

PRISZLINGER ZOLTÁN

A SPORT MINT TÉMA WESSELÉNYI MIKLÓS NAPLÓJÁBAN

Ifjabb Wesselényi Miklós, a reformkor egyik romantikus férfiideálja nemcsak ismert volt hihetetlen fizikai erejéről, lovas-bravúrjairól, hanem szeretett a kor-eszmény által megkívánt pózokban tetszelegni is. Mindezért nem meglepő, hogy az utókor nem elsősorban politikai tevékenysége kapcsán, hanem „árvízi hajós-ként”, nem annyira szellemi, mint inkább fizikai „hóstettet” végrehajtó alakként tartotta számon. Ma már a történetírás árnyaltan láttatja a báró alakját, s benne a kiváló mozgalmárszervező politikust, a lényeglátó helyzetelemzőt ugyanúgy megragadja, mint az ellenzéki „mártírt,” a hős férfieszményt. Tanulmányomban, amikor figyelmemet a báró „fizikai teljesítményeire” fordítom, nem a régi anekdotikus hagyományt követem, azaz nem a hős-képet kívánom erősíteni, hanem a modern társadalomtörténet kérdésfeltevésével és módszereivel fel kívánom térképezni Wesselényinek a testmozgáshoz fűződő viszonyát, a modern sportok létrejöttében játszott szerepét. Hangsúlyozottan figyelve arra, hogy Wesselényi főnemes státusza mennyiben játszott szerepet „sportsman”-i attitűdjében.

A Wesselényi-naplóban a következő, testmozgásra utaló bejegyzéseket találhatjuk: a báró lovagol, vív, pisztolyozik, úszik, evez, bokszol, erőpróbát tesz, hegyet mászik, illetve labdajátékot játszik. Ezeket a tevékenységeket önmagukban természetesen hiba lenne sporttevékenységnek nyilvánítani. A gyakori és intenzív testmozgás a 19. században az élet mindennapos része volt, – a lovaglás a helyváltoztatás eszköze, a vívni vagy lőni tudás a kor nemesének párbajképességéhez elengedhetetlen követelmény, a hegymászás a gräfenbergi szanatórium homeopata kúrájának szerves része – s különösen igaz ez az élete nagy részét a zsidói gazdaságban töltő, a gazdasági munkákat folyamatosan felügyelő, azokba néha belefolyó Wesselényi számára.¹ Tanulmányom elején mindenekelőtt azt szeretném tisztázni, hogy mit tekinthetünk sportnak a reformkor időszakában, milyen szerepe van a mágánások társadalmi rétegének az új típusú „testmoz

¹ Priszlinger Zoltán: Strigulákban mért férfiasság. Szerelem és szexualitás ifj. Wesselényi Miklós naplójában. = *Sic Itur ad Astra*, 2008. 58. sz. 216–217. (továbbiakban Priszlinger 2008.)

gás-felfogás” megjelenésében, illetve milyen attitűdök jelennek meg a korszak „sportsman”-jeinél.

A modern sportok megjelenését a reformkor időszakához kapcsolja a szakirodalom. Ez nem csak a mai munkákra vonatkozik, a 20. század első, és máig legalaposabb sporttörténeti műve, Siklóssy László több kötetes összefoglalója is a 19. század első felét tekinti a szervezett formában űzött, „korszerű” sportok születésének.² Hadas Miklós szociológus „A modern férfi születése” című művében a férfibeállítódás változását vizsgálja a középkortól a 20. század elejéig, kérdése: hogyan lesz a vadászó férfiból futballozó férfi.³ A reformkor időszakához köti a férfibeállítódásban bekövetkező legélesebb változást, s ehhez kapcsolódva a modern sportok létrejöttét. Ennek a folyamatnak a születését – Siklóssyhoz hasonlóan – elsősorban két reformkori mágnás, Széchenyi István és Wesselényi Miklós tevékenységéhez köti, s alakjukon keresztül mutatja be a modern sportok kialakulásának korszakát.

Az arisztokráciának döntő szerepe van a férfikép és férfiattitűdök 19. századi változásában. Egyes sportokat kezdetben csak nemesek gyakorolhattak (akár deklaráltan ki voltak zárva a nem-nemesek, akár a tevékenység nagy anyagi igénye miatt nem vehettek részt benne), a reformkor végétől szélesedik ki ezek társadalmi bázisa. Mindenekelőtt azt kell megvizsgálnunk, hogy milyen szerepe van a magyarországi mágnásoknak a modern sportok kialakulásában, illetve, hogy a sport, a testmozgás milyen szerepet játszik a mágnások életében.

A magyar mágnások, vagyis a reformkori arisztokrácia egyértelműen külön társadalmi csoportot jelentett, 1848-ig megőrizte különállását a nemességen belül. A főnemesség közé nagyjából 200 nemzetség 500 családja tartozott. Ez a különállás bizonyos törvények és a szokásjog alapján megjelent kiváltságaik, kötelezettségeik, felelősségük tekintetében, de politikai különállást is jelentett, hiszen a 21 éven felüli mágnás férfiak személyesen részt vehettek az országgyűlés felső táblájának ülésén. Egy 19. századi arisztokrata sajátos életpálya-lehetőségek és szerepek közül választhatott: a közigazgatás vagy igazságszolgáltatás felső szintjei mellett a katonai és a diplomáciai pálya állt nyitva számukra. Témánk szempontjából döntő jelentőségű, hogy szinte kizárólag ennek a rétegnek a képviselői utazhattak külföldre. A mágnások életmódja szintén sajátos volt, a színházi vagy zenei élet pártolása, régiségek gyűjtése mellett a vadász-, sport-, és lovasbravúrok szintén rangjukhoz méltó elfoglaltság volt.⁴

Angliában a 18. század végén jelent meg az egyéni teljesítmény- és kiválóság-, s ehhez kapcsolódva a sportkultusz. Vári András ír az angol arisztokrácia és a

² Dr. Siklóssy László: *A magyar sport ezer éve I–III.* Bp., 1927–1928–1929. (továbbiakban Siklóssy)

³ Hadas Miklós: *A modern férfi születése.* Bp., 2003. (továbbiakban Hadas 2003.)

⁴ Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században.* Bp., 2003. 87–88.

megjelenő testkultusz kapcsolatáról: a társadalmi szerep és annak megélése nem elsősorban az adott társadalmi csoport anyagi erejének vagy a hatalomból való részesedésének függvénye; az angol úriemberség alapja már a 17–18. században az életmód. Az angol arisztokráciának igazolnia kellett a többi vagyonos réteggel szembeni különállását, amit részben új szerepek kialakításával tudott elérni. Saját meghatározásához, különállásának érzékeltetéséhez több módszert, irányt is kidolgozott: egyik ilyen az egyéni kiválóság alapján álló „sportsman” szerepköre. A nagyúri szerep összetevői között ekkor nőtt meg jelentősen a sportok, a művészetek és a tudományok patronálásának jelentősége is.⁵

Norbert Elias civilizáció-modelljében általánosságban is megfogalmazza ezt a jelenséget: az alsó társadalmi rétegek viselkedésmódjába, -kultúrájába beépül a felső rétegeké, s míg a felső rétegek is serkentik ezt a folyamatot, és hozzájuk hasonlóvá akarják tenni az alsóbb társadalmi rétegeket, addig különállásukat is folyamatosan ki akarják fejezni, így mindig új szokásokat, viselkedésmódokat alakítanak ki, folyamatosan változtatják a „helyes” viselkedés szabályait.⁶ A 18–19. század fordulóján az európai nemességgel kapcsolatban legitimációs válságról beszélhetünk. A magyar arisztokrácia tekintetében szintén jellemzők a régi identitás-minták válsága, a szerepek újragondolása, átalakulása.⁷

Az Angliában kibontakozó sportmozgalom mögöttes metaforájának Vári András a lovagság újrafogalmazását nevezi meg, „az egyén testi és szellemi erejének megfeszítése és másoknak tisztességes, szabályos harcban való legyőzésével bizonyított felsőbbsege adja az úri minőség alapját”.⁸ Az egyén győzelme a különböző megmérettetéseken társadalmi csoportjának felsőbbségét is bizonyítja.

„Nekünk a filozófia templárius lovagjainak kell lennünk, a szó teljes értelmében.”⁹ – ezt már Széchenyi írja, s kulcsszavunk többször is előfordul a magyar arisztokrata naplójában.¹⁰ A legfőbb lovagi erények a középkorban a lovaglás (equitare), az úszás (natate), a nyilazás (sagittate), a vívás (cestis certare), a vadászás (aucupare), az ostáblázás vagy sakkozás (scacis ludere) és a verselés (ver-

⁵ Vári András: Angol játék a magyar gyepen. A Magyar Gazdasági Egyesület előttörténete. = *Korall*, 2005. május. 101. (továbbiakban Vári 2005.)

⁶ Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*. Bp., 2004. 484–490.

⁷ Vári 2005. 104.

⁸ Uo.

⁹ Széchenyi István: *Napló*. Bp., 2002. 1826. december 10. (továbbiakban Széchenyi 2002.)

¹⁰ „A templárius lovag első napja ma kezdődik egész nagyságában el.” (Széchenyi 2002. 1826. június 6.), „A filozófia templárius keresztjét nem a mentémen, sem a kabátomon akarom viselni, hanem a szívemben”. (Széchenyi 2002. 1826. november 16.)

sificare) voltak.¹¹ A gyengék támogatása, a nők védelme szintén alapvető vonása a lovagról alkotott újkori képnek.

A Széchenyi, Wesselényi és Esterházy által létrehozott erényszövetség – Velkey Ferenc nézete szerint – szintén a lovagi erényeken alapult. Nem egy szoros, szervezett formában létrejött társaság volt, mint azt Wesselényi szerette volna, hanem az egymás tökéletesítését célként maguk elé állító, egymást hibáikra figyelmeztető szoros szellemi közösség. A Széchenyi elképzelése alapján kialakított szövetség működött is hármójuk között.

Wesselényinél a Zsibón zajló „lovagi tornák”¹² mellett a romantika által kijelölt beteljesületlen szerelem is többször megjelenik a csak idős korában megházasodó báró életében. A házasként Wesselényi számára elérhetetlen Zichy Marie iránt érzett vonzódása mellett 1835-ben a családi tiltás miatt szintén elérhetetlen pozsonyi polgárlány, Brudermann Marie iránt táplált érzéseket.¹³ A 18–19. századi irodalomban ábrázolt szerelem életfeladattá vált annak, aki részt vett a kor kultúrájában. (Jó példa erre Petőfi, aki az érzés kedvéért lovalta bele magát az Etelka-szerelembe.)¹⁴

Ha egy másik kulcsszót keresünk Széchenyinél és Wesselényinél, az a férfiaság. „Jól lovagolni, jól táncolni, jól labdázni és úszni, verseket írni – mindez nem számít – férfinak lenni, ez a fődolog, s akaraterősnek [„Ein Mann zu sein das ist eine Hauptsache – und Kraftvoll zu wollen], mert csak a férfiasság és az erő körül egyesül úgy az emberiség, ahogyan a Mindenható Isten a világmindenség közepe!”¹⁵ – írja Széchenyi egy 1818-as naplóbejegyzésében. Erre rímel egy pár évvel későbbi – valószínűleg Széchenyi hatását magán tudó – Wesselényi-naplóbejegyzés: „Hogy most nem kérkedek testi előnyeimmel, az érthető, mert a legelvakultabb ostobaság kellene ahhoz, hogy kövéren, elhízva és elnehezdedve a szépségre még igényt tarthassak. Fájdalmas volt nekem a válás e hízogó képzelmeztől és a reménytől is, a szebbik nemnek tetszelhetni... Mert az, hogy bizonyos rendszerrel és sok mozgással nagyon igyekszem azon, nem kövérebb lenni, talán

¹¹ Schoffhauzer Judit: *Kolostori és lovagi nevelés a középkorban*, <http://rpg.hu/iras/mutat.php?cid=727> 2009. szeptember 6.

¹² „Kendeffy Ádám és Wesselényi tüzes paripákon, sisakkal, és karddal markukban szöktetnek most a tág térre. Kortársaik közt a legjobb két lovast, bajvivót s legerősebb karú két férfiút látjuk magunk előtt. Hévvél-tüzzel, mint forró vérek rohanják meg egymást. Kardjaik szikrát szórnak. A menny és föld egybeomlása képzeltek. A dicső lovagias jelenet a nap minden más jelenetét felülmúlja s a vendégek kívánságát és várakozását túlszárnyalja. (Ujfalvy Sándor: *Az erdélyi régebbi és közelebbi vadászatok*. Kolozsvár, 1927. 62–64.)

¹³ Priszlinger 2008. 223–226.

¹⁴ Buda Béla: *Szexuális viselkedés*, Bp., 2002. 12.

¹⁵ Széchenyi 2002. 1818. augusztus 3.

csak kötelességem magam iránt s nem vétkes hiúság.”, s szintén előfordul a férfiaság kifejezés: „Vajon mindig férfiasan ki fogom állni a próbát?”¹⁶

Az angliai folyamathoz hasonlóan tehát Magyarországon is megjelent az új szerepek, minták keresése az arisztokrácia egy részénél, ami az életstílusra és a politika mezejére egyaránt kiterjedt. A gazdálkodás helyzete, a művelés megreformálása mellett a férfikép, az öltözködés, a szórakozás, a műveltség és a sportélet szféráiban is megjelent az öntökéletesítés eszméje.¹⁷ Ebben különösen élen járnak azok a mágnások, akik megismerhették a nyugati, elsősorban az angol világot. Széchenyi vagy Wesselényi utazási naplójából az új, a modern lázas keresése, megfigyelése, lejegyzése tárul elénk. Wesselényi 1822-es nyugat-európai utazásán több oldalnyi hosszú bejegyzésekben jegyzi le a számára ismeretlen gépek, gyárok, épületek vagy mezőgazdasági technikák újdonságát, több rajzot is készít.

Sportélet ekkor is létezik már Európában és Magyarországon is, de a modern sportokra jellemző elemeket még nem fedezhetjük fel. Persze, a játékok skálája igen széles volt: voltak olyan sportok, melyek az urak köreiből alakultak ki (vívás, sportlovaglás, lóversenyzés), és voltak olyanok, melyek még a 19. század végén is népi játéknak számítnak, mint a birkózás vagy a tekézés. A 18. század második felében, a 19. század első negyedében Angliában egy sor addig „népiesnek” számító sport vált az úriemberek sportjává.¹⁸ Ezekkel a magyar mágnások is találkozhattak utazásaik során.

Wesselényi utazási naplóiban rendre megjelennek a különböző sportesemények megfigyeléséről szóló bejegyzések. Leggyakrabban természetesen a lóversenyeket látogatja Angliában („Az epsomi verseny látványa a legtarkább, mit csak elképzelni lehet. ... Ez a futtatás egész népünnepély.”¹⁹), de vívóiskolába is jár pár hetes párizsi tartózkodása idején. Bécsben labdajátékot játszik, Angliában pedig ökölvívás-órákat vesz. Nagy tömegben szemlél a Temzén egy sportmutatványt, s megfigyelőként le is jegyezte naplójába: „A vízen egy ember produkálta magát egy keresztúdon ülve, mely 4 nagy parafa talpra volt erősítve, lábán applikált falapátokkal elég gyorsan evezett tova. Nagy csődület. Sehol sem kellemetlenebb tolongásba kerülni, mint itt. Az anglus mindig könyökével csinál magának helyet”.²⁰ Széchenyi Magyarországon egy angol sportfolyóiratot, a „The Sporting Magazin”-t is járatott (kiadója M. A. Pittmann) 1826 és 1836 között. Ebben a lovassportról, vadászatról, halászatról, vitorlázásról, evezésről, gyaloglásról,

¹⁶ Wesselényi Miklós naplója 1822. március 3. MOL Mikrofilmtár 5495–5496.

¹⁷ „Nem, mi nem születünk reformátoroknak – előbb mi magunkat kell megreformálnunk.” (Széchenyi 2002. 1826. december 10.)

¹⁸ Siklóssy II. k. 7.

¹⁹ Wesselényi Miklós naplója 1822. május 22.

²⁰ Wesselényi Miklós naplója 1822. június 14.

ökölvívásról, galamblövészetről, íjászatról, kriketről, és még kakasviadalról is olvashatott.²¹

Magyarországon tehát angol importként jelennek meg az egyes sportágak. A magyar arisztokrácia létéhez különösen szorosan kapcsolódik a lovaglás; az új minták megjelenése elsősorban ebben a mezőben jelentkezik. A lóversenyben, illetve az állattenyésztésben megjelenő ötletek, újítások – ahogyan Vári András hangsúlyozza – nem elsősorban gazdasági vagy a bécsi udvarral való szembenállás eredményei, hanem „az egyik legrégebb és legfontosabb hagyományos európai társadalmi szerepkészlet átalakulásában gyökereztek”, ez a legfőbb színtere az arisztokraták új önmegvalósításának.²²

A lósport és állattenyésztés szorosan összekapcsolódik a gazdasággal, s így a magyar arisztokraták egyik legsúlyosabb problémája is ebben a köntösben jelenhet meg. Széchenyi és Wesselényi műveikben sokszor a lótenyésztés kapcsán beszélnek a feudalizmus problémáiról, az arisztokraták gazdasági béklyóiról. Wesselényi négy főműve közül kettő konkrétan is „lovass” témájú: „A régi ménesek egyike megszűnésének okairól”, illetve a Teendők a lótenyésztés körül.²³

A báró és Széchenyi a sportokat tudatosan üzik, a testmozgást az élet fontos részének, embereszményük alapjának tekintik. A sport és benne kiemelt helyen a lovaglás számukra társadalmi modernizációs programjuk kellékei, a modern férfi és egy modern, kapitalista Magyarország kialakításának fontos elemei. Olyan attitűdök jelennek meg náluk – Hadas Miklós megfogalmazása alapján – mint az élet megtervezése, a racionális cselekedetek, a rendkívüli nyitottság, az új minták iránti fogékonyság. Életüket a jövő jelöli ki, az országot is versenyképessé akarják tenni. Ezek az attitűdök az élet különböző területein visszaköszönek, így az állatokkal kapcsolatos nézetek mellett az emberekről, társadalomról való gondolkodásban is, rend- és kortársaikat racionálisan versengő és eme versengés következményeiért felelősséget vállaló férfiebbekké akarják nevelni. Széchenyi a lótenyésztés katonai és gazdasági jelentőségére is tekintett, amikor lóverseny-rendező egyesületet kezdeményezett.²⁴ Emellett kiemelt szerepe van a grófnál a fogadásnak is. Ez természetesen a saját lóra való fogadást és nem házárdjátékot jelentett, Széchenyi szerint ez a lélektanra, mentalitásra is nagy hatással van.²⁵

²¹ Siklóssy II. k.

²² Vári 2005. 106.

²³ Wesselényi Miklós: *A régi híres ménesek egyike megszűnésének okairól*. Pest, 1829., Wesselényi Miklós: *Teendők a lótenyésztés körül*. Kolozsvár, 1847.

²⁴ Vári 2005. 106.

²⁵ „Alább írottak mentünk a következő fogadásbeli egyezésre. Én, báró Wesselényi Miklós, fogom az általam választandó időben a következőket tenni. Három egymásutáni következő órában 12 német mértföldeket, a 4000 bécsi ölet fogok lovagolni; ugyanezen idő alatt 16 fertály

Az első lóverseny kísérleteket 1802-ben jegyezték fel, majd az 1810-es években Hunyady gróf Ürményi birtokán zajlottak az első versenyek.²⁶ Hunyady naplót is vezetett Tattersall „Racing Calendar”-ja mintájára saját versenyfuttatásairól. Széchenyi első lósporttal kapcsolatos cikke 1818-ban jelent meg, a Nemzeti Lovagló Iskolát (később Lovarda) Heinrich János vezérletével 1826-ban építették fel a Báró Sándor-utcában.

Széchenyi vállalkozásai közül a lótenyésztésben, lóversenyek szervezésében volt a legnagyobb Wesselényi szerepe. 1826-ban a gróf Pozsonyban rendez lóversenyt, melyet pesti rendezvény követ. A felhívás aláírói között van Wesselényi is. 1827-ben Pályafutási Társaság alakul, amely vezetői között Széchenyi után Wesselényi a második ember. A társaság 1828-ra Lótenyésztő Társasággá alakul, 1830-ban felveszi az Állattenyésztő Társaság nevet. Wesselényi neve rendszeresen feltűnik a társaságok munkáiban, a versenyekről szóló tudósításokban, a meghívók aláírói között. Az Állattenyésztő Társaság választmányába is beválasztják, ő a létrehozója az Erdélyi-díjnak. Több díj alapításánál is jelen van, anyja, Cserei Heléna is feltűnik az „Asszonyságok pályadíja” alapítói között. Lovai úgyszintén feltűnnek az egyes versenyek győztesei között.²⁷

Az 1830-as években azonban már nem találkozhatunk nevével, aminek elsősorban anyagi okai lehettek. Az ismert versenyzetők kivétel nélkül angol lovaszokat, lószerszámot és módszereket használtak, aminek költségeit a társainál nagyságrenddel kisebb jövedelmű Wesselényi nem bírhatta. Az angломánia nyilván nagyrészt divat volt, de attól még nem kevésbé kötelező. Más vélemény szerint Wesselényi önálló politikai szerepköre hirtelen megnőttével nem tulajdonított már akkora fontosságot a lóverseny-ügynek, mint korábban, s amellet most már némileg bántó lett számára a Széchenyi melletti „második ember” szerep.²⁸ Ha így lett volna, érthetetlen, miért éppen onnan vonult vissza Wesselényi, ahol a legtöbb sikerre volt kilátása, hiszen éppen lovon tudott volna leginkább lépést tartani barátjával. Trócsányi is megjegyzi, hogy Wesselényi 1832-ben még ott is van a pályán – steward-ként és bíróként, csak éppen lovat nem hozott. Wesselényi meglepő döntéssel 1828-ban ménésének nagyobb részét eladta. A megmaradt

erdélyi bort meginni és három órának utolsó 5 minutában 3 közönséges tyúktójást 15 lépéstről puskával egyes goylóbissal ellőni; melyeknek megtétele ellen, én Széchenyi István, fogadván, hogyha azokat báró Wesselényi Miklós megtenné, 30 azaz Harminc simpla császári aranyokat fogok neki fizetni és báró Wesselényi Miklós, ha mindezeket nem teljesítené, vagy nem teljesíthetné, nekem ugyancsak 30 simpla császári aranyokat fizetni köteles. Mely ebbeni fogadásbeli egyezségünknek nagyobb erejére adtuk ezen kezünk aláírásával megerősített bizonyság-levelelünket. – Költ Pozsonyban, július 10., 1826. Széchenyi István m. k., Wesselényi Miklós m. k.” (Siklóssy II. k. 106.)

²⁶ Az első futtatás: 1814. május 14-én, a második 1814. november 8-án., a harmadik 1815. május 1-én volt. (Siklóssy II. k. 70–79.)

²⁷ Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp., 1965. 67–70. (továbbiakban Trócsányi 1965.)

²⁸ Trócsányi 1965. 68.

és új állomány egyszerre háromféle vért kevert, a székely, az angol és az arab lovakét.²⁹

Hadas Miklós a falkavadászatot a vadászat utáni következő „civilizációs szintként” írja le. Itt már a modern sportok elemei jelennek meg: a cél nem a zsákmány elfogyasztása; egy szabályozott keretek között zajló üldözéses versenyről van szó, ahol a sérülés kockázata is minimális. Siklóssy szerint a lóverseny engedélyezéséig Széchenyi csak átmenetnek szánta a falkavadászatot.³⁰ A vadászat-hoz hasonlóan a rókavadászatot is csak a legfelsőbb körök üzték és igen nagy anyagi terhet jelentett, hiszen lényegében több napra kellett vendégül látni egy népes társaságot. Ezért kizárólag mágnások üzték ezt az Angliából importált sportot és a rendi életvitel megkülönböztető jegyei végig nagy szerepet játszottak benne. Széchenyi 1823-ban alapított falkavadász társaságot, s a részvényesek közt Wesselényi is ott van. A társaság a 19. század közepéig állt fenn.³¹

Szintén a reformkorban történnek lépések a szervezett formában történő kocsisport kialakítására is. Idősebb Wesselényi, illetve Sándor Móric kocsi-bravúrai mellett Széchenyi már az időt mérve próbál rekordokat felállítani, s fogadott is a kocsival megtett távolság időeredményére. Pesten az Új Épületben ókori versenyfutást is tartottak római diadalszekerekkel. Wesselényi 1822-ben Newmarketben feljegyezi a látott kocsi típusokat.³² Podmaniczky nemzeti sportunknak nevezi az agarászatot, melyről 1821-es utazási naplójában Wesselényi is megemlékezik. Az első agarászegyesületet 1835-ben alapították a reformkorban. Az evezés szintén Széchenyi hatására vált intézményes sporttá Magyarországon. 1822-ben a gróf és Wesselényi már eveznek Angliában.³³ 1827-ben egy angol-magyar vegyes csapat pontosan lemért idő szerint evezett a Dunán, melyről Széchenyi jegyzőkönyvet is készített naplójába.³⁴ Az 1830-as évek közepén alapította meg a gróf a Csónakdát.³⁵

Jelen tanulmány további része Wesselényi Miklósnak a testmozgáshoz, sport-hoz való viszonyát vizsgálja, azt, hogy milyen szerepet játszott a sport a báró életében, középpontban azzal a kérdéssel, hogyan jelenik meg nála a Hadas által leírt harcias és versengő, premodern és modern férfibeállítódás. Mindehhez a báró közel 20 éven át írt naplója szolgál segítségül.³⁶

²⁹ Vári 2005. 76. jegyzet

³⁰ Siklóssy II. k. 87–91.

³¹ Hadas 2003. 114–116.

³² Siklóssy II. 122–129.

³³ Wesselényi Miklós naplója 1822. 05. 15., 1822. 08. 04., 1822. 08. 12.

³⁴ Széchenyi 2002. 1827. 05. 16.

³⁵ Siklóssy II. k. 188–308.

³⁶ Kardos Samu: Wesselényi Miklós ifjúkori naplói, *Régi Okiratok és Levelek Tára*, Debrecen, 1905–1906, Báró Wesselényi Miklós „Az árvizi hajós” naplója / sajtó alá rendezte és kiadta [a

Wesselényi Miklós 1821 szeptemberében kezdte írni naplóját, és megvakulásáig, 1843-ig vezette azt.³⁷ A napló jelentős része nagyon rövid, egy-két soros bejegyzéseket tartalmaz, melyek a báró mindennapi tevékenységét jelző, gyakran rövidített szavak papírra vetéséből állnak, ahogy az 1. számú mellékletben bemutatott 1828 júliusi naplóoldal képén is látszik. A báró általában lejegyezte az egyes események körülményeit: a napszakot, amelynél többnyire a korán reggel („jókor”), reggel („r”), délelőtt („de”), délután („du”), este („este”) és éjjel („éjj”) megjelölések fordulnak elő; az egyes tevékenységek helyszínét, ami – mivel a napló leghosszabb időszaka Zsibón keletkezett – általában a zsibói uradalom egyik közeli faluja („Hidalmás”, „Kmező”,³⁸ „Solymos”) vagy Zsibó közvetlen környékének valamely területe volt („mező”, „berek”, „vadaskert”), s gyakran azt is, hogy lóval vagy gyalog ment-e az adott helyre. A naplóba bekerülő események könnyen meghatározható témakörökbe sorolhatók, melyek a báró napirendjének részei voltak: a zsibói gazdasággal kapcsolatos teendők, ismerőseivel való találkozások, levélírás, olvasás, időjárásra, betegségeire illetve testmozgásra, sportolásra, vadászatra utaló bejegyzések.

A naplónak van egy fontos tulajdonsága: feltételezhetjük, hogy a báró a fent jelzett témákban minden eseményt lejegyzett. Tehát amikor valamelyik tárgykörben nem olvashatunk semmiről, annak az lehet az oka, hogy nem is történt semmi lejegyzésre érdemes. Erre utal, hogy az olyan nagy számban megjelenő bejegyzések után, mint „írtam”, „úsztam”, „aratóknál”, „Solymosra a méneshez”, vagy egy látogató nevének a megemlítése, nem ír le semmiféle plusz információt, ezek önmagukban „érdemlik ki” a naplóba való kerülést. Ha nem olvashatjuk, hogy Wesselényi vadászott, vívott, olvasott volna az adott napon, az azért van, mert vélhetően akkor nem is tett ilyet. Természetesen a naplóírás jellegéből adódóan véletlenül kimaradhatott egy-egy esemény lejegyzése, de ez lényegében nem befolyásolja kutatásunkat. Munkánk szempontjából az a fontos elem, hogy a Wesselényi-féle diáriumot szinte a hivatalosan vezetett munkanaplókkal szemben támasztott követelmények mentén vizsgálhatjuk, s e sajátossága miatt olyan következtetéseket is levonhatunk belőle, amelyek az egyes cselekvések gyakoriságára, a báró napirendjének felépítésére vonatkoznak. Ez bizonyos kvantitatív módszerek alkalmazását is lehetővé teszi. Mindezzel az 1830-as évek második felében is számolhatunk, amikor megváltozott a napló jellege, az erre az időszakra jellemző hosszabb, leíró és kommentáló bejegyzések mellett ugyanis a naplóíró minden, addig is regisztrált eseményt lejegyzett, így a naplófolyam egészében vizsgálhatjuk ezeket a témaköröket.

bevezetést írta] Rubinyi Mózes, Budapest, 1927., *Feleselő naplók: egy barátság kezdetei* (Szerk: Maller Sándor). Budapest, 1986.

³⁷ Maller Sándor tanulmánya In. *Feleselő naplók: egy barátság kezdetei* (Szerk: Maller Sándor). Budapest, 1986 23.

³⁸ Kmező rövidítés, vélhetően Kettősmező falu

A Wesselényi-napló legtöbb testmozgásra utaló bejegyzése a lovaglással kapcsolatos. A ló, mint „használati állat” és a lovaglás természetesen a báró napi rutinjának részét képezte, különösen a Zsibón töltött idő alatt. A regiszterjellegű napló egyik rendre visszatérő eleme, hogy a báró feljegyzi, hogy birtokának egyes részeire (mező, berek), közeli falvakba (Csiglen, Solymos) vagy az aratókhoz, méneshez gyalog vagy lóval megy-e, de hosszabb távolságokat is rendszeresen lóval tesz meg („lóval Sibóra Hadadból”,³⁹ „lóval Sibórol Drágba”,⁴⁰ „lóval Kolozsvárról Sibó”,⁴¹).

A ló és a lovaglással kapcsolatos bejegyzések másik csoportja a lóval, mint a gazdasághoz kapcsolódó állattal foglalkozik. Wesselényi sokszor jár ki a méneshez, illetve zsibói tartózkodása idején gyakori a „Reits” rövidítés, mely a „Reitschule” (lovasiskola) szót jelöli. Itt a báró valószínűleg a lovak belovaglását, betörését végezte. (A 2. számú melléklet az egy hónapban előforduló Reitschule bejegyzések számát mutatja). Ez természetesen csak az egyik eleme a lovakkal való foglalkozásnak. A birtokát folyamatosan korszerűsítő báró utazásai alatt gyakran néz meg méneseket, vagy vásárol lovakat. Így került Zsibóra Angliából a ménest megalapító Cató és két kanca. Wesselényi tanulmányozza többek közt Cenket, a bábolnai ménest, és a bécsi császári lóiskolát is.⁴²

A lovaglás azonban hiába a napi rutinhoz kapcsolódik Wesselényi számára – önmagáért élvezett tevékenység is, s olyan tevékenység, ahol a versengő férfibeállítódás és a modern sport elemei is felfedezhetők. A naplóban a következő bejegyzéseket olvashatjuk: „reggel Vidámmal 11 minuta alatt Solymosra a Méneshez”,⁴³ „Zilahra 4 relicvel (?) 25 Min alatt”, „délbe vissza 1 óra alatt 2 lóval”,⁴⁴ „egy huzomba a Fejérrel Sibóig” (Kolozsvárról).⁴⁵ Széchenyi kétkedő megjegyzése a megismerkedésük idejéből szintén arra utal, hogy számon tartották „eredményeiket”: „Másnap délután Debrecenbe. Wesselényi ezzel az öt lóval, melyet vásároltam tőle, esztendeje egy nap alatt hajtott Zsibórol Debrecenbe: 21 német mérföld. Kocsisa két nap alatt Pesten s négy alatt Bécsben van állítólag. Hihető ez?”⁴⁶

A teljesítmény mérése jelenik meg itt, ami a versengő férfibeállítódásra jellemző attitűd. A báró ellenfele az idő. Nem a verseny miatt lovagol, hanem mindennapi tevékenysége közben, mintegy játékként jelenik meg nála a versengés,

³⁹ Wesselényi Miklós naplója 1834. január 12.

⁴⁰ Wesselényi Miklós naplója 1834. február 6.

⁴¹ Wesselényi Miklós naplója 1834. február 6.

⁴² Csetri Elek: Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsibói Wesselényi uradalomban. In. Csetri Elek: *Együtt Európában*. Debrecen, 2000. 3–23.

⁴³ Wesselényi Miklós naplója 1826. május 18.

⁴⁴ Wesselényi Miklós naplója 1832. november 28.

⁴⁵ Wesselényi Miklós naplója 1834. március 15.

⁴⁶ Széchenyi 2002. 1821. augusztus 4.

mégis tudatosan készül a versenyre: méri az idejét (percre pontosan!), megjegyzi eredményeit, számon tartja rekordjait és környezetének is beszámol ezekről. Itt nem önmagáért a sportolásért végzi a tevékenységet, nem a fizikai teljesítés korlátjainak keresése a cél. Mindez egy másik testmozgásnál is megfigyelhető. A vízben történő testmozgásra két szava is van a naplóírónak: fürdés és úszás. Wesselényi tehát megkülönbözteti a két tevékenységet, amelyek egy nap akár többször is feltűnnek a bejegyzésekben. Ritkán van helyhatározó megjelölés az úszás szó lejegyzése után, de mind a fürdés, mind az úszás után előfordul a Szamosban kifejezés, s egyedül a fürdés után néha a „juhferesztő” szó.⁴⁷ Egy bejegyzés döntően megmutatja a különbséget a két tevékenység között: „Úszás 3420 ölot 7 fertály alatt.”⁴⁸ Ilyen megjegyzés a „fürdés”, „fürödtem” szavak után nincsenek. Mivel az úszás célja nem az, hogy a Szamos túlszéljére átjusson és teljesítményét nagyon pontosan méri, itt egyértelműen önmagáért a sportolásért végzi a tevékenységet.

A teljesítmény mérése más alkalmakkor és más élethelyzetben is megjelenik a naplóban. Legtöbbször és leglátványosabban a vadászatok alkalmával találkozhatunk vele. „Napi könyvében” minden „vadásztam” bejegyzés után feljegyzi, hogy pontosan hány szalonkát, nyulat vagy őzet lőtt.

A bárónak már kiskorában környezete hatalmas elvárásainak kellett megfelelnie, apja a szomjúság, éhség, álmatlanság tűrésére szoktatta, s Újfalvy egyik története szerint börtönbe is vetette fiát, ha nem úgy teljesített, ahogyan azt ő elvárta.⁴⁹ Wesselényi kereste azokat a területeket, ahol képességei, tudása szerint ki tudott emelkedni, akár jobbágysai közé is beállt kaszálni.⁵⁰ Szeretőivel való kapcsolatát is áthatotta a bizonyítási vágy, saját magának bizonyította férfiasságát. Naplójába rendszeresen jegyezte jobbáglányaival, pesti, pozsonyi prostituáltakal való együttléteit és strigulákkal jegyezte az egy együttlétek alkalmával megtörtént aktusok számát.⁵¹ Egy „Örmné”-vel eltöltött éjszaka utáni négy strigulánál angolul megjegyezte: „*in one hour and a half*”.⁵²

Szintén nem egyértelmű a sport témaköréhez sorolni a naplóban gyakran előforduló „vívni”, „fechtírozni” vagy „pisztolyozni” bejegyzéseket. E tevékenységek természetrajzára is ki kell térnünk ahhoz, hogy megállapítsuk, mennyiben tekinthető sportnak a reformkorban a vívás és a lövészet. A tevékenységek Wesselényi-naplóban megjelenő formája szintén mutatja a kérdés bonyolult voltát.

⁴⁷ Wesselényi Miklós naplója 1828. június 29.

⁴⁸ Wesselényi Miklós naplója 1828. július 12.

⁴⁹ Újfalvy Sándor: *Emlékiratok*. Bp., 1990. 81–82. (továbbiakban Újfalvi 1990.), Trócsányi 1965. 29.

⁵⁰ Újfalvi 1990.

⁵¹ Priszlinger 2008. 211–218.

⁵² Wesselényi Miklós naplója 1828. október 21.

A párbaj az ősi férfiasság elemeinek túlélését biztosító intézmény. Jelen van benne a másik elpusztításának ősi ösztöne; a férfibecsület nagyobb értékű az emberéletnél is. Ez a libido dominandin alapuló harcias férfibeállítódás: a párbajban a sosem hátráló, sérthetetlen, a becsületet a legfontosabbnak tekintő, mindig győzedelmes, egyenes, heroikus férfi illúziója jelenik meg. A libido dominandi, az uralkodás ösztönösen meglévő vágya, amivel a férfi „önmagának tartozik”, ez a férfiasság hangsúlyozásának, teljesítménykényszerének kötelezettségébe vetett hit, mely a férfiakat más férfiak legyőzésére, megelőzésére készíti. Ez a patriarchális férfiasság törvényerővel határozza meg a mindennapi életvitelt: harcias, kemény, vad, természetihez közelálló, megalkuvást, meghátrálást, kíméletet, önkíméletet nem ismerő beállítódás – ahogyan Hadas Miklós összefoglalja.⁵³ Pontosan ez jelenik meg az Ujfalvi által leírt Wesselényi-vadászkalandokban, zsbíói „lovagi tornában”.⁵⁴

A párbajban magas a kockázat szintje, a pisztolypárbajnál a halál és a súlyos sérülés is gyakran előforduló végeredmény. A párbaj lényege a sértés megtorlása, a férfibecsületen esett sérelem kiküszöbölése. A bajvívás-vívósport folyamatban a páros harcformák civilizálódása figyelhető meg. A párbaj „evolúciós” fejlődése teremt meg a vívósportot, mely a reformkorban intézményesül. A vívás során ugyanazokat az élményeket, késztetéseket élhetik át a felek, mint a párbajban, gyakorlatilag a párbaj illúzióját, fikcióját keltik, így itt már nem a másik megsemmisítése, hanem szimbolikus legyőzése a cél. Új elemként jelenik meg a védelmi eszközök, személyek révén az erőszak és a kockázat mértékének csökkenése, s ezzel együtt előtérbe kerül a férfiasság szimbolikus, stilizált, esztétikus jellege. Ekkor már nem a szabadban, hanem szabályozott belső térben zajlik a küzdelem, behatárolt tér-idő paraméterek alapján művelt modern sporttá válik.

A vívás a 19. századtól fokozatosan betagozódik a modern nemzetközi versenysportok keretébe, intézményesül. Megjelennek a vívómesterek, akik akár újságban hirdetik magukat, így a vívás bárki számára hozzáférhetővé válik, megszűnik rendi privilégium lenni. 1824-ben alakul meg Pesti Nemzeti Vívó Iskola Keglevich István gróf kezdeményezésére, s hamarosan Pozsonyban és Kolozsvárott is létrejönnek vívóiskolák. A 87 alapító tag között van Wesselényi is, aki 1834 előtt elnöke is volt a pesti egyesületnek. A vívóiskola már nyilvános, autonóm, független és legitim szervezet.

Párbaj és vívás azonban a 19. század folyamán együtt, illetve egymás mellett él. A korban rendszerek az akár súlyos sérülésekkel is járó párbajok, miközben intézményesült modern sportágként születik meg a vívósport. A párbaj törvénytelenné válása is jelzi a változást, de a bonyolult helyzetet jelzi, hogy a párbaj során okozott sérülés vagy halálos csapás más büntetőjogi kategóriát képez, mint a

⁵³ Hadas 2003. 95–97.

⁵⁴ lásd: 13. jegyzet

gyilkosság. Tovább él a törvényes rend mögött egy másik világ is, amely a férfi-büszkeség ősi mintáin alapuló, jóval magasabb erőszakszintet tolerál – katonák, ispánok, még főhercegek is párbajoznak, secundálnak, tudnak a dolgról. Sőt, gyakran a modern vívósport színteréül szolgáló vívótermek adják a helyszínt a törvénytelen párbajokhoz.⁵⁵

Wesselényinél szintén megfigyelhető ez a kettősség. Naplójából – mivel ekkor forrásunk bőbeszédűbb – részletesen végig tudunk követni egy párbajt a kihívástól a felkészülésen át a küzdelem végéig. A báró ezt Wurmbrand császári tiszttel vívja 1836 áprilisában. Március és április hónapokban a lábán sérült báró 17 alkalommal vív és 8 alkalommal pisztolyozik. Sérült keze miatt Wesselényi pisztolypárbajra készül, de a végül karddal való összecsapás nem kevésbé volt sérülésveszélyes: Wurmbrand fejre mért ütésekkel támad, de végül ő veszíti el pár ujját.

A Wesselényi-naplóban azonban párbaj nélkül is rendszeresen megjelennek a „vívni”, „fechtírozni”, „assax” bejegyzések. A 4. számú mellékletben pár példát láthatunk különböző évekből a vívás gyakoriságáról. A bejegyzések után gyakran találunk teljesítményre utaló megjegyzéseket. Azt is tudjuk, hogy Wesselényinek vívótanárai is voltak, a pozsonyi Fosséhoz jár 1836-os párbaja előtt, s a naplóban egy idő után már a vívómester neve jelzi csak a napi edzés tényét.

A pisztolyozás szintén gyakran előkerülő bejegyzés a naplóban, a 40-es években Gräfenbergben tartózkodó báró félig vakon is rendszeresen felkeresi a helyi lövő-helyet, de löni nem mindig tud. Megvakulása után, amikor Kemény Zsigmond látogatja meg a zsidói udvarházat, felesége áll ki a vendég ellen egy lövő versenyre: a báró fiatal feleségét mint gyermeket tanítja pisztolyozni.⁵⁶

A naplóban feltűnik még pár utalás a boksztúra, az evezésre és egy labdajátékra is. Mindhárom tevékenység egyértelműen sportnak számít, már önmagukért, a teljesítmény, a fizikai erőfeszítés örömeért végzett tevékenységek. Angliában ismerkedik meg Jackson bokszolóval, aki korábban Lord Byront is edzette és ötszörös bajnok volt.⁵⁷ Wesselényi öt alkalommal órát is vesz tőle, majd egy komolynak tűnő ellenfél ellen győztes mérkőzést vív meg. A bejegyzésekből is kiderül, hogy a tevékenységben a modern sportok elemei jelennek meg: a szervezetség, intézményesülés. A leckéket vevő Wesselényi beszámol naplójában súlyváltozásáról is, ellenfele eredményeiről és a mérkőzésről. Ugyanezen utazásán Párizsban egy vívóiskolát látogat meg, az eponi derbyn is jelen van, míg Bécsben egy labdaházban játszanak Széchenyivel.

⁵⁵ Hadas 2003. 97.

⁵⁶ *Kemény Zsigmond Naplója*, Bp., 1966. 1846. július 28., 29., Újfalvy 1990. 315.

⁵⁷ Vári 2005. 102.

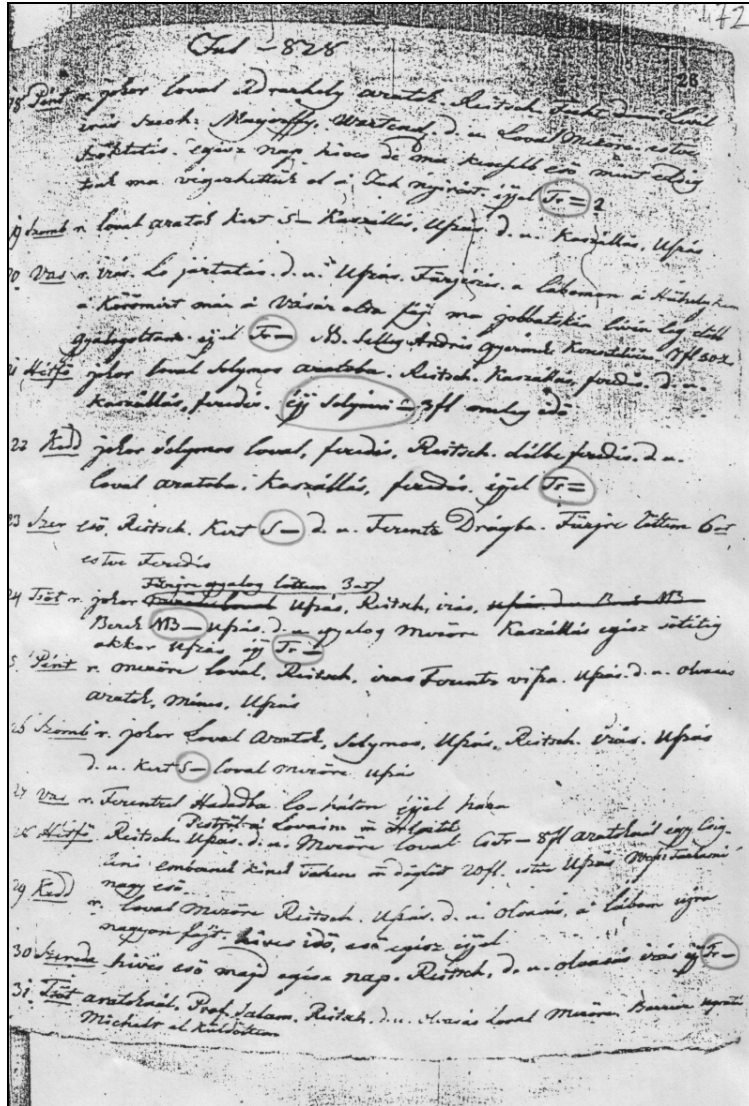
A bejegyzésekből kitűnik a versenyhelyzetben mindig tökéleteset nyújtani akaró, teljesítményét a többiekével összevető férfi képe. Wesselényi testi adottságai miatt nem volt túl ügyes – más forrásunk is megemlíti, hogy a táncolás sem volt az erőssége⁵⁸ – elsősorban fizikai erejét tudta és szerette kihasználni. A reformkorban megjelenő új arisztokratszerep látszólag nem illene a középkori várúr pózában tetszelgő „zsibói bölény” fiára⁵⁹, de ifjabb Miklósnál felfedezhető az új minták iránti fogékonyság, mind a gazdálkodás, az életmód, mint a megjelenő modern sportok tekintetében. Új generációról beszélhetünk, de az új elemek mellett, Wesselényinél természetesen, konfliktusoktól mentesen jelen vannak a hagyományos férfiszerep elemei is.

⁵⁸ Újfalvi 1990. 276.

⁵⁹ A politikai helyzet-meghatározás nem okoz problémát a hagyományosan ellenzéki Wesselényinek; konzervatívok és ellenzékiek egyaránt megtalálhatók a születő, szervezett keretek között űzött sportok területén.

Mellékletek

1. Egy 1828-as naplóoldal képe:

2. A „Reitschule” bejegyzések előfordulása:

Időpont	Alkalmak száma
1826. május	7
1826. augusztus	12
1827. február	11
1827. augusztus	9
1828. április	10

3. Az „úszás-fürdés” bejegyzések előfordulása:

Időpont	Úszás	Fürdés
1827. július	1	12
1828. június	0	8
1828. július	12	3
1828. augusztus	10	0
1834. június	2	3
1834. július	12	0

4. A „vívás” bejegyzés előfordulása:

Időpont	Alkalmak száma
1826. március	15
1826. április	14
1828. november	6
1835. január	7
1836. március	17
1836. április	6

BRIGOVÁ CZ LÁSZLÓ

FŐÚRI VASIPARI VÁLLALÓZÓK A REFORMKORBAN – ANDRÁSSY GYÖRGY PÉLDÁJA¹

A NEMESSÉG ÉS A VASIPARI VÁLLALKOZÁS

Magyarország gazdasági életét a 19. század első felében a munka, a termelékenység, a jövedelmezőség szempontjából túlnyomórészt még a hagyományok tartós továbbélése jellemezte, ugyanakkor már számos területen mutatkoztak a változás jelei. Az új eljárások és eszközök meghonosítása, illetve a velük való kísérletezés mellett hatást gyakorolt erre a folyamatra a társadalmi rétegek közti választóvonalak fokozatos halványulása, új attitűdök megjelenése és terjedése is. Ez utóbbi tényezővel függ össze a vállalkozást folytató nemesek, főként az arisztokrácia gazdasági szerepének növekedése, ami a szabadságharc időszakára már sokaknál kiegészült a polgári szemlélet, a befektetői magatartás átvételével is.

¹ A reformkori és a neoabszolutizmus korabeli politikai és gazdasági élet egyik aktív szereplőjének számított Andrassy György grófról még nem készült nagymonográfia, ugyanakkor a rövid életrajzai jó áttekintést adnak róla. Közülük a legalaposabb: Zsámboki László: „Vérrel, vassal, értelemmel” – Gróf Andrassy György (1797–1872) és az Andrassyak az ország fölemelkedésért. In. *Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia megalapításáról*. Szerk. Dobrossy István, Miskolc, 1997. 91–116. (Továbbiakban: Zsámboki 1997.) A politikailag tendenciózus, de informatív dualizmus korabeli művek közül kiemelhető: Galgóczy Károly: Csíkszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrassy György. In. *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve. A hazai mezőgazdaság előmozdítása s az e célra alakított egyesület sikere körül szerzett érdemek hálás emlékezetben tartására*. III. füzet. Szerk. Galgóczy Károly, Bp., 1883. 40–46. A gróf bányászati szerepvállalásáról lásd: Münnich Adolf: *A Felsőmagyarországi Bányapolgárság története*. Igló, 1895. 127. [Reprint: Érc- és Ásványbányászati Múzeum, Rudabánya, 2003.]; *Gömör és Borsod vármegyék bányászati és kohászati monográfiája. Első rész. Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének bányászati monográfiája*. Szerk. Eisele Gusztáv, Selmechánya, 1907. [Online-változat két részben: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/06200/06206/pdf/06206-1.pdf>; <http://mek.oszk.hu/06200/06206/pdf/06206-2.pdf> – 2009. 02. 05.] Bár az Interneten hozzáférhető változatot használtam, a dokumentum közzéi formátuma lehetővé teszi, hogy pontosan igazodjak az eredeti, nyomtatott példány oldalszámaihoz, ezért az egyszerűség érdekében a továbbiakban is mindenhol arra hivatkozom (továbbiakban Eisele 1907.). Vállalkozó főúrként mutatja be Andrassyt: Katus László: *Az Andrassyak mint ipari vállalkozók*. = *Rubicon*, 2004. 12. sz. 22–26. (továbbiakban Katus 2004.) A vasgyártás területén végzett tevékenységéről lásd még: Rempört Zoltán: *Magyarország vas-kohászata az ipari forradalom előestéjén (1800–1850)*. Bp.-Dunaújváros, 1995. 362. (továbbiakban Rempört 1995.).

E folyamat leginkább a vasipar viszonylatában szembetűnő, éppen azért, mert hosszú távú fejlődés eredménye volt. Különösen Felső-Magyarországon, ahol a kincstár és a polgári vállalkozók mellett egyes családok – például az Andrássyak, az Esterházyak, a Keglevichék – a 19. század elején már hagyományosan vasgyártónak számítottak, jóllehet többségük számára még a század első harmadában is, hasonlóan az agrártevékenységhez, az időszakosan jelentkező piacélénkülés volt a termelést motiváló egyik legfőbb tényező.² Összefügg ezzel, hogy bár a francia háborúk konjunktúrája kedvező hatást gyakorolt a vasiparra, s a növekvő fegyver- és hadianyag-szükséglet következtében emelkedő árakat a hámtulajdonos nemesek igyekeztek kihasználni, közülük ezt sokan még mindig inkább azért tették, hogy birtokaik nyersanyagkészleteit, főként az erdőket, és a – néha gyenge minőségű ércet rejtő – bányákat hasznosíthassák. Mindez jelzi, hogy nem a tőkés vállalkozói mentalitást tükröző haszonszerzési, illetőleg tőkeképzési cél vezérelte őket.³ S bár a Gömör, Szepes, Torna és Abauj megyékben fekvő főúri uradalmakon és egyéb nemesi jószágokon a nyersanyagok bőven adva voltak a birtokosok számára, az is előfordult, hogy a korábbi évtizedekben elterjedt bérletbe adást választották, mint a javorinai vasmű esetében, melyet kölcsönök fejében vállalkozóknak adott át a tulajdonos földesúr.⁴

Ugyanakkor már a 18. század második felében, s különösen a századfordulót követően – a kincstárral egy időben –, többen a vasgyártó telepek fejlesztésébe is befogtak, miután érzékelték, hogy azok technikai színvonala csak korlátozott expanziót tesz lehetővé.⁵ Jóllehet a 19. század elején már 30 nagyolvasztó működött az országban,⁶ s hozamuk a buca- vagy tótkemencék produktivitásával egy szinten állt, az utóbbiak nagy száma még több vastermelő körzetben – azokon belül főként az uradalmi hámorokban – is döntően meghatározta a termelés volu-

² A magyarországi főnemességhez hasonlóan a brit nagybirtokosoknak is már jóval az ipari forradalom kibontakozása előtt voltak érdekeltségei a vasiparban, noha csak kevesen akadtak közöttük, akik ténylegesen is bekapcsolódtak a termelésbe. A legtöbb esetben inkább abból a célból létesítettek vasüzemeket, hogy aztán bérletbe adják őket, bár arra is volt példa, hogy saját kezelésben tartották azokat. F. Crouzet: A brit nagyiparosok társadalmi eredete az ipari forradalom korszakában. = *Történelmi Szemle*, 1981. 2. sz. 245–251. (a hivatkozott rész: 247.)

³ Réti R. László: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881–1919*. Bp., 1977. 194. (a hivatkozott rész: 12. – továbbiakban Réti 1977.)

⁴ A javorinai vasműről lásd: [Hermann Ignaz Bidermann]: Die Zentralgruppe der ungarischen Eisenwerke I. = *Pester Lloyd*, 1857. 98. sz.

⁵ I. Andrássy Károly felesége, Nádasdy Rebecka grófnő például már 1780–1781-ben új olvasztóval látta el a család betléri vasüzemeit. Lásd: *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása*. Szerk. Hunfalvy János, Pest, 1867. 354. (a hivatkozott rész: 273. – továbbiakban Hunfalvy 1867.)

⁶ Rempert 1995. 26.

menét.⁷ A háborúk eredményeként javuló értékesítési lehetőségekkel párhuzamosan ezért a bérlőktől visszaváltott magánföldesúri üzemekben is komoly átalakítások indultak meg, úgy a nyersvasgyártás, mint a feldolgozás, az eszközkészítés folyamatát tekintve. S minthogy a magánföldesúri vasművek jelentős számban a Felvidéken létesültek, a korszerűsítési törekvések is jórészt ott, pontosabban az ország legnagyobb vastermelő körzetében, a Sajó mentén, azon belül is a folyó felső szakaszán, továbbá attól nyugatra, a technikai szempontból legfejlettebb területen: a Garam völgyében fekvő vasművek övezetében – ahol a bucavas gyártása már szinte teljesen visszaszorult – lendültek fel.⁸

A kapacitásbővítésre irányuló tervek megvalósítását azonban alapvetően nehezítette azok jelentős tökeigénye. Ezzel összefüggésben pedig további problémát okozott, hogy a fejlesztési célú hitelezés intézményes formái a század első harmadában még alapjaiban sem igen léteztek az országban, a birodalom nyugati területein működő bankházak pedig rendszerint nem, vagy csak nagyon szigorú feltételek mellett nyújtottak hitelt a magyar nemeseknek, s végül az akkoriban elterjedt magánkölcsonzés sem igazán teremtett megfelelő anyagi háttérrel. Mint ahogy az üzemek modernizációjához szükséges tökeerőt többnyire csak az olyan nagy vagyonú arisztokraták, mint Ágost szász-coburg-gothai herceg, tudták egyedül biztosítani, a pénzhiány leküzdésének kényszere sokakat a tőkeegyesítés, a részvénytársaság létrehozása felé vitt. Jellegetes példával szolgált erre a mód-

⁷ A buca- (másként gomolya) kemencés vasgyártás évszázadokra visszanyúló hagyománnyal bírt már a 19. század elején, s jöllehet a kemencék akkoriban a középkori elődeiknél már nagyobb méretűek voltak (ún. aknás kemencék, csonkagúla alakú tüztérrel), a vasérc hasznosítására szolgáló eljárás lényegileg változatlan maradt. A vas közvetlen redukálásán alapuló módszer lényege, hogy a faszénnel feltöltött kemence tüztérét a kívánt izzási hőmérsékletig hevítették, majd – újabb faszénadagok mellett – elkezdték adagolni az összetört (és gyakran pörkölt) ércet is. A jobb égés érdekében állandóan levegőt fújtattak a tüztérbe, s ahogy a hőmérséklet tovább emelkedett, megolvadt, és a kemence mellfalába fűrt nyíláson keresztül kifolyt a vasércet szennyező salak. Az elért 1300–1400 °C azonban nem volt elegendő a vas megolvasztásához, csak ahhoz, hogy képlékeny, szennyezett, de formálható vasdarabot, „bucát” nyerjenek belőle. Ebből azután eltávolították a benne maradt salakrögöket, s így további megmunkálásra alkalmassá tették. A bucavas-gyártásról lásd: Rempert 1995, 17–25. Röviden: Réti 1977, 11. Jól mutatja a bucavas-termelés jelentőségét, hogy Gömör megyében, ahol a századelőn az ország vasüzemeinek csaknem fele működött, a különböző birtokos családok tulajdonában még 81 bucakemence és csupán 9, nagyobb teljesítményre képes kohó volt – habár ez utóbbiak többsége nem volt elöregedett állapotban –, s előbbieik évi 160 000, utóbbiak 45 000 mázsa vasat állítottak elő. *Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monografiája)*. [Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet – heraldika – honismeret. Bp., 2003.] Gömör-Kishont vármegye. Szerk. Dr. Borovszky Samu, Bp., 1903. 677. (az idézett rész: 254. – továbbiakban Borovszky 1903). Vö. Rempert 1995, 118. Az Andrásyak például Alsósajón, Oláhpatakon és Dernőn működtek bucakemencés hámorokat, míg az Esterházyaknak Gombaszegen, más nemeseknek Berzsténen és Pelsőcön voltak ilyen típusú üzemeik. Rempert 1995. 81.

⁸ Az ország vastermelő körzeteiről alapos összefoglalást ad: Rempert 1995. 121–156.

szere az 1810-ben, főúri és birtokos nemesi családok társulása révén megalakult Rimai Coalitio.⁹

A szövetkezés azért is indokolt volt, mert az értékesítés viszonylatában jelentkező időszakos hullámzások, a keresletingadozás komolyan befolyásolták a magánföldesúri vasművek működését. Így amikor a francia háborúk után beköszöntött dekonjunktúra alatt a vasiparban hanyatlás állt be – ennek fő oka, hogy a gépipar szinte teljesen hiányzott, a mezőgazdaság eszközszükségletét pedig többnyire importból fedezték –, s a termelt vas eladhatatlanná vált, többen is arra kényszerültek, hogy átalakítsák üzemüket. A Gyürky család például a tulajdonában állt nagyszlabosi és masznikói hámorok helyén 1825 körül papírmalmokat létesített.¹⁰

A visszaesés ellenben nem volt tartós, az értékesítési lehetőségek ismét javulni kezdtek, amikor az 1830-as években, az örökös tartományokban útjára indult ipari forradalom nyomában, új növekedési fázisba lépett a magyarországi tőkés ipar: terjedtek a nyugat-európai gazdasági-pénzügyi világra jellemző mechanizmusok és magatartásformák. Ezt a folyamatot több tényező, így a reformkori országgyűléseken hozott törvények, a gazdaság fejlesztése érdekében létesült társadalmi szervezetek, egyesületek működése, valamint a belső piac folyamatosan növekvő vásárlóereje is kedvezően befolyásolta. S természetesen a társadalmi-politikai pozícióit egyébként többnyire féltve őrző arisztokrácia is elősegítette azt, nemcsak a politikai döntéshozatal szintjén, de tevőlegesen, a vállalkozásai révén is. A nagy összegű befektetést igénylő vállalatok létrehozása, s a korszerűsítések jó része persze változatlanul vagy nagybirtokon ment végbe (vasművek, cserépgyártó, valamint szeszipari üzemek), vagy a nagybirtokosok jelentős tőkerészesedésével (pl. József Hengermalom) valósult meg.¹¹

A vasgyártásra kiváltképpen pozitívan hatott a Lajtán túli területeken kibontakozott ipari fellendülés, hiszen ott gyorsan emelkedett a nyers- és kovácsoltvas-szükséglet, amivel párhuzamosan – főként a mezőgazdaság, majd az első lépéseit megtevő gépgyártás révén – a belső kereslet is nőtt, s ez a főúri hámostulajdonosokat ugyancsak a termelés felfuttatására ösztönözte.¹² Azt pedig, hogy már nem csupán a saját birtokaikon fellelhető bányakincsek és egyéb nyersanyagok hasznosításának szándéka vezérelte őket, jelezte, hogy széles körben terjedt közöttük a tőkés vállalkozókra jellemző nyereségorientált magatartás, a befektetéssel elérhető profitnövelés gyakorlata. Mindemellett nyitottnak mutatkoztak a modern

⁹ A Rimai Coalitio alaptökejét többek között a báró Luzsenszky, gróf Forgách, báró Prónay, Török, Jankovich és más családok birtokai biztosították. Borovszky 1903. 274. A társaságról, a részvényesek névsorával együtt, lásd még: Réti 1977. 13–14.

¹⁰ Borovszky 1903. 261–262.

¹¹ *Magyarország története 1790-1848.* (Magyarország története tíz kötetben: 5/1.) Főszerk. Mérei Gyula; szerk. Vörös Károly, Bp., 1980. 663. (a hivatkozott rész: 413.)

¹² Uo. 390.

technika, a legújabb európai vívmányok befogadására és terjesztésére is, amivel jelentős mértékben hozzájárultak a technológiai háttér átalakulásához. Az 1830–40-es években sokan voltak már – túlnyomórészt az ország történelmileg kialakult nagy vastermelő körzeteiben –, akik ezt a szellemiséget képviselték. Így például az Andrássy Imrétől szerzett betléri vasüzemét gőzmeghajtású hengerművel felszereltető Nádasdy Tamás gróf,¹³ valamint Andrássy György egyértelműen ezt a vállalkozó főúr-típust jelenítette meg.

II. ANDRÁSSY GYÖRGY, A „MASINISZTA GRÓF”, MINT VASIPARI VÁLLALKOZÓ¹⁴

Családi örökség

Andrássy György jelentős örökségre alapozta vasipari tevékenységét: a Felső-Magyarországon a 16–17. század fordulóján letelepedett Andrássyak Gömör és Torna vármegyei birtokain évszázadok óta folyt már vastermelés, amihez a közeli, kiterjedt erdőségek és érclelőhelyek, valamint a jó vízellátás szinte kiapadha-

¹³ Nádasdy Tamás gróf jellegzetes példával szolgált arra, hogy a felcsillanó értékesítési lehetőségek az 1840-es években többeket is gyáralapításra biztattak. 1845-től kezdve hatalmas összegeket investált a betléri üzembe – kölcsönt is felvett –, s angol szakemberek segítségével vasfínomításba kezdett, tervbe véve évi 100 000 bécsi mázsa (5 600 tonna) hengerelt vasáru előállítását. [K. szignóval]: Néhány szó a vashámor-vállalatok megválasztásáról, szükséges voltáról, 's némelly nagyobbserű vállalkozási tervekről. = *Hetilap*, 1845. 53. sz. 837–840. (Nádasdy grófról: 839–840.); Rempert, 1995. 251–252. Ugyanakkor, habár komoly technikai előrelépésnek számított a hazai vasiparban, hogy a termeléshez szükséges energiát a víz mellett gőzgép szolgáltatotta Betlérien, az előkészületek és a nagy anyagi ráfordítás ellenére az üzem hamar veszteségesé vált, leginkább azért, mert nem vették számításba a gyártáshoz felhasznált borsodi szén kis fűtőértékét (részletesen lásd alább).

¹⁴ Andrássy Györgynek a vasgyártás iránti, már az 1820-as években is ismert elkötelezettségére, illetve az iparágbeli jártasságára utal, s egyben a „masiniszta gróf” kifejezést is ihleti, hogy Széchenyi István az 1828 októberében hozzá írt, s különféle életvezetési tanácsokat tartalmazó „tanítólevelében”, az angol nyelvtudás szükségességét hangsúlyozva – s nyilvánvalóan a vasipari tevékenységére célozva – kiemelte, miszerint az egy olyan *masinisztának*, mint amilyen ő, javára válik. A levelet őrzi: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár. Széchenyi Gyűjtemény. (továbbiakban MTAK Kt. SzGy.) K210/1. Széchenyi István leveleinek másolati könyve. 1828–1835. Magyar, francia, német, angol, latin ny.: [...] 15. Andrássy Györgynek. Cenk, 1828. okt. 24. Eredeti, német nyelven kiadva: *Gróf Széchenyi István Munkái*. Összegyűjti és kiadja a Magyar T. Akadémia. III. kötet (*Gróf Széchenyi István Levelei I.*). Összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta: Majláth Béla, Bp., 1889. 97–102.; illetve: *Gróf Széchenyi István minden írása. Levelezés*. CD-kiadvány, Arcanum Adatbázis Kft. – Logod Bt., Bp., 2001. (alább Széchenyi-CD). Magyar fordításban: *Széchenyi István Válogatott Művei*. 1. kötet (1799–1840). Szerk. Spira György, Bp., 1991. 121–126. A jelzöt lásd: 124. Ugyanakkor, mint más birtokosok, Andrássy gróf sem kizárólag a vasiparban volt érdekelt, hiszen pl. Krasznahorka-Váralján cserépgyártó és szeszfőző üzemeket is létesített, melyek közül utóbbi az 1860-as évek derekán már 100 000 iccés éves teljesítményt produkált. Lásd: Hunfalvy 1867. 305. A cserépgyártó üzembről: uo. 307.

atlan nyersanyag- és energiaforrást biztosítottak. Különösen a Sajó gömöri szakaszán fekvő települések, így például Gócs, Alsósajó, Oláhpatak, Betlér, valamint a Torna megyei Dernő tűntek ki telepeikkel,¹⁵ a dobsinai családi birtokrészen pedig már 1634-ben is kilenc vas- és acélhámor működött,¹⁶ habár kezdetben a család közvetlenül még nem vett részt a gyártásban, az olvasztó- és feldolgozóműhelyeket bérlők kezén üzemeltette.¹⁷

Szorosan összefüggött a vasgyártással, és a família anyagi gyarapodásához jelentős mértékben hozzájárult, hogy Andrassy Miklós maga és utódai részére 1669-ben, Lipót császártól privilégiumot nyert a birtokain fekvő nemesfém- és vasérctelepek feltárására és kitermelésére, valamint az ércek értékesítésére.¹⁸ A kiváltság-adományozás ellenben megkerülte I. Miksa 1573-as bányaugyi rendeletét, az abban biztosított, a földesurak birtokait is érintő szabad bányaművelést, ami az Andrassyak részéről számos hosszan elhúzódó peres eljárásához vezetett a bányaművelésre jogot szerzett felvidéki városokkal, a szepesi kamarával, és az őket védő bécsi kamarával.¹⁹ Ebben a vonatkozásban a család több tagja számára is eseménydús időszak volt a 18. század közepe-második fele, amikor bányászati előjogaikra hivatkozva erőteljesen törekedtek érvényt szerezni akarataiknak.²⁰

Ugyanakkor, bár arra is van adat, hogy a család új hámorok felállítását engedélyezte birtokain – volt, hogy jobbágy részére –,²¹ a század derekáig saját bányáikat és hámoraikat még mindig inkább bérletbe adták. 1745-ben például a re-

¹⁵ Rempert 1995. 81.

¹⁶ Ila Bálint: *Gömör megye I. A megye története 1773-ig*. Bp., 1976. 495. (az idézett rész: 400. – továbbiakban Ila 1976.).

¹⁷ Zsámboki 1997. 93.

¹⁸ A latin nyelvű okiratot közreadja: Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Bp., 1880. 456. (a hivatkozott rész: 393–395.). A privilégiummal részletesebben foglalkozik: Eisele 1907. 466–470. Nem mellékesen a család birtokában lévő Csetnek és Ochtina környéki bányákból származó ércből készítették Gömör megyében a legjobb minőségű vasat. Ila 1976. 400.

¹⁹ 1696-ban például Andrassy Miklós fiai: Péter, István, György, Pál és Mátyás folyamodványt intéztek az udvari kamarához, melyben felpanaszolták, hogy a szepesi kamara megsértette a bányaművelési privilégiumukat. Magyar Országos Levéltár, Filmtár. X1153, C483. doboz: Kassai Álami Levéltár, Lócsei Fiók, Andrassy család krasznahorkai levéltára, II. rész [vaskohászat-történet 1800-ig, összeállította: Heckenast Gusztáv – alább C483]. 51. doboz, E. i. Fasc. 1. No. 4.

²⁰ Így például az 1760-as évek végétől Andrassy Károly hosszan perben állt a krasznahorkai várhoz tartozó területeken a szomolnoki királyi bányahivatal engedélye alapján, de a család tudta nélkül megtelepedett, és bányaművelésbe kezdett szomolnokiakkal, melyben előbb Mária Terézia, halála után pedig II. József is az utóbbiak érdekeit védte, így a bárónak bele kellett nyugodnia a helyzetbe. Eisele 1907, 467–469. Andrassy István gróf szintén szembekerült a bányaművelőkkel, valamint az illetékes bányahivatallal az ércutatás engedélyezése vagy a faizás kiszolgáltatása tárgyában. Lásd erről: MOL Filmtár, C483. 51. doboz, E. i. Fasc. 1. No. 19., 29., 31., 42.

²¹ Andrassy Ferenc báró például 1743 májusában kaphámor felállítását engedélyezte Gajdas András uhornai jobbágnak. MOL Filmtár, C483. 15. doboz, B. d. Fasc. 3. No. 103.

formkóban Andrassy György fejlesztései révén ismertté vált dernői üzemet báró Andrassy György évi 150 forintért, 20 évre bérbe adta Rhäell Györgynek.²²

A század második felétől kezdve azonban, amikor a vasipari termékek értékesítési lehetőségei javultak, a rendelkezésre álló ásványkincsek és különféle nyersanyagok intenzívebb hasznosítása érdekében a nemzetség mindkét ágának tagjai a bérlőktől saját kezelésbe vették át a vasgyártó telepeket. Mi több, a monoki ág sarja, a rozsnyói püspökké kinevezett Andrassy Antal, a gócsi birtokán lévő hámorokat 1776-ban egyenesen fegyverrel foglaltatta el, míg a betléri ághoz tartozó Andrassy Károly pár évvel később a betléri és alsósajói vasműveket vonta magához.²³ Ugyancsak a betléri ághoz tartozott Andrassy Lipót, aki betléri üzemének korszerűsítésébe is belefogott, s a 19. század első évtizedében rendbe hozatta az ott lévő, még az anyja, Nádasdy Rebeka grófnő által az 1780-as évek elején építtetett nagyolvasztót, valamint új fűjtatót szereltetett fel, bár erőfeszítései kevés eredménnyel jártak.²⁴

A dernői hámort a monoki ág szülötte, Andrassy István, György gróf apja, még 1758-ban visszaváltotta Rhäell Györgytől, amivel lehetővé tette a későbbi üzemi fejlesztéseket.²⁵ Lépése jelzi, hogy igyekezett alkalmazkodni a változó körülményekhez, s a kedvező piaci helyzet ismeretében a biztos jövedelmet már nem a bérleti díjtól remélte, hanem a felújított, a termelés növelésére alkalmas vasműtől.

Mindazonáltal a dernői üzem a 19. század elejéig csak tótkemencékből állt, s gyenge minőségű bucavasat szolgáltatott,²⁶ ezért a termelőkapacitás növelése érdekében Andrassy István 1803-ban szakvéleményt kért egy új vasolvasztó építéséről.²⁷ Az igazán számottevő változások azonban még mindig vártak magukra, s majd csak halála után kezdődtek meg. Főleg azzal, hogy György gróf anyja, a jó üzleti érzékkel megáldott Festetics Mária, az 1810-es években nagyszabású átalakító munkálatokat indított el, melyek keretében első lépésben bővítették az üzemegységeket, s megindult a technológiaváltás. 1817-re felépült Dernőn egy 28 láb (8,5 m) magas nagyolvasztó, ami lehetővé tette a családi birtokok vasérc-kincsének és egyéb nyersanyagainak mind teljesebb felhasználását, öntésre al-

²² MOL Filmtár, C 483. 15. doboz, B. d. Fasc. 3. No. 109.

²³ Zsámboki 1997. 94.

²⁴ Rempert 1995. 131.; Hunfalvy 1867. 273.

²⁵ Az 1400 ft értékű ügyletről egy 1758. január 3-án kelt adásvételi szerződés tanúskodik. MOL Filmtár, C483. 15. doboz, B. d. Fasc. 3. No. 154.

²⁶ Andrassy György az 1845 júliusában a birtokaira ellátogatott Döbrentei Gábornak részletesen beszélt a dernői vasműről, az abban folyt különféle átalakításokról, a bevezetett technikai újításokról. Az „interjú” megjelent: *Hetilap*, 1845. 61. sz. 961–966. hasáb. Andrassy megemlítette Döbrenteinek, hogy Dernőn 2 tótkemence működésére vonatkozóan majdnem 200 évvel korábbról is vannak adatok. Lásd: uo. 963.

²⁷ MOL Filmtár, C483. 18. doboz, B. e. Fasc. 6. No. 207. Az építkezés tárgyában Enszler Ferenc foglalt állást, bizonyára kiemelt figyelmet szentelve az anyagi feltételeknek.

kalmás vas előállítását.²⁸ Egyidejűleg lépések történtek az előállított vas finomítása, minőségének javítása érdekében is: 5 ún. frisstüzet állítottak üzembe, míg a feldolgozás hatékonyabbá tétele végett 3 új, nagypörölyös nyújtóhámor kezdte meg működését.²⁹ A grófnő erőfeszítéseinek eredményeként az üzem alkalmassá vált a nagymennyiségű nyersvas, továbbá az öntöttvas termelésére, ami jó alapot kínált György gróf számára a legújabb európai technikai vívmányok segítségével megvalósítandó további fejlesztésekhez.

Külföldi utazások

Jellemző volt a 19. század első felére, hogy az ipari üzemek, elsősorban a vasművek tulajdonosai, a modernizációhoz szükséges tapasztalatok megszerzése érdekében külföldi tanulmányutakat szerveztek, sokszor nemcsak saját maguk, de alkalmazottaik részére is. Andrassy György, bár az 1820-as években már végeztetett átalakításokat vasgyártó telepein, ugyancsak fontosnak érezte a szakmai háttér ilyen módon történő erősítését. Az átfogó üzemi fejlesztéseket, különös tekintettel a termékkínálatot szélesítő, a profilbővülést eredményező öntödei részlegre, csak azt követően kezdte megvalósítani, hogy az 1830-as évek első felében több alkalommal nyugat-európai utazásokon szerzett közvetlen benyomásokat az új technikai, gyártástechnológiai megoldásokról.³⁰

²⁸ *Hetilap*, 1845. 61. sz. 963.

²⁹ Uo. A frisstüz a nyersvas kovácsvassá történő átalakításához alkalmazott frissítés eszköze volt. A frissítő tűzhely a kovácstűzhelyekhez hasonlóan nyitott kiképzésű izzító szerkezet volt, amelyben a nyersvas olvasztása során oxidáció zajlott, lehetővé téve, hogy a vas kísérőelemei (szilícium, mangán, stb.) kiégjenek, majd pedig elegyedjenek a tűzhely olvasztóterében elhelyezett salakkal. A frissítés során több hőmérsékletmező keletkezett a tűzhelyen, melyek közül a legmagasabb hőfokú a levegőellátást biztosító fűvóka környékén terült el. Ott a fűvószél hatására a vas megolvadt, majd lefolyt, lecsepegett a tűzhely fenekére, miközben lezajlott benne az említett oxidációs jelenség. A folyamat utolsó fázisában aztán fokozatosan megszilárdult, és tésztazerű anyaggá gyűlt össze az olvasztótér alján. A tökéletesebb tisztulás érdekében sokféle többlépcsős frissítést alkalmaztak, ez azonban nagyon időigényes volt, s persze rengeteg tüzelőanyagot emésztett fel, ezért megindultak a kísérletezések az egyszerűsítésére. Rempert 1995. 45–51.

³⁰ Az 1832 és 1834 közötti tanulmányútjain szerzett benyomásait a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, a Széchenyi-gyűjteményben őrzött hiányos útinaplója örökíti meg. Négy nagyobb szövegrészt tartalmaz: az első az 1832. évi angliai, a második a következő évi badeni utazásáról szól, ezeken kívül pedig megtalálhatók benne két külön egységként német vasművek megfigyelése során gyűjtött tapasztalatai is. A napló helye: MTAK Kt. SzGy. K304/1. Egy részét Andrassy György úti élményei és megfigyelései az angol mezőgazdaságról (1832) cím alatt az *Agrártörténeti Szemle* 2007. 1–4. számában megjelent forrásközlésem tartalmazza. Jelen tanulmány jegyzeteiben az egyszerűség kedvéért mindig az eredeti kéziratra hivatkozom (alább *Andrassy-napló*), s a folió szerinti számozáshoz igazodom, mivel a benne lévő másik, szöveg feletti számozás (minden bizonnyal Andrassy sajátkezü jelölése) csak a páratlan oldalakat jelzi, 1-től 21-ig.

Az első útjára 1832 késő nyarán – kora őszén került sor, azzal összefüggésben, hogy a Buda és Pest közötti állandó híd felépítéséért létrejött Hídegyesület tagjaként Széchenyivel közösen vállalkozott egy, a szakmai ismeretek, információk összegyűjtése végett teendő nagy-britanniai tanulmányútra.³¹ Augusztus közepén indultak el, s német területeken, majd Belgiumon keresztül haladtak céljuk felé, miközben már a műszaki lehetőségekről is igyekeztek tájékozódni, így például a belgiumi Seraingban megtekintették a korszak legnagyobb kontinentális nehézipari létesítményét, John Cockerill angol mintájú vasgyárát.³²

Nagy-Britanniában Andrassy számára a legértékesebb tapasztalatokat a szeptember közepe és október eleje közti három hetes észak-angliai körutazása szolgáltatta.³³ Főként azért, mert, bár az út feszített menettempóban telt, hiszen a felkeresett helyeken – még a nagyvárosokban is – pár napig tartózkodott, vagy éppen csak érintette őket, s naplója tanúsága szerint figyelmét inkább a mezőgazdaságra összpontosította, arra is tudott időt szakítani, hogy megtekintsen néhány vasművet.³⁴ Ellá-

³¹ A Hídegyesület megalakulásáról lásd az 1832. februári tanácskozásainak jegyzőkönyveit. MTAK Kt. SzGy. K173/1–28. Körültekintően bemutatja az egyesület munkásságát: Viszota Gyula: *A Széchenyi-híd története az 1836: XXVI. t.-c. megalkotásáig*. Bp., 1935. 144. (az egyesületről: 32–65.) Összegzőképpen az alapításról és a kezdeti időszakról lásd még: Csorba László: *Széchenyi István*. Bp., 1991. 196. (az egyesületről: 90.); *Széchenyi pesti tervei*. [Magyar Levelestár] Válogatta, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta: Bácskai Vera és Nagy Lajos, Bp., 1985. 393. (az egyesületről: 314–315.)

³² John Cockerill (1790-1840) William Cockerill angol feltaláló fia volt, aki 1817-ben testvérével közösen alapította meg Seraing-sur-Meuse-ben az akkori Európa legnagyobb vasöntödéjét és gépgyárát. A kezdeményezés pozitív megítélésére jellemző, hogy I. Vilmos holland király üzlettársuk lett, 1835-ben azonban végül Cockerill vált az üzem egyedüli tulajdonosává. Gordon Goodwin: William Cockerill [John Cockerill életrajza az apjától egészi ki]. In. *The Dictionary of National Biography*. Vol. IV. Szerk. Sir Leslie Stephen, Sir Sidney Lee, London, 1937–38. 656. Seraingi látogatásukról Széchenyi tett említést augusztus 28-i naplójegyzetében. Széchenyi István: *Napló*. Vál., szerk., jegyz., utószó: Oltványi Ambrus. Előszó: Sötér István. Ford.: Jékely Zoltán, Györffy Miklós. Bp., 1982. 716.

³³ Andrassy naplójából hiányzanak az augusztusi és szeptemberi történéseket megőrkítő részek, aminek ismeretében szerfölött értékes forrásnak tekinthető egy, a Lőcsei Levéltárban, az Andrassyak Krasznahorkai Levéltárának családi emlékeket őrző fondjában található másfél oldalas itinerárium. A különálló jegyzetlapon készült útvonalleírásban Andrassy feltüntette a kérdéses időben érintett városokat és a köztük megtett távolságot (Štátny Archív v Levoči. L. Rody a panství. I. Rody. Andrassy Krásna Hôrka. [Alább SALAKH.] III. část. 23. Rodinné doklady a pamiatky. 669/508. doboz. fasc. 1. 35.). Emellett az utazás pontosabb rekonstruálásához döntően Széchenyi úti jegyzeteire támaszkodhatunk, minthogy Andrassy naplójából csak október 3-tól kezdve tudjuk nyomon követni a fejleményeket.

³⁴ Bár a Hídegyesület számára teljesítendő céllal érkezett a szigetországba, nem egyértelmű, hogy a gyárlátogatásokra csak emiatt kerített sort, vagy inkább a személyesen őt érdeklő dolog: kohótelepei és hámorai fejlesztésének szükségessége motiválta őt erre. Utóbbi esetben már az is erősen kérdéses, hogy a London elhagyását követően bejárt út a hivatalos szakmai célokat szolgáltatta volna. Érvként szól emellett, hogy naplójából valóban az tükröződik vissza, miszerint Észak-Angliában keveset foglalkozott a hídépítéshez szükséges technikai ismeretek megszerzésével – jóllehet ipari létesítményeket is felkeresett –, s inkább a mezőgazdasági eszközök és eljárások tanulmányozásával töltötte ideje nagyobb részét.

toogatott például a Birmingham közeli Gospel Oakba, William Yates és Samuel W. Walker gyárosok üzemébe, s járt Yorkshire és Lancashire ipari centrumaiban: Sheffieldben, Manchesterben, valamint Liverpoolban, Cumberlanden keresztül pedig eljutott Glasgowba.³⁵ A skót nagyváros környékén aztán felkereste a calderi vaskemencét, és a Neilson skót tüzeléstechnikusnak az olvasztáshoz szükséges tüzelőanyag mennyiségét a kohóba fűjtatott levegő előmelegítése útján csökkentő, 1828-ban szabadalmaztatott eljárásáról ismertté vált Clyde-vasművet.³⁶ Az üzemlátogatások, illetve a gyárosokkal folytatott megbeszélések alatt megszerzett ismereteit pedig igyekezett elmélyíteni, aminek érdekében például William Yatestől és a newlandi Ropertől bővebb tájékoztatást kért a *hot airblast*, azaz a forrólevegő-befúvás módszeréről.³⁷

A szigetország után a következő, 1833. szeptemberi tanulmányútja a Badeni Nagyfejedelemségbe vezetett, s aprólékos jegyzetei arra utalnak, hogy ezt már egyértelműen a vasgyártás tanulmányozása végett szervezte meg. Többek között felkereste a friedrichstali olvasztó- és acélkasza gyárat, a Rajna melletti lauffeni, valamint az albruggi vasművet,³⁸ továbbá ellátogatott a hauseni, a wehri, az amalienhütte-i, s a ludwigstali vasműbe is.³⁹ 1834-ben pedig elutazott a wasseralfingeni üzembe, hogy közvetlen tapasztalatokat szerezzen az akkori idők egyik legfelkapottabb technológiai vívmányáról, a néhány éve Faber du Faur által ott rendszerbe állított, a tüzelőanyag mennyiségének csökkentéséhez a kohók torokgázait felhasználó készülékről.⁴⁰

³⁵ A gospel oak-i vizit előkészítésére még Londonban kerülhetett sor, amikor Széchenyivel együtt lépett összeköttetésbe Yatesszel. A vasüzemben tett látogatásukról beszámoltak a visszatérésüket követően készített hivatalos jelentésükben. Lásd: *Gróf Andrássy György és gróf Széchenyi Istvánnak a budapesti Hid-Egyesülethez irányított jelentése midőn külföldről visszatérének. Pozsonban, nyomtatott Füskúti Landerer Lajosnál. 1833.* 114. (a kérdéses rész: 8–10.) Kéziratok: MTAK Kt. SzGy. K263/1–86, a cenzúrai példány száma: K264. A munka németül is megjelent, digitalizálva lásd a Széchenyi-CD-n (a kiadáshoz Gáll Imre írt ismertetőt). A yorkshire-i és lancashire-i körút állomásairól lásd: SALAKH. III. část. 23. Rodinné doklady a pamiatky. 669/508. doboz. 1. fasc. 35.

³⁶ SALAKH, uo. Neilson eljárásáról lásd: Rempert, 1995. 165.; Mérei Gyula: *Magyar iparfejlődés 1790-1848.* Bp., 1951. 428. (az eljárásról: 203. – továbbiakban Mérei 1951.).

³⁷ *Andrássy-napló*, 10.

³⁸ Uo. 36–48.

³⁹ Uo. 54–63.

⁴⁰ Uo. 68–75. 1832-ben Faber du Faur württembergi királyi bányai tanácsos, wasseralfingeni üzemvezető a levegő-előmelegítéses vagy másként léghevítéses módszerrel történő tüzelőanyag-csökkentéshez olyan, csövekből álló készüléket szereltetett fel nagyolvasztójára, melynek segítségével az abban keletkező forró torokgázokkal melegíthette elő a fűjtatók által a kohó tűzterébe juttatott levegőt. Rempert 1995, 165. Vö. Mérei 1951, 203. Az Európa-szerte gyorsan terjedő léghevítést Magyarországon először 1837-ben, a kincstári kezelésű rhónici vasműben, valamint Ágost szász-coburg-gothai herceg sztraceni kohójában alkalmazták. Mérei 1951. 203.; Rempert 1995. 166.

Modernizációs kísérletek Dernőn

A nyugat-európai utazásain gyűjtött, leginkább a korszerű tüzeléstechnikai eljárásokkal kapcsolatos tapasztalatait fokozatosan, a legfőbb célját képező dernői üzemfejlesztés során, az 1830-as években kezdte átültetni a gyakorlatba. Ennek köszönhetően az egykoron csak nyers- és kovácsoltvas előállítására szolgáló vasműve – ami egyben „vasipari iskola”, kísérleti telep is volt – a szabadságharc időszakára tőkés nagyüzemmé vált.

Fontos lépés volt az ahhoz vezető úton, hogy az édesanyja által 1817-re felépítettett, s a húszas évek elején egy brit származású, Sziléziában tevékenykedő mérnök, William Baildon segítségével 28-ról 40 lábnyira magasított, s az olvasztás hatásfokának javítására, továbbá új, Porosz-Sziléziából hozatott hengeres fűjtatókkal felszerelt kohó termelte nyersvas-többség feldolgozása érdekében új üzemegységeket létesített.⁴¹ Egyrészt kialakított egy hatodik frissítő tűzhelyet a kovácsoltvas-termelés fokozásának céljából,⁴² másrészt, mivel tapasztalta, hogy a nyersvas minősége öntésre is alkalmassá teszi azt, belefogott egy öntőműhely felépítésébe, ahol 1838-ban megindult a minőségi öntés.⁴³ Ráadásul a nyersvas további finomítása végett 1845-re már két ún. kupoló-, valamint két lángkemencét is üzemeltetett ott, egy másik üzemhelyiségben pedig megindította a kavarókemencés tisztítást.⁴⁴

A nyersvas-gyártással és -finomítással összefüggően a tüzeléstechnika fejlesztésének is figyelmet szentelt. E téren kiváltképp próbált igazodni az innovatív nyugat-európai eljárásokhoz, s hogy takarékoskodjon a tüzelőanyaggal, a nagyolvasztó torokgázait a fűvőlevegő előmelegítésére, s olykor a lángkemencék fűtésére alkalmazta. A kavarókemence izzítását pedig – vasgyári intézője, Klekner

⁴¹ *Hetilap*, 1845. 61. sz. 963. Vö. Hunfalvy 1867. 274.

⁴² *Hetilap*, 1845. 61. sz. 963.

⁴³ Borovszky 1903. 284.

⁴⁴ *Hetilap*, 1845. 61. sz. 963. A kupolókemence és a lángkemence a nyersvas ún. másodolvasztására szolgáló kemencetípusok voltak. Az előbbi a 19. század folyamán fokozatosan kiszorította a másikat, mert egyrészt tüzelőanyag-felhasználás és vasvesztés szempontjából gazdaságosabbnak bizonyult, másrészt pedig a tömeges öntés ezzel volt kivitelezhető, különösen a gépalkatrészek esetében. A lángkemence ugyanakkor a 18–19. század fordulóján még a nyersvas további finomítására, minőségének javítására szélesebb körben elterjedt berendezés volt, s elsősorban nagyméretű öntvényekhez (pl. ágyúcsövek) használták. Rempert 1995. 182–183. A kavarásos eljárás során egy 1400–1500 °C-ra felforrósított rostélytüzelésű, medencés kemencében megolvasztották a nyersvasat, aztán még abban a folyékony állapotában oxigéntartalmú anyagok hozzáadásával kiégették belőle a szennyeződések. Amikor az olvadék hőmérséklete elérte az 1500 °C-ot, vaskristályok váltak ki, s a kemencében lévő vasfürdő térszállagú lett. Ezt egy kampó segítségével folyamatosan, kézi erővel kavarták, miközben az eszköz horgas végére egy 20–30 kg-os golyó, úgynevezett bocs tapadt, amit végül kalapáccsal kovácsoltak vagy hengereltek. Réti 1977. 16.

János német területeken gyűjtött tapasztalataira építve – széntüzelésű gázfejlesztő segítségével oldotta meg.⁴⁵

Az olvasztó és a finomító berendezéseket érintő átalakítások mellett gondot fordított az üzemegységek energiaellátásának növelésére. Evégből az Aachenből Pestre települt gépésszel, Knutzennel, egy 40 láb átmérőjű, vas vízikereket készítettett, ami a telep vízellátási problémáinak enyhítésén kívül a vasfeldolgozás hatékonyabbá tételét is elősegítette, hiszen esztergagépek meghajtására is alkalmas volt. Ezért a gróf megépíttette az eszterga- és lakatosműhelyt, ahol már nehéz járműtengelyeket is meg tudtak munkálni.⁴⁶

A dernői vasművet mindezekon túl segédüzemekkel is ellátta: 1832-ben a Gömör megyei Gócs, valamint Csetnek határában 1-1 verő és 1-1 nyújtóhámosra volt használatban.⁴⁷ Emellett a sajóvárkönyi barnaköszén-telep közelében 1837 körül megpróbálkozott egy kavarókemencés hámos beindításával, azonban a barnaköszénre alapozott, gázzal történő kavarási eljárás alkalmazása ott még nem eredményezett sikert.⁴⁸

A munkaerő és a pénzügyi háttér biztosítása

Más főúri vasmű-tulajdonosokhoz hasonlóan Andrássy is nagymértékben használta fel jobbágysai munkaerejét, nemcsak a kisegítő feladatokkal összefüggésben (favágás, faszénégetés, fuvarozás, stb.), de az üzemi munkában is.

1845-ben a dernői vasmű teljes személyi állománya – a segéd munkásokkal együtt – 255 fő volt. Közülük 45-en bányászként, 68-an szénégetőként, 38-an vasöntőként, 49-en feldolgozó hámosként, a többiek favágóként, fuvarosként dolgoztak.⁴⁹ A 255 munkás többsége, 154 fő (60%), magyar volt, mellettük 56 németet (22%), és 45 szlovákot (18%) alkalmazott a gróf.⁵⁰

Jól mutatja a magyarokkal való kiemelt foglalkozást, hogy amíg a németek és szlovákok főként szénégetőként vagy bányászként dolgoztak (a 68 szénégető között nem volt magyar, a 45 bányász között is csak 20-an voltak), addig a magyarokat a komoly jártasságot igénylő, magasabb szintű gyári munkafolyamatokba vonták be, azaz leginkább olvasztóként, öntőként és hámosként számított rájuk

⁴⁵ *Hetilap*, 1845. 61. sz. 964.

⁴⁶ Uo. 963.

⁴⁷ MOL Helytartótanácsi Levéltár. [C64] – Departamentum Commerciale. 1832/18. kútfő. 120. tétel. 203.

⁴⁸ *Hetilap*, 1845. 53. sz. 839.

⁴⁹ *Hetilap*, 1845. 61. sz. 964.

⁵⁰ Uo.

(a 38 öntőből 34, a 49 hámosos mindegyike magyar volt).⁵¹ Ráadásul, minthogy akkoriban az iparágban dolgozók többnyire német elnevezéseket használtak, igyekezett őket magyar szakkifejezésekre szoktatni, némileg hozzájárulva ezzel a korabeli ipari szaknyelvünk megeremtéséhez.⁵²

Összhangban volt ez azzal a törekvéssel, hogy a vasmű-tulajdonosok a külföldről érkezett szakemberek mellett a korban egyre növekvő mértékben támaszkodtak a hazai munkaerőre, s a képzésük érdekében is lépéseket tettek.⁵³ Gyakori volt, hogy üzemeikben vagy tőkés polgári vállalkozónál taníttatták őket, ami persze pozitívan hatott a dolgozók munkakultúrájára.

Andrássy tisztában volt vele, hogy a termelés növeléséhez, s főként a minőségi áru előállításához elengedhetetlenül szükséges a megfelelő szellemi háttér, a szakképzett munkaerő – ezt a technológiaváltás, a termelési folyamat átalakulása, a munkafázisok differenciálódása egyébként is megkívánta. Ennek érdekében magyar dolgozóit maga taníttatta ki a dernői vasgyárnál: 10–12 éves korukban már tanulóként alkalmazta a jobbágyfiúkat, majd 14–16 évesen legényként kezdtek el dolgozni.⁵⁴ Emellett azzal a szinte kivételszámba menő módszerrel élt, hogy saját költségén elküldte őket – gyárigazgatója, Klekner János mellett – szakmai célú külföldi tanulmányutakra, üzemi gyakorlatokra. A badeni nagyfejedelemségben például 3 magyar hámosost taníttatott 2 éven keresztül az új eljárásokra, ily módon is biztosítva a dernői vasgyártás színvonalának javítását.⁵⁵

A munkások képzésénél fontosabb volt azonban számára, hogy finanszírozni tudja üzemei működtetését. Helyzetét nehezítette, hogy bár a vagyonosabb főnemeselek közé tartozott, amiatt, hogy egyedül, s nem társulati alapon kezdett vasgyártásba, a dernői üzem és leányvállalatai létrehozásának és fenntartásának, az új üzemegységek kiépítésének, továbbá a technikai eszközök beszerzésének több évtizedet átfogó folyamatában forint-milliókra tehető kiadásait nem tudta saját bevételeiből kiegyenlíteni.⁵⁶ Egy ilyen nagyságrendű költségvonzattal járó tevékenység esetében a szükséges tőketöbbletet ő is kölcsönökből teremtette elő.

⁵¹ Uo.

⁵² Döbrentei Gábor szerint például a többségében szlovákok által lakott területen működött két üzemben, a lipótújvári, valamint a hradeki királyi vasgyárban is jórészt német szakkifejezések voltak használatban. Uo. 962.

⁵³ Döbrentei is említést tett arról, hogy már 1843-ban, gróf Keglevich Miklós Borsod vármegyében fekvő szilvási vasművében is tapasztalta a magyarok egyre nagyobb arányú foglalkoztatását. Uo. 961–962.

⁵⁴ Uo. 965.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Például az 1843. évi számadások szerint csak a gyári személyzet: a tisztartó, az olvasztó- és öntőmunkások, továbbá a bányászok, favágók, szénégetők, szén- és vasérc-szállítók fizetése rúgott csaknem 90 000 váltóforintra, s a természetbeni juttatásokkal együtt az e rovat alá tartozó kiadás a 100 000 forintot is elérte. Emellett pedig ott volt még a beruházott tőke kamata, a fa és más anyagok (olaj, grafit, stb.) beszerzési, valamint a késztermék szállítási költsége is. Uo.

A korai időszakban (1820–30-as évek) mindazonáltal nem támaszkodhatott hazai pénzintézeti hitelekre – külföldi bankházak kölcsönére csak minimális mértékben –, ehelyett inkább magánszemélyektől kapott összegekre, minthogy a hitelezés első intézményes formái a reformkor vége felé jelentek meg Magyarországon.⁵⁷ Nagy valószínűséggel ezt a módszert követte az 1840-es években is, habár arról nem rendelkezünk adatokkal, hogy vajon igénybe vette-e akkoriban például a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank szolgáltatásait, hiszen az már éppen a kereskedelem és a születő tőkés ipar hiteligenyét elégítette ki.

Termelés és értékesítés

Az üzemszerkezet és a technológia átalakítására, továbbá a munkásai betanítására tett erőfeszítései révén a gróf jelentősen növelte vasgyártó telepei termelékenységét. A dernői vasműnek a harmincas évek elején még körülbelül 6000 mázsás éves termelése volt,⁵⁸ a negyvenes évek derekán viszont már 30 000 mázsa nyers-, 10 000 mázsa kovácsolt-, és 6000 mázsa öntöttvasat állítottak ott elő évente.⁵⁹

⁵⁷ Jellemző a korabeli hitelezési viszonyokra, s egyben Andrassy pénzügyi gondjaira, a kellő mennyiségű likvid pénzeszközök hiányára utal, hogy amikor a rokona, Andrassy Károly 1831-ben eladta a monoki jószágban bírt részét Vay Miklós bárónak, ő csak azzal a feltétellel kívánta György gróf részére azt átadni, ha 45 nap alatt kifizeti neki a 220 000 forintot, nem mellesleg persze hatalmas összegű vételárat. Andrassy, titkára, Tasner Antal segítségével heteken keresztül, gyakorlatilag minden lehetséges helyről – még a pécsi káptalantól is –, igyekezett kölcsönt szerezni, de nagyon nehezen boldogult. A történetekről beszámolt a Széchenyihez 1831. október 12-én írt levelében. A levelet őrzi: MTAK Kt. SzGy. K202/12. A pécsi káptalanhoz intézett kölcsönkérelemlről, illetve az érkezett elutasító válaszlól lásd: SALAKH. III. část. 17. Rodinné účty a záznamy. 602/441. doboz. 3. fasc.

⁵⁸ „In dem Dernöer Thal wird Eisen- und Kupfer-Erz gegraben, und in 4 Hämmer guten Eisen verfertigt an 6000 Centner.” Magda Pál: *Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze*. Lipcse, 1834. 522. (az idézett rész: 359.) továbbiakban Magda 1834.

⁵⁹ *Hetilap*, 1845. 61. sz. 966. Ugyanezt a termelési adatsort közli: Fényes Elek: *Magyarország leírása*. Pest, 1847. 520. (az adatsor: 84. – továbbiakban Fényes 1847.). Ő ugyanakkor nem jelölte meg a pontos évet, éveket, hanem általánosságban, 1848 előtti üzemi mutatóként említette azt, tehát nagy valószínűséggel állandónak tekintette az Andrassy által Döbrenteinek közölt adatokat, s nem számolt a termelésingadozás lehetőségével. A dernői üzem 1840-es évek közepi termelékenységére vonatkozóan rendelkezünk más adatközléssel is. A *Hetilap* 1845. évi 38. számának egy cikkében közölt statisztika szerint (Rombauer Tivadar – akkor a Rimai Coalitio tisztfőnöke – adataira hivatkozott a szerző) 1845-ben összesen 12 000 mázsa nyersvasat – ami alatt feldolgozatlan öntöttvasat értettek – állítottak elő a vasműben. [P. Z szignóval]: *Nyersvas-kiállítás Magyarországon. Hetilap*, 1845. 38. sz. 598–599. Ezzel a mennyiséggel (amely jelentősen eltér a Döbrentei által közölttől) a dernői üzem abban az időben alsóközép-kategóriásnak számított, vagyis jócskán elmaradt egyes kincstári, magán- vagy társulati üzemektől, így a Murányi Egylet 30 000, a Coburgok 50 000 (pohorellai) vagy 20 000 (sztraceni) mázsás teljesítményű telepeitől, viszont megelőzte az oláhpataki (az Andrassyak betléri ágának tulajdona, 10 000 mázsás kapacitással) vagy a javorinai vasművet (6000 mázsa). Uo.

Ugyanakkor a termelési feltételek változásaival (vízellátás, nyersanyagok minősége, finanszírozási lehetőségek), s persze a piac hullámzásaival összhangban előfordultak visszaesések.⁶⁰ Rendkívüli helyzet is adódott például a kolerajárvány alatt, amikor a zárlat következtében annyira megnehezült a dernői telep folyamatos nyersanyag-ellátása, hogy Torna vármegyétől engedélyt kellett kérnie ahhoz, hogy faszenet és ércet szállíthasson oda a Gömör megyei birtokairól.⁶¹ Természetesen az efféle vis maior-helyzet hosszú távon nem befolyásolta az üzem működését, mint ahogy a veszteséges évek sem, melyek alatt – mivel a vasmű folyamatosan üzemelt – inkább kivárt, s nem fejlesztett drasztikusan vissza, mint a fentebb említett Gyürky család az 1820-as évek első felében.

A jelentős idő- és pénzráfordítás aztán a harmincas évek végétől meghozta eredményét, különösen az öntés bevezetése révén, mivel az öntöttvas nagymértékben bővítette a termékínalatot. Az öntődében főként különféle esztergált vagy esztergálatlan géprészek, egyenes és görbe csövek (a gróf Salm Hugótól kapott szabadalom alapján), takaréktűzhelyekhez és más célra való lemezek, valamint főzőedények, hamuzsír-üstök, kályhák, stb. készültek.⁶²

Andrássy vállalkozói sikereit döntően befolyásolta azonban a piaci kereslet, ami miatt a technológiai változtatásoknál, az új eljárások alkalmazásánál is nagyobb feladatot jelentett számára az előállított vasárak értékesítése, s így a gyártás jövedelmezőségének biztosítása, a felvétési problémák ellensúlyozása. Ugyanis, bár a veszteséges éveket termelés-visszafogással, vagy kölcsönökkel átvészelhette, s birtokainak jövedelmére is támaszkodhatott, hosszú távon csak a piaci sikeresség, a pozitív szaldó garantálhatta a gyártelep magas szintű működtetését.

Ennek érdekében a legváltozatosabb értékesítési lehetőségeket próbálta felkutatni. A távolsági kereskedelembé való bekapcsolódását jelzi, hogy gyári termékeit nemcsak helyi vagy regionális viszonylatban, azaz Gömör és Torna megyékben terítette, hanem az ország távolabbi piacközpontjaiba szintén szállított belőlük. A negyvenes években az öntvény és rúdvasárak Kassa és Debrecen mellett leginkább Tokaj vidékén, Szegeden, valamint Nagyszébenben keltek el,⁶³ s még a pesti szénpiacon, Sandtner Vilmos kereskedésében is volt bizományi raktárak.⁶⁴ A nyersvasból – többek között – Bécsbe szállított a gróf, de csak keveset, mert a magas szállítási költségek miatt – a kiváló minőség ellenére – ez nem volt rentábilis.⁶⁵

⁶⁰ Andrássy a Döbrenteinek adott „interjúban” arról számolt be, hogy éppen a nagyolvasztó korszerűsítése, illetve az új fűjtatók beépítése, továbbá a nyersvas-finomító üzemegységek létrehozása utáni években volt hosszan veszteséges a termelés. *Hetilap*, 1845. 61. sz. 963.

⁶¹ Štátny Archív v Košiciach. XI. 1. Turnianska Župa. I. Kongregačná Zápisnica. [Közgyűlési jegyzőkönyvek.] 58. [1831]. 298–299.

⁶² *Hetilap*, 1845. 61. sz. 965.

⁶³ Uo.

⁶⁴ *Hetilap*, 1846. 5. sz. 109.

⁶⁵ *Hetilap*, 1845. 61. sz. 965.

Minthogy Dernőn gépalkatrészeket is gyártottak, bizonyos, hogy Andrásy igyekezett kihasználni a bontakozó hazai gépgyártás teremtette új lehetőségeket, jóllehet arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy beszállítói szerződésben állt volna valamelyik, gépgyártásra szakosodott üzemmel. A különféle csövek, illetve a dísztárgyak ugyanakkor egyértelműen jelzik, hogy ösztönzőleg hatott rá a harmincas, s különösen a negyvenes évektől megélnékült iparcikk-szükséglet, a különféle öntöttvas-árak növekvő kereslete.

Mindemellett megpróbálta kamatoztatni személyes kapcsolatait is, hiszen például 1842 nyarán, amikor a Lánchíd építési munkálatai még a kezdeteknél tartottak, Széchenyi segítségét kérte, hogy oda alkatrészeket szállíthasson. Jellemző azonban a versenyhelyzet élénkülésének, a konkurencia azonnali érdeklődésének felélénkülésére, hogy Széchenyi, a számára nem mellesleg rendkívül kellemetlen kéréssel kapcsolatban kifejtette a Tasner Antalnak írt július 13-i levelében, hogy ha barátjának engedményeket tesznek, akkor mások szintén igyekeznek majd kihasználni az alkalmat, s megbízásokat szerezni maguknak.⁶⁶

Bár az értékesítés terén valóban adódtak problémái, dernői üzeme az 1840-es években az áru minősége és mennyisége szempontjából Felső-Magyarország egyik legjelentősebb gazdasági létesítményévé vált, hosszú távú prosperálás lehetőségét hordozva magában. A korabeli országleírások szerzői nem mulasztották el felhívni a figyelmet a telepre,⁶⁷ mely ugyan – a termelés nagyságát tekintve – több kincstári, társulati, valamint főúri vasműtől (pl. Coburg-művek) elmaradt, ám egyebek mellett a színvonalas öntődei munka révén a használati cikkek, vagy a gépalkatrészek, sőt, az épületszerkezeti elemek előállítására terén kiváló eredményeket ért el.

Ezt támasztja alá, hogy a Lánchíd építésének megindulása után, önköltségen, hídlemek (talpak, keresztartók) próbaöntésébe fogott, s közülük hármat 1844 augusztusának első felében, a hídépítési munkálatok közepette Pestre szállíttatott,

⁶⁶ „[...] Andrásy írt a vas szemek tárgyában. Már válaszoltam neki, dass ich ihm jetzt darüber gar kein Wort sagen kann. Egészen köztünk: nekem ezen közbejövet igen alkalmatlan. Nehéz azt mondani »Nem.« t. i. minden próba nélkül – és ha azt mondjuk »igen« lesz valami nyerni való ... majd a Báró [minden bizonnyal a görög származású bécsi bankár, Georg Sina báróra utalt] is fogja csinálni, vagy protegei által csináltatni. [...]”. Széchenyi Tasnerhez 1842. július 13-án, Cenken. A levelet közzéteszi: *Gróf Széchenyi István Levelei*. III. kötet [Gróf Széchenyi István Munkái VI.]. Összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta: Majláth Béla, Bp., 1891. 132. Utal Széchenyi elutasító magatartására: Bártfai Szabó László: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808-1860*. I. kötet. Bp., 1943. 464. (a hivatkozott rész: 250.)

⁶⁷ Említést tesz a dernői üzembről: Fényes Elek: *Magyar Országának 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. 3. kötet. Pest, 1837. 455. (az üzembről: 342.); Fényes 1847, 84.; J. C. von Thiele: *Das Königreich Ungarn: ein topographisch-historisch-statistisches Rundgemälde, das Ganze dieses Landes in mehr denn 12,400 Artikeln umfassend*. [...] Dritter Band. Kaschau, 1833. 284. (az üzembről: 139.); Magda 1834. 359.

hogy szándékának megfelelően próbának vesse alá őket.⁶⁸ Az angol építetők követelménye szerint több mint 8 méteres távolságot kellett áthidalniuk, s a közepükre kifejtett terhelést követően vissza kellett térniük eredeti helyzetükbe.⁶⁹ A kiválasztott hídtalp öt tonna alatt fél hüvelykkel (kb. 1,3 cm) hajlott meg, s a további, fokozatos súlynövelés során a gróf bizonyára izgatottan várta, meddig képes annak ellenállni. A teszt végül kitűnő eredményt hozott, mivel a hídtalp az Andrássy által kért végső teherpróba alkalmával 15 tonna alatt tört el, bizonyosságát adva a szakszerű munkának (jó minőségük a vas lángkemencés olvasztásának és kiképzésének volt köszönhető), amelyet akkor az angolok, köztük maga William Tierney Clark, is elismertek.⁷⁰

Nemcsak ez a próba bizonyítja azt, hogy dernői gyárában minőségi munka folyt, s az üzem magasfokú öntőkultúrával rendelkezett, hanem az a tény is, hogy az 1846. évi hazai iparmű-kiállításon nagy arany emlékérmét, vagyis első díjat kapott.⁷¹

Vállalkozóként tanúsított kitartó erőfeszítéseit tehát nagyra értékelték a reformkorban, amit jelez, hogy vasgyártó telepei, köztük mindenekelőtt a dernői, a korszak versenyképes nehézipari üzeimei közé tartoztak. Annak dacára, hogy az anyagi háttérrel tekintve elmaradtak más főúri tulajdonú, vagy kincstári létesítményektől, s a piaci körülmények, a veszteséges termelés sokszor nehezítették helyzetüket. Az üzemek a szabadságharc alatt is működtek, bár a dernői vasművet nem kerülték el teljesen a háborús események, így például az eszközállományából szuronyok gyártására szerződött vállalkozók, a Honvédelmi Bizottmány segítségével, esztergagépeket kívántak – becsült áruk megfizetése mellett – elvitetni.⁷² A gróf akkor lényegében vállalkozói aktivitásának holtidejét élte, hiszen családjával együtt Bécsben tartózkodott. Mivel a legagilisabb konzervatívok közé tartozott és hozzá hasonlóan udvarhoz lojális maradt politikustársaival együtt aktívan részt vett a császári erők várt győzelmét követő új berendezkedés előkészítése érdekében folytatott tanácskozásokban. Az udvar háborús politikája melletti kiállása, 1848–49-es szerepvállalása volt közéleti pályájának legellentmondáso-

⁶⁸ A lyukakkal áttört hídtalpak hosszúsága $7\frac{1}{2}$ öl, több mint 14 méter, magasságuk pedig 22 hüvelyk, mintegy 58 cm volt. *Hetilap*, 1845. 61. sz. 966.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ *Hetilap*, 1846. 82. sz. 1355.

⁷² MOL Filmtár. 3846. doboz: 1848/49-i minisztériumi levéltár. Országos Honvédelmi Bizottmány iratai. 1848. év. 5357. sz. Adalékul szolgál, hogy Rombauer Tivadar, mint a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium iparügyi osztályfőnöke, közbenjárt a grófnál, hogy engedjen át 5 esztergapadot hadicélokra. Forgács Béla: Rombauer Tivadar az 1848/49. évi szabadságharc fegyvergyári igazgatója és a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. alapítója. = *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1940. 11. sz. 177–182. (Az említett adat: 179.) [Online-változat: <http://marki.lib.uni-miskolc.hu/bkl/1940/index.php> – 2009. 08. 10.]

sabb időszak. Azt követően azonban gyorsan újra tudta kezdeni a munkát, s az 1850-es évek első felében már nemzetközi sikert is elkönnyvelhetett, tudniillik az 1855. évi párizsi ipari kiállításon a nemzetközi bírálóbizottság II. osztályú érmmel jutalmazta dernői gyárát.⁷³ Az üzem produktivitása az évtized során ismét növekedésnek indult: 1850-ben még 16 434, 1853-ban már 19 917, 1858-ban pedig 19 994 bécsi mázsa nyersvasat állított elő, noha az utóbbi adat jelzi, hogy hamar stagnálás következett be. A hatvanas években a termelés már jelentősen visszaesett, s a vasmű fejlődése a nyersanyag- és energiaproblémák (szénellátás akadózása, vízhiány), s mindenekelőtt az értékesítési nehézségek miatt lényegében véve megállt.⁷⁴

Mindazonáltal, mivel a gyár folyamatosan működött, nyilvánvaló, hogy a gróf az újabb veszteséges időszak beköszöntével sem hagyott fel a termeléssel. Ezt igazolja, hogy kitörési lehetőségként vasúti kerekek gyártásába fogott – az öntés színvonala változatlanul magas volt az üzemben –, ám emiatt szabadalmi peret támadt Ganz Ábrahámmal. Andrassy ugyanis a svájci származású gyáros-feltaláló ötletét, a kéregöntést használta fel, csak annyiban változtatott, hogy a kerék magját másképpen helyeztette el, illetve az öntvényt fordítva készítette. A pert aztán végül megnyerte Ganzzal szemben, s a kerekek javuló minősége révén Ausztriában piacra is tudta vinni őket.⁷⁵

Jó munkájának eredménye, hogy üzeme, igaz, sokszor komoly termelés-visszafogás árán, de túlélte a nehéz időszakokat, ami más főúri vasműveknek – köztük nem egy felvidékinek – nem sikerült. Ugyanis, bár a század első felében még nagy részarányal voltak jelen a főúri vasművek a magyarországi vasgyártásban, s akkoriban fejlődőképes üzemtípusnak bizonyultak, az 1860-as években már többen jócskán elmaradtak közülük a tőkeerősebb, gyorsabban fejlesztő, sokszor gyártási programra alapozó, főként pedig jobb értékesítési lehetőségekkel rendelkező kincstári vagy társulati üzemek mögött. Bár akadt példa komoly szakmai hibákra is (például Nádasy Tamás gróf esetében),⁷⁶ ami a termelés be-

⁷³ Borovszky 1903. 284.

⁷⁴ Az 1850-es évek adatai: MOL Abszolútizmuskori Levéltár. [D128] – Statthaltereii Abtheilung Kaschau. Elnöki iratok. 171. csomó. 179. (Ausweis ueber die Bergwerksproducte im Verwaltungsjahre 1850, 1853 und 1858. cím alatt mellékelt kimutatás). Az adatsort közli még: Rempert Zoltán: *A Kárpát-medence vasgyártása a neoabszolútizmus korában (1850-1867)*. (továbbiakban Rempert 2003.) Bp., 2003. 196. (az adatsor: 68.) Az 1860-as évekről: uo. 48.

⁷⁵ Katus 2004. 24.

⁷⁶ Nádasy gróf és a betléri üzemépítést felügyelő angol szakemberek csúnyán elszámították magukat, ugyanis a kis kalóriájú, gyenge minőségű sajóvárkonyi szénből az eredetileg tervezett mennyiségnek 4–8-szorosára lett volna szükség, azonban azt a Betlértől 60 km-re fekvő telepről nagyon költséges, s a rossz úthálózat miatt nehézkes is volt szállítani. Takarékosági okokból aztán egy ideig megpróbálkoztak a gőzgép helyett a tiszta vízikerek-meghajtással is, viszont ez kevésnek bizonyult, s közben a piaci nehézségek is jelentkeztek, ezért az üzem 1850-ben egyoldalú nyersvasgyártásra tért vissza. Rempert 1995. 251–252, 259, 278.; Rempert 2003. 47.

szüntetéséhez, vagy legalábbis korlátozásához, esetleg visszafejlesztéséhez vezetett, leginkább mégis a piaci hullámzások, az értékesítési problémák nehezítették sokak helyzetét. Ezért nem volt teljesen váratlan, hogy az 1873-as válság nyomán a vastermelés centrumának számító Felvidéken több főúri vasmű tönkrement.⁷⁷ Csak a legéletképesebbek tudtak talpon maradni, köztük az Andrásyak oláhpataki és dernői gyárai. Ez a tény szintén azt jelezte, hogy a reformkorra számottevő gazdasági tényezővé előlépett főúri magánvállalkozók ideje lassacskán lejárt, hiszen többségük egyedül már nem bírta az új pénzügyi és gazdasági feltételek közepette felélénkült versenyt, habár az is igaz, hogy részvényesként, vagy társ-vállalkozóként változatlanul részt vettek gazdasági társaságok alapításában és működtetésében.

A dernői vasmű utóéletéhez tartozik, hogy Andrassy György 1872. decemberi halálát követően a fia, a közcélú adakozásairól ismert Andrassy Dénes gróf, mivel már nem foglalkozott közvetlenül a vasgyártással, rokonának, Andrassy Manónak adta bérbe, majd 1894-ben polgári vállalkozók vették át, végül 1900-ban – egy lemezgyár általi bérletet követően – 25 évre szóló szerződés keretében a bérlet átszállt a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaságra (a bányabirtokokkal együtt).⁷⁸ A dernői telep 1903-ban 15 000 négyzetméteren terült el, és 12 épület állt rajta. Víz- és gőzmeghajtást egyaránt használt, együttesen több mint 80 lóerőnyit, aminek segítségével az akkor ott dolgozó 90 munkás évente 40 000 mázsa nyersvasat tudott előállítani (ebből 12 000 mázsa öntvény volt), amit az országszerte található piacain értékesített a vállalat.⁷⁹

⁷⁷ Katus 2004. 24.

⁷⁸ A gróf Andrassy Manónak történet bérbeadásáról lásd: Katus 2004. 25. A vállalkozói és társulati bérletbe vételről: Eisele 1907. 274. ill. 326.

⁷⁹ Borovszky 1903. 260. Lásd még: uo. 284.

IFJ. BERTÉNYI IVÁN

**„BALKÁNIBÓL” „HALADÓ” POLITIKUS.
BÁNFFY DEZSŐ ARISZTOKRATÁK
ÉS DEMOKRATÁK KÖZÖTT**

A dualizmuskori magyarországi arisztokráciáról alkotott általános képünk politikai, társadalmi, viselkedési, világnézeti szempontból minden bizonnyal pontatlan és sematikus. Annak ellenére, hogy a századforduló magyarországi főnemessége egyáltalán nem volt homogén, hajlamosak vagyunk egy bizonyos csoportjuk vélt vagy valós tulajdonságaival felruházni a teljes magyar arisztokráciát. Ez a kép, mely a hagyományos magyar elitet konzervatívnak, klerikálisnak, elzárkózónak és mindenekelőtt antidemokratikus felfogásúnak festi le, igen nagy mértékben eredeztethető az ebből a családi héttérből származó, de azzal tudatosan szembe forduló Károlyi Mihály – Andrássy Katinka házaspár nagy publicitást nyert véleményéből.¹ A Kádár-korszak kultúrpolitikájának relatív szabadságához tartozott, hogy a magyar múltat már nem volt kötelező egyedül a marxista üdvtanokat mindenkor elfogadók szemüvegén keresztül láttatni, hanem a pozitív megítélés alá eső történelmi személyiségek közé befértek a „társutasok”, a haladó polgári erők, a szocializmus ügye mellé álló egykori arisztokrata „osztályárulók” is. A magyar arisztokráciáról is ez a belülről érkező, s ezért hitelesnek tűnő kép rögzült, holott a 20. század elején egészen más arisztokrata típusok is léteztek. Politikai orientációjuk, felekezeti hovatartozásuk, lakóhelyük, vagyonuk és számos egyéb szempontból óriási különbség volt egy Esterházy vagy egy Festetics, illetve egy erdélyi „fertyalmánás” között. De természetesen egészen más csoportba sorolható egy frissen bárói rangra emelt vagyonos gyáros (főleg, ha zsidó eredetű volt), egy katonai, tudományos vagy más, modernebb, „civil” érdemekért főnemesi címet szerzett személy, mint az ősi mágnáscsaládok sarjai. Nem feltétlenül hozható közös nevezőre a bárói címmel rendelkező vagyontalan Podmaniczky Frigyes, a dúsgazdag Weiss Manfréd vagy a tudós-politikus Wlassics Gyula.

Ráadásul az arisztokrata származás még akkor sem feltétlenül jelölte ki valakinek a politikai, világnézeti pályáját, ha a legősibb családok egyikében látta meg a napvilágot. A közismert Károlyi Mihály mellett erre (időben korábbi) példa a

¹ Pl. és különösen: Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban. Emlékezések*. Budapest, 1967. Különösen az Andrássy Katinka ifjúkorát bemutató első rész.

kisebb hatású Bánffy Dezső báró élettörténete is, mely a hagyományos (erdélyi) főnemesi indulás ellenére rendhagyó véget érve a demokrata erők táborába vezetett.

Bánffy Dezső báró 1843-ban Kolozsváron született, a család bárói ágának Belközép (később Deák Ferenc) utcai (ma Strada Eroilor) házában, mely nem tévesztendő össze a sokkal vagyonosabb grófi ág pompás főtéri barokk palotájával. A közeli és távolabbi rokonság zöme az erdélyi politikai elithez tartozott, s az ottani közélet legkülönbözőbb vezetői funkcióit töltötték be. Apja, Bánffy Dániel valóságos belső titkos tanácsos, 1861-ben és 1866 és 1876 között Doboka vármegye, Szamosújvár és Szék városok főispánja volt, majd később, a nyolcvanas években kormánypárti országgyűlési képviselő. A korabeli források által „nagyasszony”-ként is emlegetett anyja, léczfalvi Gyárfás Anna idős korban bekövetkező halálakor maga a király is részvétáviratot küldött.² Anyai nagyapja a székely lófő családból származó léczfalvi Gyárfás József a bécsi erdélyi udvari kancellárián volt tanácsos. Egyik dédapja, zeykfalvi Zeyk Dániel guberniumi tanácsos, főpohárnokmester és az Erdélyi Királyi Tábla elnöke is volt a 18. század második felében. Bánffy Dezső felmenői között a Teleki és a Tholdalaghi grófi családok sarjai is megtalálhatóak voltak.

A sok ágra szakadt família vagyoni helyzete a 19. század végére jelentősen meggyengült. Az erdélyi főurak birtokai magyarországi társaiknál amúgy is sokkal kisebbek voltak, s joggal mondhatták, hogy egy-egy erdélyi arisztokrata a szűkebb Magyarországon inkább vagyonos középbirtokosnak feleltethető meg.³ A századvégen készített birtokösszeírás tanúsága szerint Magyarország legnagyobb birtokosai között egyetlen erdélyi volt, a család grófi ágából származó Bánffy György, a maga kb. 25 ezer holdjával. Ha az erdélyi viszonyoknak jobban megfelelő 2500 holdat tekintjük a nagybirtok alsó határának (ami persze Magyarországon nem jelentett többet a középbirtokosságnál), akkor már 60 arisztokrata nevét tudnánk feljegyezni, köztük tíz Telekit, öt Bánffyt, hét Keményt, négy Mikest, három Wesselényit, négy Jósikát és hét Bethlent, akik együttesen több mint 450 ezer hold földdel rendelkeztek.⁴

Bánffy Dezsőre is igaz volt, hogy vagyona alapján nem tartozott bele az országos elitbe. Egy 1893-as, még – több éve elhunyt – apja nevére szerepeltetett, és egy 1911-ben készült összeírás szerint alig valamivel több, mint 5000 hold földje volt, s ennek is nagy része erdő és legelő. Igaz, ez a földvagyon ahhoz elég volt, hogy az erdélyi nagybirtokosok közé emelte tulajdonosát. A földek nagy része – a természeti adottságoknak és a hagyományoknak is megfelelően – erdő (43,5%)

² A Gyárfás-család történetére, genealógiájára lásd: Gyárfás Pál fia István iratai. Ráday Levéltár. C/33. Léczfalvi Gyárfás-család iratai. III/d. Kéziratok.

³ Vö. Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 1991. 22.

⁴ Szász Zoltán: *Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában*. In: *Erdély története három kötetben*. III. kötet. 1830-tól napjainkig. Szerk.: Szász Zoltán, Budapest, 1986. 1582.

és legelő (29,8%), s a szántó területe a teljes birtokállomány 15%-át sem érte el. Megjegyzendő, hogy a birtokok meglehetősen szétszórva helyezkedtek el, zömük Szilágy megyében volt, s többnyire román többségű községek határában feküdtek.⁵ Persze ez a földmennyiség már az apja, báró Bánffy Dániel halála utáni osztozkodást követően maradt meg, amikor is Bánffy Dániel három fia felosztotta egymás között a birtokokat és értékesebb ingóságokat.⁶ Láthatjuk tehát, hogy Bánffy Dezső báró az erdélyi viszonyok között vagyonosnak számított, vagy más-képpen fogalmazva: azt a közéleti, politikai állást, amit elfoglalt, anyagi helyzete is megerősíthette, alátámasztotta. Kedvező anyagi viszonyaira utal az a tény is, hogy elsőszülött fia számára egyéves önkéntessége idején évi ezer forintos ellátmányt tudott biztosítani.⁷

Az erdélyi arisztokrácia azonban nem is elsősorban és kizárólag vagyona révén töltött be vezető szerepet a közéletben, hanem műveltsége, kapcsolatai, évszázados hagyományként felgyűlt politikai tőkéje és nem utolsósorban a tradicionálisabb vidéken nagyon erősen élő szokások ereje folytán. Bánffy Miklós, a család grófi ágába tartozó író, festő és politikus írja le Erdély-trilógiájában, mennyire megdöbben a fiatal Abády gróf, amint el a kastély teraszán a román parasztok a 20. század elején is kezét csókolnak neki és kérik, döntsön egymás közötti perlekedésükben. Nyugat-Európából, de akár Budapestről nézve is Erdély sok szempontból őrizte patriarchális hagyományait.

Ez a kapcsolatrendszer, a házasságok és egyéb rokoni kötelek számon tartása a hagyományos (fő)nemesi mentalitás fontos eleme volt. Bánffy Dezső három öccse közül a hivatalosan Józsefnek keresztelt Jenő (1845–1903), a főrendiház tagja ugyan nem nősült meg, mint ahogy értelemszerűen a csecsemő korban

⁵ Bogdánházát (mai nevén: Sfirciu, akkor: Szilágy vármegye, krasznai járás) 1910-ben 1505-en lakták, ebből 1453 román (96,5%), 25 magyar (1,7%). Füleházának (Filea, Maros-Torda vármegye, régeni felső járás) 1910-ben 1522 lakosa volt, ebből 1339 román (88,0%) és csak 160 magyar (10,5%). Kissármás (mai nevén: Sărmășel) Kolozs vármegye nagysármási járásában feküdt, s 1910-ben: 890 lakosa volt, ebből 728 román (81,8%) és 155 (17,4%) magyar. Oláhbaksa (Bocșa, Szilágy vármegye, zilahi járás) 1910-es 1057 fős lakosságából 987 volt román (93,4%) és 54 magyar (5,1%). Tuszatelke (Tusa, Szilágy vármegye, krasznai járás) 1910-es 811 lakosából 693 román (85,45%), 17 magyar (2,1%) és 7 német (0,9%) volt. Magyar többségű csak két község volt: Magyargoroszló (Guruslău), Szilágy vármegye zilahi járásában, melynek 1910-es 804 lakosából 527 volt magyar (65,5%) és 277 román (34,5%); illetve az Oláhbaksa szomszédságában elterülő Szilágyballa (Szilágy vármegye, zilahi járás, Boria), ahol 1910-ben 1174-en éltek, ebből 1139 magyar (97,0%) és 31 román (2,6%). Az etnikai és felekezeti megoszlásra vonatkozó adatok forrása minden esetben: *A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914*. Tudományos szerk.: Zentai László. Az adattárat szerk.: Kósa Pál. Pécs, 2001. 98., 112., 128., 135., 147., 163. és 169.

⁶ A Schilling Rudolf kir. közjegyző által felvett jegyzőkönyv az 1888. április 29-én elhunyt báró Bánffy Dániel hagyatéki tárgyalásáról. Kolozsvár, 1895. május 23. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL). P 2026. Teleki-Degenfeld-hagyaték, 1. csomó, 13. tétel, f32–45.

⁷ Österreichisches Staatsarchiv. Kriegsarchiv. Qualifikationslisten. Karton 88. Bandat–Banhidy.

meghalt Gyula (szül.: 1847) sem, de Ernő (1850–1916) követte a tradíciókat, és az Esterházy-család erdélyi ágából származó Cecília grófnőt vette feleségül.⁸ Maga Bánffy Dezső is erdélyi arisztokrata családból származó nővel lépett frigyre: 1865. október 28-án (éppen 22. születésnapján) a nála alig fél évvel fiatalabb magyargyerőmonostori báró Kemény Máriát vette feleségül Kolozsvárt. A feleség rokonsága is az Erdélyt irányító családokból került ki. Bánffy Dezső apósa, Kemény György később Torda-Aranyos megye főispánja volt, anyósa a Bethlen grófok közé tartozott. Felesége nagyapjai közül Kemény Simon báró Alsó-Fehér megyei főispán és erdélyi királyi táblabírói úlnök volt a 19. század elején, Bethlen Sándor gróf pedig császári királyi kamarás lett. Kemény Mária fivére is jelentékeny közéleti szereplők voltak: a legidősebb fiú, Kemény Ödön br. 48-as honvédezredesi múlttal büszkélkedhetett; a második fiú, Kálmán valóságos belső titkos tanácsos, cs. és kir. kamarás, országgyűlési képviselő, főispán, az erdélyi református egyházkerület főgondnoka, sőt, a főrendiház alelnöke is volt. Bánffy Dezső sógora volt Kemény Endre báró is, aki irodalmi tevékenysége mellett országgyűlési képviselőként vette ki részét a köz szolgálatából. A legifjabb Kemény-fiú, Simon pedig Alsó-Fehér megyei főispáni pozícióját tekintve maradt hű a családi tradíciókhoz.

Láthatjuk tehát, hogy Bánffy Dezső és tágabb családja abból az erdélyi hagyományos főnemesi elitből származott, mely évszázadokon keresztül irányította a terület sorsát, s ez a közéleti szerepvállalás az ő nemzedékével sem szűnt meg. Bánffy Dezső első fia, Kázmér vagy ahogy apja nevezte: Kazimir (1866–1922) valóságos belső titkos tanácsos, cs. és kir. kamarás, a főrendiház örökös tagja, országgyűlési képviselő és Alsó-Fehér megye főispánja lett, s feleségül a neves köznemesi családból származó gagyi és tarcsafalvi Pálffy Máriát választotta. Bánffy Dezső kisebbik fia, Bánffy Ferenc (1869–1938) az örökös főrendiházi tagságon és a cs. és kir. kamarási címen kívül jelentősebb közéleti funkcióba nem jutott, de házasságával ő is az erdélyi nemesi elittel mélyítette el a kapcsolatokat, hiszen széplaki Petrichevich-Horváth Idát vette feleségül. (Majd halála után Ida húgát, Hortenset.) Bánffy Dezsőnek egy lánya is született Kemény Máriától, Alice (1871–1948), akit a később politikai karriert befutó (cs. és kir. kamarás, Bihar és Békés megye főispánja, johannita lovag, majd 1918 után az Etelközi Szövetség elnöke, ill. a Magyar Közösség vezetője), de nem erdélyi családból származó Feilitzsch Berthold báróhoz adtak hozzá.

⁸ A genealógiai adatokra: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I. kötet. Pest, 1857. 170., VI. tábla; Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. I. kötet. Budapest, 1911. 343–345.; *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I. kötet, A–J. Összeállította: Gudenus János József. Budapest, 1990. 84–103.; Országos Széchényi Könyvtár. (a továbbiakban: OSZK) Mikrofilmtár. Gyászjelentések. 24. tekeres; *Genealogisches Handbuch des Adles. Freiherrliche Häuser. Band B. VI.* Hauptbearbeiter: *Walter v. HUECK*. Limburg an der Lahn, 1976, CA Starke Verlag, 23–52. (A vonatkozó rész Vajay Szabolcs munkája.)

Az erdélyi protestáns előkelő famíliáknál szintén általánosnak mondható módon Bánffy Dezső egyre komolyabb egyházi tisztségeket is betöltött. Az erdélyi református egyházkerület közgyűlésén az 1872. augusztus 23-i ülésen Bánffyt beválasztották a hattagú igazgató tanácsba.⁹ Igyekezett kötelezettségeit lelkiismeretesen ellátni, s amikor az *Erdélyi Protestáns Közlöny* több ízben is kihagyta nevét a jelen voltak közül, nyílt levélben tiltakozott.¹⁰ Liberális elveit, a modern kor vállalkozó szellemét az egyházi vezetésen belül is igyekezett érvényre juttatni, így például javasolta, hogy a református tanodák pénzét ne magánosoknak adják kölcsön, hanem inkább helyezték el takarékpénztárakba, mert az biztonságosabb.¹¹ Bánffy később is fontosnak tartotta egyházával szembeni kötelezései teljesítését, amiért a megyei lap meg is dicsérte: „egyházi ügyeink tárgyalásánál meglepő szabatos szakértelmet és érdeklődést tanúsított” és így „benne egyházmegyénk, sőt egész egyházkerületünk egyik legerősebb oszlopát tisztelhetjük”.¹² Ez a hozzáállása – és persze emelkedése a politikai hatalomban – tette lehetővé, hogy idővel a református egyház világi vezetői közé jusson. 1883-ban a széki egyházmegye, 1885-ben az erdélyi egyházkerület választotta meg egyik főgondnokává, s 1891-től már rangidős főgondnokként volt Erdély első számú református világi vezetője. 1902-ben pedig az a megtiszteltetés is érte, hogy az egyetemes világi konvent világi elnöke lehetett.

Bánffy tudott bánni az emberekkel, és nem csupán a parancsolni tudás volt meg benne, hanem az egyenlőség hamis látszatát is képes volt elhíttetni környezetével. Lukács György, akkor belügyminisztériumi tisztviselő jegyezte fel a főispán Bánffyról, hogy mikor budapesti látogatása során feltétlenül beszélnie kellett a rendes ebéd utáni pihenőjét töltő Jekelfalussy Lajos miniszteri tanácsossal, a rendészeti osztály vezetőjével (a minisztérium erős emberével), nem restellte személyesen felébreszteni, mégpedig úgy, hogy a portással hozatott egy széket, a belügyminisztérium udvarán odaállította Jekelfalussy földszinti szobájának ablakához, fölállt rá és az ablakot zörgetve költögette: „Lajos, Lajos, kelj fel, Lajos, Lajos, nyisd ki!”¹³ Kristóffy József is hasonlóan jellemezte Bánffy miniszterelnököt: „hiányzott körülötte az a bizonyos gyűrű, mely a miniszterelnököket rendszerint körül szokta venni, s melyet más rezsimeknél át kellett törni, ha az ember a párt vezéréhez akart férközni. Bánffyt mindenki szabadon, könnyűszerrel megkörménykezhette, s nem kellett hozzáférésehez közvetítőket igénybe venni. Elég volt,

⁹ A lehetséges 96-ból 56 szavazatot kapott, a negyedik legtöbbet. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1872. augusztus 29., 281.

¹⁰ Báró Bánffy Dezső: Nyíltlevél az Erd. prot. közl. szerkesztőjéhez. Kolozsvár, március 15-én. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1873. március 20., 95–96.

¹¹ *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874. április 30., 139.

¹² *Magyarországi Élet. Szolnok-Doboka*, 1877. március 18., 43–44.

¹³ Lukács György: *Életem és kortársaim*. Budapest, 1936. I. kötet, 38.

ha valaki kabátja szárnyát megrántotta, már készségesen ment utána. Szörnyen tetszett ez főleg a párt kisebb tagjainak, s nagyban emelte a vezér népszerűségét.”¹⁴

Bánffy Dezső református vallásának azonban a népszerű és közvetlen viselkedésen túl nyilván más, fontosabb hatása is volt. Mindenekelőtt erősíthette benne a magyarságba vetett hitet, hiszen a korszakban a kálvinizmus számított „a” magyar vallásnak – és a szabadság vallásának is, részben a vallásszabadságért és a rendi jogokért egyszerre vívott évszázados küzdelmek következtében. Az 1849 utáni elnyomatás korszakában is a református egyház keretei közé húzódtak vissza az ellenzéki liberális politikusok, és az egyházi vezetést kézben tartva, a református egyház szervezetére és tömegeire támaszkodva voltak képesek megszervezni és sikerre vinni az első nyíltan ellenzéki, bár még nem politikai jellegű mozgalmat, az 1859–1860-as ún. pátensharcot. A katolikus Habsburg-dinasztiával kötött évszázados szövetsége miatt olykor a hazafiatlanság vádjával illetett katolikus egyházzal szemben a magyarországi reformátusokat a liberalizmus, és a hazafiasság letéteményeseinek láttatták, s a felekezeti iskoláknak ezt felerősítő szellemisége miatt a korban sokan hajlottak ennek elfogadására még a (liberális) katolikusok közül is.¹⁵

Bánffy Dezső politikai pályája ennek (is) megfelelően a liberális, hazafias eszmék jegyében indult. Már gimnazistaként vezető szerepet játszott a kolozsvári református kollégium hazafias mozgalmaiban. 1861. március 15-én két jurátus, Szeremley Lajos és Varga Lajos egy több méter hosszú, „1848” feliratú nemzeti színű zászlót tűzött ki a Református Kollégium épületének Farkas utcára néző tetőzetére, a főkapu fölé. A tanulók körében elterjedt a hír, hogy az iskolai vezetés – a várható politikai következményektől való félelmében – kizárja a diákokat. A végzős gimnazisták Bánffy Dezső javaslatára írásban is rögzítették, hogy ebben az esetben az egész VIII. osztály testületileg kilép a kollégiumból és Nagyenyedre mennek érettségizni. Amikor az iskolai és egyházi vezetés a katonai parancsnokság felszólítására megkérte a diákokat a zászló bevonására, azok megmakacsolták magukat. Szónokuk ismét Bánffy volt, és végül annyiban engedtek, hogy 24 óra elteltével hajlandók lesznek önként bevonni az addigra a fél város figyelmét magára vonó zászlót. Mivel elterjedt, hogy a katonaság akár erővel is bevonatja a zászlót, a diákok őrséget állítottak és köveket gyűjtögetve készültek arra, hogy a zászlót a fegyveres erők alkalmazása esetén is

¹⁴ Kristóffy József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926.* Budapest, 1927. 37.

¹⁵ Vö.: Kósa László: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus idején. In: *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában.* Szerk.: Németh G. Béla. Budapest, 1988. 350–365. Jellemző a liberális katolikus Beksics Gusztáv példája, aki arra a kérdésre, hogy „melyik egyháznak: a katolikusnak, vagy a protestáns egyháznak van-e nagyobb érdemük a haza és az alkotmány körül”, teljes meggyőződéssel vallotta, hogy az utóbbiaknak. *Timoleon: Legújabb politikai divat.* Budapest, 1884, Zilahy, 18–27. Idézi: *Beksics Gusztáv.* Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Müller Rolf. Budapest, 2005. 92–97.

arra, hogy a zászlót a fegyveres erők alkalmazása esetén is megvédelmezzék. Erőszakra ugyan nem került sor, és végül ígéretükhöz híven a zászlót is bevonták, de még este is nagyon lelkes volt a diákság: a tanulókat féltő tanári kar kétségbeesésére minden ablakban gyertyák világítottak a szabadságharc hőseinek emlékére.¹⁶

Ilyen kezdetek után nem meglepő, hogy a Tisza Kálmán által vezetett Balközép híve lett, de az talán igen, hogy meggyőződését apja kormánypártiságával szemben is megőrizte. Főispán apja akarata ellenére is a Balközép színeiben vállalt képviselőjelöltséget az 1869. és 1872. évi választásokon Belső-Szolnok megyében. Igaz, mindkétszer veszített, 1872-ben a Belső-Szolnok megyei alsó kerületben azonban magának Torma Károly főispánnak kellett sorompóba szállni, hogy megakadályozza az ellenzéki Bánffy győzelmét.¹⁷ Az 1875-ös fúzió után nem sokkal Tisza Kálmán főispánsággal jutalmazta fiatal híve hűségét: Ferenc József 1875. április 21-én Belső-Szolnok vármegye főispánjává és a Kővár-vidék főkapitányává nevezte ki.¹⁸ Az 1876-os megyerendezést követően, 1876. augusztus 8-án pedig a frissen létrehozott Szolnok-Doboka vármegye főispánja lett. Főispánként hivatalból tagja volt a (reform előtti) főrendiháznak is, ahol tíz éven át volt a ház jegyzője, majd a főrendiházi reform után örökös taggá választották.¹⁹

A fiatal, alig 33 éves főispán energikusan látott hozzá a frissen alkotott megye felvirágoztatásához. Erre nagy szükség is volt, mert az észak-erdélyi régió az ország leginkább elmaradott térségei közé tartozott. Bánffy működésének is köszönhetően azonban megyei hetilap indult, megalkották a megye gazdasági egyesületét, önkéntes tűzoltó-egyletet alakítottak. A megyeszékhely, Dés szépítésében és városias jellegében is komoly előrehaladást értek el. Nyomda, városi színház, lövészegylet, korcsolyázó egylet jött létre, a klasszikus liberális felfogás jegyében társadalmi összefogásból. A fejlődés részben az ország általános modernizálódásának volt a velejárója, részben azonban az agilis főispán erélyének volt betudható: a Dést Apahidán át Kolozsvárral összekötő vasútvonal, mint az első erdélyi helyi érdekű vasút megalkotásánál nem nélkülözheték a főispán politikai támogatását.

¹⁶ Losonci Bárá Bánffy Dezső emlékezete. Az 1911. évi szeptember hónap 5-én tartott emlékülnepepen felolvasta Dr. Sárkány Lajos. In: *A kolozsvári református kollégium értesítője az 1911–12. évről*. Kolozsvár, 1912. 17–18., különösen dr. Beretzky Endrének a 10. lábjegyzetben említett emlékei. Vö. az esetre némileg eltérően visszaemlékező írással: Réthy Gyula: *Széljegyzetek Bárá Bánffy Dezsőről*. In. uo., 39–40.

¹⁷ Adalbert Tóth: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, 1973. 330. és Bárá Bánffy Dezső. Magyarország, 1911. május 25., 4–5.

¹⁸ A hivatali esküt 1875. május elsején tette le. Bárá Bánffy Dezső volt főispán szolgálati és nyugilletményi kimutatása. MOL. K. 148. Belügyminisztériumi Levéltár. Elnöki iratok. 171. csomó. (1895) III. tétel. 331/bme.III.

¹⁹ *Országgyűlési almanach 1906–1911. Rövid életrajzi adatok az Országgyűlés tagjairól*. Szerk.: Fabro Henrik és Ujlaki József. Budapest, 1906. 57–58. és Vásárhelyi János: *Bárá Bánffy Dezső. Emlékbeszéd*. Kolozsvár, 1943. Erdélyi Református Egyházkerület [Különlenyomat a Református Szemle XXXVI. évf. 34. számából], 4.

Mindazonáltal Bánffy főispáni erélye konfliktusokat is szült, elsősorban a tőle független tényezőkkel szemben. A független dési kir. törvényszék neki nem tetsző tagjainak áthelyezését azonban hiábavalóan kísérelte meg többször is,²⁰ mint ahogy az 1880 körül ellene megszerveződő megyei arisztokrata csoport²¹ ellen is csak akkor tudott végre sikert elérni, amikor vezéralakjukat, Bethlen András grófot 1882-ben a király Brassó megye főispánjává nevezte ki, és ezzel eltávolította Bánffy Dezső megyéjéből. Bár az ellentét konkrét kiváltó oka a Szamos malomgátjainak a hajózás érdekében történő elbontása volt,²² mely jelentős helyi érdekeket sértett, gyaníthatóan a tetterős és fiatal főispán általában is ellenérzéseket szülhetett a megyei előkelőségek jó részében. Mindazonáltal Tisza Kálmán miniszterelnök kitarított erélyes embere mellett, hiszen Bánffy kiemelkedően eredményesen tartotta kézben a megyei politika viszonyait, s hosszú főispánsága alatt az országgyűlési képviseléválasztásokat egy kivétellel mindig a kormánypárt jelöltjei nyerték meg.

Bánffy erélyessége, a főispáni akarat és a kormánypárti érdek minden áron való keresztül vitele érvényesült a magyarosítás kérdésében is. Bár a megye lakosságának mintegy ¾-e román anyanyelvű volt, a megyei elit egyértelműen magyar dominanciájú volt a birtokos családok révén. A főispán erre támaszkodva korlátozta a román nyelvhasználatot és szívós munkával arra törekedett, hogy minden hivatalosnak számító relációban kizárólagosan a magyar nyelvet használják. Bánffy követte azt az országos tendenciát is, mely igyekezett nem csupán az állami hivatalokból, de lehetőleg a törvényhatóságok tisztviselői közül is kiszorítani a nemzetiségeket. Úgy tűnik, a tisztviselőivel szemben egyébként is szigorú főispán a román származásúakkal szemben kettőzött szigorot alkalmazott, ami a helybeli magyarok tetszésével találkozott. A fegyelmi vétségek kemény megtorlása ugyanis alkalmas eszköz volt arra, hogy a főispán megritkítsa a korábban, főleg még 1867 előtt kinevezett nem magyar tisztviselők sorait.²³ A főispán a nyelvi magyarosítást is igyekezett az egész megyében elősegíteni. Bánffy 1882.

²⁰ Pl.: Bánffy Dezső Sz: 263-879 sz. levele Tisza Kálmán belügyminiszternek. Deés, 1879. március 20. Magyar MOL. K 148. Belügyminisztériumi Levéltár. Elnöki iratok. 69. csomó. (1881) III. tétel. 14459/III.a. f7 és f10–11.

²¹ A velük való küzdelemre pl.: Bánffy Dezső főispán Sz:1696-1880 sz. a. bizalmas jelentése Tisza Kálmán belügyminiszternek, Deés, 1880. december 31. és Bánffy Dezső Sz:36-1881 sz. bizalmas, Tisza Kálmán belügyminiszter saját kezébe küldött jelentése. Deés, 1881. február 13. Mindkettő: MOL. K 148. Belügyminisztériumi Levéltár. Elnöki iratok. 69. csomó. (1881) III. tétel.

²² Báró Bánffy Dezső elbukása. Ellenzék, 1880. december 8., 2., Egy kis polemia. Ellenzék, 1880. december 14., 2.

²³ Erre két példa 1877-ből: Moldován Konstantin tisztviselő ellen kocsmai dorbézolás miatt kezdtek fegyelmi eljárását (Szolnok-Doboka, 1877. június 10., 93.), Miku György kissomkúti körjegyzőt pedig sikkasztás vádjával felfüggesztették állásából. (Szolnok-Doboka, 1877. június 17., 97.) Azt persze nem tudjuk a vizsgálati anyag ismerete nélkül eldönteni, hogy az eljárás az egyes esetekben mennyiben volt jogos.

évi tevékenységéről beszámoló jelentésében külön kiemelte 1114. sz. rendeletét, mely elrendelte, hogy „a magyar nyelv érdekében ... a keresztnevek mindenmű hivatalos iratban magyar nyelven írandók”. A jellegzetes külsődleges magyarosításnál fontosabb volt a lakosság mindennapi életébe sokkal inkább beleszóló az 1958. sz. rendelet, mely valamennyi községi bírótól megkövetelte, hogy tudjanak magyarul.²⁴

Bánffy Dezső főispáni működése során az eredményesség mellett erélyessége keltett országos feltűnést. Miközben a kormánypártiak mintafőispánnak tartották, az ellenzék a „dobokai basa” gúnynevet ragasztotta rá. A hivatalos elismerések sem maradtak el: tízéves főispáni jubileumára megkapta a Lipót-rend lovagkeresztjét, és a miniszterelnök meghívta arra az 1885. szeptember végén rendezett közigazgatási ankétre, melyre összesen csak tíz főispán volt hivatalos.²⁵ A miniszterelnöki bizalom és a nemzetiségi kérdés erélyes kezelése eredményezhette, hogy 1883-ban a szászok által dominált (bár román többségű) Beszterce-Naszód vármegye főispáni tisztségét is megkapta. Bánffy az eltérő viszonyok, elsősorban a magyar birtokos elem teljes hiánya miatt²⁶ itt sokkal kevesebb eredményt tudott elérni, s bár a megye gazdasági fejlesztésében, elsősorban is a Beszterce és Dés vasúti összeköttetésének megteremtésében játszott szerepét mindenki méltányolta,²⁷ a magyarosításban itt gyakorlatilag kudarcot vallott a jól szervezett szász közgyűlési többséggel szemben.

1889 végén, hanyatló egészségi állapotára hivatkozva, de követve az országos politikai változásokat is, Bánffy kérte felmentését főispáni tisztségei alól. Különösen sürgőssé vált ez számára Tisza Kálmán lemondása és a régi ellenlábását, Bethlen Andrást földművelési miniszteri pozícióban a tagjai között tudó Szapáry-kormány megalakulása után. Mindazonáltal elérte, hogy Szolnok-Doboka megyébe utódjának az általa javasolt Bornemissza Károly báró országgyűlési képviselőt, a megyei kormánypárt elnökét nevezzék ki, mert, mint írta, vele még a „személyemtől idegenkedő néhány nagyobb birtokos család” is meg lesz majd elégedve.²⁸

²⁴ Bánffy Dezső főispán 1967/882. sz. bizalmas felterjesztése a belügyminiszter saját kezéhez, Deés, 1882. december 29. MOL. K 148. Belügyminisztériumi Levéltár. Elnöki iratok. 85. csomó. (1883) III. tétel. 756/III.bme. f25-28.

²⁵ Meghívó a közigazgatási ankétre, a meghívottak listájával. Piszkozat. Budapest, 1885. szeptember 2. 3700/bme.III. MOL. K 148. Belügyminisztériumi Levéltár. Elnöki iratok. 97. csomó. (1885) III. tétel. f250.

²⁶ Bánffy Dezső Beszterce-Naszód megyei főispán 33-1884. sz. felterjesztése Tisza Kálmán miniszterelnök-belügyminiszternek. Deés, 1884. január 5. MOL. K 148. Belügyminisztériumi Levéltár. Elnöki iratok. 135. csomó. (1890) III. tétel. 4541/bme.III. f23-26.

²⁷ Beszterce város díszoklevele, 1888. május 3. MOL. P 15. Bánffy Dezső iratai. 1. csomó. 2. tétel.

²⁸ Bánffy Dezső Beszterce-Naszód megyei főispán 32324-889. sz. bizalmas felterjesztése kizárólag Teleki belügyminiszter saját kezéhez, Beszterce, 1889. december 29. MOL. K 148. Belügyminisztériumi Levéltár. Elnöki iratok. 135. csomó. (1890) III. tétel. 16/bme.III. f9-12.

Tisza Kálmán bukásával úgy tűnt, Bánffy Dezső politikai pályája is lehanyatlak. Egy időre visszavonult a magánéletbe, de az 1892. januári országgyűlési képviseléválasztásokon fellépett a szilágysomlyói kerületben. A politikai pletykák szerint olyannyira elégedetlen volt a Szapáry-kormánnyal, hogy eleinte ellenzéki programmal akart indulni, de ez akkora presztízsveszteség lett volna a kormánynak, hogy inkább biztosították a kormány támogatásáról.²⁹ Ezek után persze győzött, s első ízben jutott be a képviselőházba, ahol az újoncnak egyáltalán nem járó magas posztra került: a miniszterelnökkel szemben még mindig jelentős pozíciókat birtokló Tisza-csoport régi hívének kijárta a képviselőház elnöki posztját.³⁰

Ezzel Bánffy az országos politika első vonalába emelkedett, és a korszak politikai etikettjének megfelelően a politikai válságok idején a király a népképviselői országgyűlés első embereként őt is mindig meghallgatta. Márpedig a kilencvenes évek közepén az egyházpolitikai kérdés kapcsán válságból nem volt hiány. Amikor 1895 elején a liberális Wekerle-kormány végleg távozott, a Szabadelvű Párt és a király kompromisszumos jelöltjeként, ideiglenes és kényszerű megoldásként Bánffy lett a miniszterelnök.³¹

Ekkor Bánffy már nem Kemény bárónó férje volt, ugyanis felesége „öt havi kínos szenvedés” után, 40 éves korában 1884. augusztus 3-án délután fél 6-kor az apanagyfalusi birtokon meghalt.³² Az özvegységre jutott főispán azonban pár év múlva újabb házasságot kötött. Szíve választotta az apanagyfalusi tanítónő volt, név szerint Máthé Ilona. A földesúr és a falu tanítónője között szövődő gyengéd szálakat az sem akadályozta meg, hogy a fiatal pedagógust Besztercére helyezték át. Bár az is könnyen elképzelhető, hogy az áthelyezés tényében is már a főispán közbenjárását gyaníthatjuk, aki ezzel akarta szerelmét városi, ezáltal tekintélyesebb és könnyebb álláshoz juttatni, és mégis a maga közelében tudni. A gyér számú sajtótudósítások alapján annyit tudunk csak, hogy az 1888-ban már Besztercén tanító fiatal nő a helybeli magyar gyerekek színjátszó körét is vezetve nagy elismeréssel találkozott a helybeli magyar értelmiség kisszámú csoportjával.

²⁹ A t. ház új elnöke. Bánffy Dezső báró. Magyar Hírlap, 1892. február 10., 2.

³⁰ A válság kezdetén. Magyar Hírlap, 1892. február 3., szerda, 1–2.; Pesti Napló, 1892. február 11., csütörtök, 1.; A helyzet. Budapesti Hírlap, 1892. február 18., csütörtök, 2–3.; Báró Bánffy Dezső nyilatkozata. Pesti Napló, 1892. február 19., péntek, 1–2.; és Budapesti Hírlap, 1892. február 19., péntek, 2.; Elnökválasztás. Pesti Napló, 1892. február 15., csütörtök, 1.

³¹ Ferenc József szerint „... nem maradt más számomra, mint Bánffyhoz nyúlni, akit a párt is támogat, és akit ma [1895. január 11-én délelőtt] magamhoz rendeltem, hogy felkínáljam neki a kabinetalakítást egy pár mértékadó pont betartásával. Ez ugyan egyáltalán nem megnyugtató megoldás, de pillanatnyilag semmi más nem lehetséges.” Ferenc József távirata Gustav Kálnoky gróf közös külügyminiszternek, 1895. január 11. Idézi: Hanák Péter: Iratok az 1894–95. évi magyar kormányválság történetéhez. = *Történelmi Szemle*, 1959. 3–4., 34. sz. irat.

³² Báró Bánffy Dezsőné szül. magyargyerőmonostori báró Kemény Mária gyászjelentése. OSZK. Mikrofilmtár. Gyászjelentések. 24. tekercs.

ban.³³ Az 1888. július 5-i esti előadás során pedig Máthé Ilona nemcsak mint rendező vállalt szerepet az előadás sikerében, hanem a közönség előtt is megjelenő résztvevőként is.³⁴

Nem tudjuk, hogy a főispán és a tanítónó között kibontakozó gyengéd szálak pontosan meddig vezethetők vissza, de azt igen, hogy szerelmüket mikor pecsételték meg a házasság kötelékével. Amikor Bánffy 1893. augusztus 17-én a Szabadelvű Párt klubjában alapos helyismeretéből kiindulva az egész társaságot lekötő előadásban vázolta az erdélyi nemzetiségi viszonyokat³⁵, már házas volt, de ezt akkor még szinte senki nem tudta. A hírt a fővárosi lapok közül elsőként a *Budapesti Hírlap* augusztus 19-i száma szellőztette meg, egy kolozsvári távirati jelentésre hivatkozva. A rövid hír szerint Bánffy augusztus 13-án Apanagyfaluban tartotta esküvőjét „a legnagyobb csendben”, amire különben az is utalt, hogy a tanúk a báró gazdatisztjei, Nyakas Pál és Mancz Gyula voltak. A lap azt is közölte olvasóival, hogy a képviselőház elnökének felesége „egy deési polgári családból származik és tanítónó volt az apanagyfalusi és beszercei állami iskolákban”.³⁶ A hírt sorra vették át a fővárosi és erdélyi lapok, de jellemzően csak az ellenzéki irányultságúak.³⁷ „Illetékes helyről” ugyanakkor hamarosan szükségét érezték cáfolni azt az állítást, mintha a képviselőház elnökének felesége egyszerű polgári családból származna és egy kis falucskában lett volna tanítónó. Ezzel szemben az az igazság – vette át a közlést valamennyi komolyabb orgánus –, hogy „Máthé Ilona egy még 1607-ben nemesi levelet nyert régi patriciuscsaládból származik, és nem mint falusi, hanem mint képesített állami tanítónó működött”.³⁸

A magyar genealógiai szakirodalom nagy kézikönyvei mindazonáltal nem tudnak 1607-ben nemességet szerzett Máthé-familiáról.³⁹ De ha igaz is lett volna Máthé Ilona régi nemesi származása, Bánffy második házassága mindenképpen

³³ Az első gyermek-előadásra 1888. május elsején került sor a Gruber-féle kerthelyiségben a sétátéren, 20 gyerek részvételével. A Bankár és leánya c. két felvonásos színművet, illetve a Garabonciás növendékek című négy részből álló gyermek-vígjátékot adták elő. Beszerce-Naszód, 1888. április 26. 67. és május 3., 71.

³⁴ Az előadások bevételeit a szegény sorsú gyermekek javára ajánlották fel, és 1888 júliusára a – jellemző módon Bánffy Dezső nevével viselő – alapítvány már 700 forinttal rendelkezett. Beszerce-Naszód, 1888. július 12., 99.

³⁵ A szabadelvű pártklub. *Nemzet*, 1893. augusztus 18., 2.

³⁶ Napihírek. Báró Bánffy Dezső megnősült. *Budapesti Hírlap*, 1893. augusztus 19., 5.

³⁷ Pl.: Bánffy Dezső báró házassága. *Magyar Hírlap*, 1893. augusztus 20., 6.; Bánffy Dezső báró házassága. *Erdélyi Híradó*, 1893. augusztus 21., 2.; Személyi hírek. *Magyar Állam*, 1893. augusztus 22., 3.

³⁸ Különfélék. Bánffy Dezső felesége. *Pesti Napló*, 1893. augusztus 24., 4. A cáfolatra még: *Erdélyi Híradó*, 1893. augusztus 25., 4.; *Mindenféle. Bánffy Dezső felesége. Ellenzék*, 1893. augusztus 25., 3.; *Bisritzer Zeitung*, 1893. szeptember 2.

³⁹ Nagy Iván, 1860. Ráth Mór, 358. (Máté-családok) és 361–362. (Máthé-családok); Kempelen Béla, 1913. 108–111.

mesalliance-nak számított, és minden bizonnyal igaz volt a kolozsvári *Ellenzék* állítása is, miszerint a képviselőházi elnök „[h]ázassága a főúri körökben nagy feltűnést keltett.”⁴⁰ Ahogy azt Bánffy Dezső előző házasságánál és a családtagok mindegyikénél láthattuk, nem volt szokásban, hogy ekkora különbség legyen férj és feleség között rangban, vagyonban, társadalmi presztízsből. A titkolózás szintén megütközést kelthetett, hiszen nem illett ennyire csendben, a nyilvánosság, és ami ennél is fontosabb: a család, a rokonok előtt szinte bujkálva megházasodni. Egy főnemesi esküvő társadalmi esemény volt, ahol a szűkebb család tagjain kívül mindig „nagy számú, az arisztokrata körökhöz tartozó közönség volt jelen” – mint ahogy a Bánffy-esküvő előtt mindössze egy nappal kötött Bethlen–Csekonics házasság esetében is történt.⁴¹ Igaz, pár napra rá volt példa a Bánffyéhoz hasonló házasságra is: Csátár Zsigmond, a közbekiabálásairól és „körmönfont okoskodásairól” ismertté vált 48-as ellenzéki képviselő halálos ágyán feleségül vette „gazdasszonyát”, Béni Máriát, akivel amúgy tizenhárom éve már együtt élt. A törvénytelen és a földi világ törvényei előtt nehezen felvállalható kapcsolat csak a halálra készülődve lett vállalható, és a házasság szentségét az utolsó kenettel egyidejűleg vette fel a képviselő. Igaz, legalább a tanúk, Thold Dániel országgyűlési képviselő és Palkovich János főtanító magasabb társadalmi osztályba tartoztak, mint Bánffy gazdatisztjei...⁴²

Mégis, Csátár csak egy egyszerű ellenzéki képviselő volt, nem a Ház elnöke, és különösképpen nem egy erdélyi báró. Bánffy eltitkolni akart újabb házassága ezért sokkal nagyobb érdeklődést kelthetett. Nem meglepő ezek után az sem, hogy az ellenzéki vonzalmú *Erdélyi Híradó* éppen ekkor örvendeztette meg olvasóit széles nemzetközi kitekintésű háttéranyaggal a rangon aluli házasságok érdekesítő témájában.⁴³

Bánffynak a társadalmi környezetében szokatlan lépését természetesen az első nyilvánosság, és így a sajtó sem tárgyalta, s azt a magánélet szentségének homálya fedte, de azt mégsem állíthatjuk, hogy teljesen következmények nélkül maradt volna. Bánffy neje nem számított udvarképesnek, és ez bizonyos értelemben veszélyeztette Bánffy politikai karrierjét is. Az 1894–95-ös kormányválság során olyan vélemény is megfogalmazódott – igaz, a Bánffyval szemben legesélyesebb jelölt, Khuen-Héderváry Károly gróf legfőbb háttértámogatója, Kállay Béni közös pénzügyminiszter részéről –, mely szerint „Bánffy igaz, hogy tisztességes

⁴⁰ Legújabb. (Az *Ellenzék* eredeti táviratai). Bánffy Dezső br. esküvője. *Ellenzék*, 1893. augusztus 19., 3.

⁴¹ Bár a hírt nagyjából valamennyi főnemesi házasságról írhatták volna, az idézetet az 1893. augusztus 12-én a pesti Deák téri evangélikus templomban tartott esküvőről írta a sajtó, ahol gr. Bethlen Miklós és gr. Csekonics Margit kötötte össze életét. *Magyar Hírlap*, 1893. augusztus 13., 5.

⁴² Csátár Zsigmond esküvője. *Magyar Hírlap*, 1893. augusztus 27., 8. és Mindenféle. Csátár Zsigmond haldoklik. *Ellenzék*, 1893. augusztus 28., 3.

⁴³ Rangon alóli házasságok. *Erdélyi Híradó*, 1893. augusztus 29., 3–4.

ember s politikailag korrekt és loyális, de szeles, brutális és *házassága is nagy akadály* [kiemelés tőlem – B. I.]. Ennélfogva az ő miniszterkedése fölötté mulékony lenne s azután újra kezdődnének a zavarok.”⁴⁴

Hogy Bánffy mindezen – várható – nehézségek ellenére feleségül vette Máthé Ilonát, azt elsősorban nyilván a mindenre választ adó szerelemmel magyarázhatjuk. Minden feljegyzés szerint a politikus (már nem is annyira fiatal, 31 éves)⁴⁵ felesége feltűnően szép, barna hajú nő volt. *Amor vincit omnes*, jegyezhetnénk meg, de a liberális társadalmi felfogás és az ebből következő szabadabb magánéleti erkölcs is okozhatta Bánffy döntését. Ne feledjük, a szintén liberális erdélyi báró Wesselényi Miklós is rangon aluli házasságot kötött (igaz, idős korban, betegen), tehát még előkép is akadhatott.

Mint láttuk, Bánffy a rangon aluli házasság terhével együtt is miniszterelnökké válhatott, és – itt most nem tárgyalható egyes manővereinek és részben a szerencsének is köszönhetően – nem csupán rövid átmeneti időszakra tudta megtartani kormányfői hatalmát, hanem 1896 őszén csak az 1875-öshöz hasonlítható, elsőprő győzelmet is aratott a választásokon, amivel végképp stabilizálta hatalmát.

A klasszikus hatalmi gyűjtőpártként leírható Szabadelvű Pártban Bánffy miniszterelnöksége alatt a Tisza Kálmán-féle liberális frakció előretörése figyelhető meg. Különösen a választások révén tudta ezt a liberális és nacionalista politikai irányt „helyzetbe hozni” a kormányfő, hiszen most sok új, fiatal képviselő került be a Házba, akiket Apponyi el is nevezett gúnyosan *populus Bánffyianus*nak, a *populus Werbőczyanus* mintájára. Ez azt is mutatta, hogy a Szapáry-féle meglehetősen arisztokratikus színezetű kormánypárti frakció 1896-ban a vidéki középosztály tagjaival frissült fel.⁴⁶ A politikai életbe most bekerült képviselők természetesen lelkesen követték az őket mandátumhoz juttató vezért. Bánffy híveinek zöme képzett megyei tisztviselőkből és „jobbfejta vidéki birtokosokból” állt, akik a támadások ellenére megállták a helyüket – jellemezte képviselőtársait az ugyancsak most első ízben bekerült Kristóffy József. A szabadelvű párti képviselők között valóban megszorodtak a hivatalnokok: arányuk a korábbi 24-ről 35%-ra emelkedett. Az újonnan bekerültek mellett Bánffy leghűségesebb támogatói közé tartozott az erdélyi képviselők csoportja, Apáthy Péter volt alispán és Sándor József EMKE-alelnök

⁴⁴ Kállay Béni levele gróf Khuen-Héderváry Károlynak. Bécs, 1894. december 9. MOL P 344 Kállay Béni hagyatéka. 44. csomó. A. Levelek. f36-43. Közli: Hanák Péter: Iratok az 1894-95. évi magyar kormányválság történetéhez. = *Történelmi Szemle*, 1959. 3-4. sz. 19. sz. irat.

⁴⁵ Bár természetesen ez csupán hipotézis, de ez is arra utal, hogy a főispán és a tanítónő között évek óta tartó szerelmi kapcsolat lehetett, hiszen másként nehezen lenne elképzelhető, hogy a szép fiatal nő ne ment volna férjhez a korban szokásos életkorban.

⁴⁶ Kristóffy József, 1927. 31-37. Vö. 1892-ben 53 arisztokrata foglalt helyet a kormánypárti frakcióban (21,5%), míg 1896-ban csak 44 (15,1%). A párt képviselőinek 1892-ben 38,3%-a volt birtokos nemes, 1896-ban 40,3%-a. Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848-1918. Társadalomtörténeti tanulmány*. Budapest, 1942. 30. és 52.

Sándor József EMKE-alelnök vezetésével. A kormánypárt az erdélyi kerületekben elsöprő győzelmet aratott: a Királyhágón túli kb. 70 mandátumból mindössze hármat tudott megszerezni az ellenzék.

A párt liberális vonalát erősítendő Bánffy számos gazdasági szakembert is mandátumhoz juttatott, köztük a korszak egyik legnagyobb pénzügyi tekintélyét, Lánczy Leót, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökét. (A pénzemberek bevonása azért is előnyös lehetett, mert ők maguk „finanszírozták” saját választásukat, s nem kellett a pártkasszából támogatni őket.) A Nemzeti Kaszinó mágnásai bosszúsan figyelték, hogy a miniszterelnök ezt a modern gazdasági csoportot „főleg a kapitalista körökből verbuválta” és különösen elégedetlenek voltak „a zsidó képviselők számának szaporodása miatt”. A miniszterelnök ugyanis kimondottan jó kapcsolatokat ápolt a zsidó nagytőkével, akik hálásak voltak neki az egyházpolitikai harcban játszott szerepéért: „Inkarnátus liberális volt, ami azért könnyítette meg a dolgát, mert a magyar zsidóság és a kapitalista körök első szavára milliókat hánytak össze választási célokra” – emlékezett vissza Kristóffy. Bánffy és a magyar zsidók kapcsolata az izraelita felekezet recepciójában játszott érdemei miatt is szoros és baráti volt. Már ellenzéki korszakában, az 1905-ös választásra készülődve javasolta a neki a pápai zsidó szavazók megnyerésében segédkező Visontai Somának, hogy hivatkozzon náluk arra, hogy „95 nyarán én voltam a miniszterelnök, ki a zsidó receptióról szóló törvényt keresztül vittem.”⁴⁷ De sovinszta felfogása is megkövetelte, hogy jó kapcsolatokat ápoljon a magyar zsidósággal. Mivel fő célja a magyarság számbeli fölényének minél gyorsabb és minél nagyarányúbb kialakítása volt, mindenkit szövetségesének tekintett, aki hajlandó volt megmagyarosodni. Márpedig „[n]em lehet tagadni és ezért elismerés illeti őket, hogy az utolsó ötven év alatt egyik felekezet körében sem észlelhető olyan erős és rohamos magyarosodás, mint az izraelitáknál” – jelentette ki egy írásában.⁴⁸ Bánffy ezt a folyamatot természetesnek vette, hiszen „[a] zsidóság nem mint nemzetiség, de mint felekezet lehet csak a magyar állam tagja és mint ilyen, meg nem engedhető, hogy hitének teljes fentartásával másba olvadjon be, mint a magyarba.” A magyarságot erősítő, vallását szabadon gyakorló, nyelvben, lélekben megmagyarosodó zsidóság a sovinszta politika természetes szövetségesének tűnt. Ennek tudatában nyújtott kezét és fogadta be őket a magyarságba Bánffy: „Szolgálni akarom az egységes magyarság ügyét ... Aki velünk van, az: mi vagyunk!”⁴⁹

⁴⁷ Bánffy Dezső báró levele Visontai Somának, Budapest, 1905. január 14. OSZK. Kézirattár. Levelestár.

⁴⁸ Bánffy Dezső báró: A magyar nemzetiségi politika és a nemzetiségi egyházak. In: Bánffy Dezső: *Magyar nemzetiségi politika*. Budapest, 1903. 68. (Először megjelent: Magyar Közélet, 1902. szeptember 15.)

⁴⁹ Bánffy itt idézett beszédét akkor mondta el, amikor a pesti zsidó nagypolgárságot tömörítő Lipótvárosi Casino elnökének választották meg. Szavait idézi: Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest, 1994. 73.

A zsidókkal ellentétben sem a politikai ingadozásaik miatt megbízhatatlannak tartott fiskálisok, sem a nagybirtokosok nem tartoztak Bánffy kedvencei közé. Feltűnően kevés mágnás kapott mandátumot, és a földbirtokos képviselők aránya összességében is 38%-ról 28%-ra csökkent.⁵⁰ Mindezt „főrendi körökben Bánffy ellenszenvének tulajdonították, s ezen érzésszerű differencia lényegesen hozzájárult azon elkeseredett harc megindulásához, melyet az ‘erdélyi ember’ ellen később a Nemzeti Kaszinóból vezettek.”⁵¹

A választások után a Szabadelvű Párton belüli erőviszonyok tehát a liberális vagy „merkantil” szárny javára módosultak. Ennek megfelelően az óliberálisnak is nevezett Tisza-csoport volt a legerősebb, most már egyre inkább Tisza István vezetésével. Tőlük elkülönült – még a pártklubban is – Szilágyi Dezső kicsiny, de tekintélyes frakciója, valamint a főleg arisztokratákból álló Andrassy-csoport, mely a választásokból meggyengülve került ki. Ők csak akkor látogatták a Lloyd-klubot, ha valamilyen válsághelyzet állt elő, ezért „a pártban viharadaraknak tartották őket.”⁵² Bánffy nem kedvelte a klerikális és konzervatív szimpátiákkal meggyanúsított arisztokrata klikket. Ellentétük egyik gyökere még 1894/95-re nyúlt vissza, amikor is ifj. Andrassy Gyula a király személye körüli miniszterként Khuen-Héderváry kinevezését javasolta Bánffynak helyett, míg bátyja, Tivadar, a csoport másik fontos alakja Széll Kálmán mellett kardoskodott. A nyílt szembekerülésre azonban 1896-ban került sor, amikor Batthyány Lajos gróf fiumei kormányzó, ifj. Andrassy Gyula sógora arra kérte a miniszterelnököt, hogy mentse föl, mert indulni szeretne a választásokon. Bánffy azonban a kérést rosszindulatú kommentárral továbbította Ferenc Józsefhez, minden bizonnyal azért, mert a fiumei kormányzó a „*corpus separatum*” közjogi helyzetét hivatali előjárójától eltérően értelmezte, vagyis szembeszállt a miniszterelnök elképzeléseivel.⁵³ Az arisztokrata csoport defenzívába szorulására az tette föl a koronát, hogy az 1896-os választásokon ifj. Andrassy Gyula megbukott, és csak később tudott bekerülni a Házba.⁵⁴ Bánffy a választások után is folytatta az arisztokrata frakció „üldözését”, és válo-

⁵⁰ Hanák Péter: A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén. In: *Magyarország története 1890–1918*. Főszerk.: Hanák Péter. Szerk.: Mucsi Ferenc. Budapest, 1978. 1. kötet, 168.

⁵¹ Kristóffy József 1927. 32–33.

⁵² Uo. 37.

⁵³ Bánffy Fiumével kapcsolatban is igyekezett a korábbiakhoz képest sokkal jobban érvényre juttatni a magyar állami érdekeket, ami természetesen mind a fiumei közéletet uraló olaszok, mind a horvátok között visszatetszést keltett.

⁵⁴ Andrassy bukását rokonai különben előre sejtették: „Duci miatt vagyok nervosus – írta Andrassy Ilona bátyjának –, az már igazán kellemetlen volna, ha annyi pénzt költött volna hiába.” Gr. Batthyány Lajosné Andrassy Ilona grófnő levele Andrassy Tivadar grófnak. Ikervár, [1896. október] 24. Másolat. MOL. P 4. Az Andrassy-család levéltára. 2. doboz. 511. sz. irat. f1009–1010. Maga ifj. Andrassy Gyula különben kifejezetten távol állt a klerikalizmustól, hiszen szabadgondolkodó, sőt ateista hírében állt, és a köréje tömörülő arisztokraták is inkább szabadelvűek voltak, de persze a vádaskodások eredménye és igazságtartalma között nem mindig van összefüggés.

gatott eszközökkel igyekezett visszaszorítani pártbeli ellenlábait. Az időleges sikereket beárnyékolta, hogy támadásainak hatására „az Andrássy-testvérek által uralt Nemzeti Kaszinó hamarosan a Bánffy-ellenes intrikák fészke lett.”⁵⁵

Az eddigiekből is látszik, hogy a Bánffy-kormány a miniszterelnök főnemesi származása ellenére sem támogatta a nagybirtokos, konzervatív, agrárius érdekekkel – leegyszerűsített módon! – azonosított arisztokráciát. Sőt, ahogy már főispánsága idején is, legkomolyabb ellenfelei éppen ebből a körből kerültek ki. Bár a korabeli felfogás a választási visszaélésekre visszavezetett, egyre inkább eldurvuló parlamenti vitákkal és az 1898 végére törvényes eszközökkel megfékezhetlenné váló obstrukcióval magyarázta Bánffy Dezső bukását, a modernebb történetírás emellett hangsúlyozza az osztrák–magyar gazdasági kiegyezés megújítása kapcsán ismét kiéleződő agrárius–merkantil érdekellentéteket is. A magyar agrártermelők számára ugyanis a közös vámterületnek csak akkor és úgy volt értelme, ha a Lajtán túli piacon monopolhelyzetbe kerülhetnek, és ezzel kiküszöbölhetik a nemzetközi versenyt. Számukra létkérdés volt a Monarchia vámterületének megvédelmezése a külföldiek agrártermékeitől. Ehhez szükségesnek tartották, hogy a vámpolitikára időről időre befolyást gyakorolhassanak, az agrárbehozatalt sújtó vámokat szükség szerint felemeljék. A (tévesen) „ischli klauzulának” nevezett megállapodás, mely azt tartalmazta, hogy ha Ausztria és Magyarország között 1903 végéig sem jönne létre az új kiegyezés, akkor a fennálló rendezés mindaddig érvényben marad, míg a törvényhozás másként nem rendelkezik. Ez azzal fenyegetett, hogy a Bánffy-kormány belemegy a meglévő vámközösség változtatás nélküli jelentős meghosszabbításába, ami egyúttal az agráriusok beavatkozási lehetőségeit is csökkentené. Az agráriusok ennek megakadályozása érdekében is csatlakoztak a miniszterelnök elleni támadásokhoz, s az 1898 decemberében a Szabadelvű Pártból kilépetteket a kormánypárti *Országos Hírlap*, Mikszáth lapja kifejezetten nagyúri társaságként jellemezte. Így sok igazság van abban a megközelítésben, hogy báró Bánffy bukását jelentős részben a vele szembe forduló arisztokrata politikusok okozták.⁵⁶

⁵⁵ 1897 tavaszán például azt állította, hogy Andrássy Tivadar gróf több ízben kért tőle támogatást rozsnyói vashámorai számára. Mivel az ügy az összeférhetlenségi bizottság elé került, annak pedig Andrássy Géza gróf, Tivadar (és Gyula) unokatestvére volt az elnöke, a pártatlan eljárás megkérdőjelezhetővé vált. Andrássy Géza levonta a megfelelő konzekvenciákat és lemondott képviselői mandátumáról. Bánffy ezzel újabb sikert aratott, még akkor is, ha a rozsnyói kerület új képviselője éppen Andrássy Gyula lett. Szalai Miklós: Ifj. Andrássy Gyula gróf pályájának első szakasza (1860–1904). = *Századok*, 1997. 3. sz. 643–645. és 651–652.

⁵⁶ Dr. gróf Apponyi Albert: *Emlékirataim*. I. kötet. Ötven év. Ifjúkorom. – Huszonöt év az ellenzéken. Budapest, 1926. 262–264.; Dr. gróf Apponyi Albert: *Emlékiratai*. II. kötet. 1899–1906. Budapest, 1934. 27–29.; A kilépettek. Írta: egy szabadelvű képviselő. = *Országos Hírlap*, 1898. december 13., 1–2.; Hanák Péter: A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén. In: *Magyarország története 1890–1918*. Főszerk.: Hanák Péter. Szerk.: Mucsi Ferenc. Budapest, 1978. I. kötet, 211–213.; Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904)*. Budapest, 1963. 25–27.

A mélyben megbúvó ellentéteket persze jórészt elfedte, hogy a miniszterelnök a megfélemlíthetlenné vált obstrukció áldozata lett. A kormányfő által kínált kemény fellépéssel szemben a király inkább Széll Kálmán békülékeny alternatíváját fogadta el, de ez nem jelentette, hogy a mindvégig lojális és hűséges Bánffy elvesztette volna Ferenc József bizalmát. Ezt jelezte, hogy igen magas kitüntetésben részesült: a Szent István-rend nagykeresztjét kapta meg és négy nappal lemondásának elfogadása után, 1899. március 2-án kinevezték magyar királyi főudvarmesternek. Mindazonáltal Bánffy a politikai élettől visszavonult, sőt, jó időre teljesen elszigetelődött. A kormánypártba beolvadtak Apponyi Albert pártbívei, és az addigi merkantil dominanciájú kormánypárt Széll vezetésével konzervatív és agrárius irányba fordult. Maga a Tisza-csoport is defenzívába szorult, hiszen az összeférhetlenségi törvény elfogadtatásával számos prominens tagjukat lemondásra kényszerítették. Széll ráadásul konciliáns modorával a függetlenségi ellenzékkel is igyekezett jó viszonyt ápolni, sőt, a nemzetiségi kérdésben is szembefordult elődje politikájával, és egyik első intézkedéseként feloszlatta a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályát.⁵⁷

A liberális közvélemény egyre jobban megalégtelte a „Széll-csendet”, hiszen úgy érezték, hogy a békés felszín alatt a mélyben megnőtt a konzervatív, agrárius és klerikális erők befolyása. A kormánypárton belül is sokan elégedetlenkedtek, és nosztalgiával gondoltak vissza Bánffy uralmára, mely 1902-ből nézve a liberális utolsó korszakának tűnt.⁵⁸ Ezt a közhangulatot meglovagolva kezdte meg a volt miniszterelnök a lassú aktivizálódást, melynek első látványos jele az volt, hogy 1902. április 15-én ötoldalas tanulmányt jelentetett meg egy nemrég indult

⁵⁷ Kemechey László: Széll Kálmán és gróf Tisza István első kormánya. In. *A magyar országgyűlés története 1867–1927*. Szerk.: Balla Antal. Budapest, 1927. 230. Kristóffy József, 1927. 65–67. Apponyi Albert, 1934. II. kötet, 35–38. és 48–50.; Bánffy és Széll egyéniségét jól szembeállítva lásd: Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. Budapest, 1934. I. kötet, 395–396. 400–403. és 405–406.; Pethő Sándor: *A mai Magyarország története*. Budapest, 1925. 116.; Hanák Péter: *A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén*. In. *Magyarország története 1890–1918*. Főszerk.: Hanák Péter. Szerk.: Mucsi Ferenc. Budapest, 1978. 233. Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904)*. Budapest, 1963. 53–65., 74–78., Sárkány Sándorné Halász Terézia: *Széll Kálmán életrajza*. Budapest, 1943. 143.; Wekerle és Bánffy. *Az új liberális párt*. Írta: *Egy Tiszamaradék*. Budapest, 1903. 21.

⁵⁸ A sok mindent megszépítő idő véleményformáló hatása jól tükröződött a fiatal Ady Endre publicisztikáján is. Míg 1899-ben még hazaárulónak bélyegezte a bukott Bánffyt, addig 1902-ben nyíltan védelmébe vette, sőt részben példaképének nevezte: „...minden kis népnek soviniztának kell lennie s egyetlen lehető magyar politika a kultúrállam kiépítése, de a magyar fajta teljes diadalra juttatásával. Ez ... valami összpontosítása Bánffy Dezsőnek, az erdélyi kálvinistának s Vázsonyi Vilmosnak, a nagyon rettegett terézvárosinak.” (a-e): Várad és Debrecen – Válasz egy apológiára. Nagyvárad Napló. 1902. augusztus 13. Idézi: *Ady Endre összes prózai műve*, III. kötet. 1902. március-december. Sajtó alá rendezte: Koczkás Sándor és Vezér Erzsébet. Budapest, 1964. 124–126.

függetlenségi érzelmű folyóiratban, a *Magyar Közéletben*.⁵⁹ Cikkének nagy visszhangja arra ösztönözte a főudvarmestert, hogy további tanulmányokban fejtse ki véleményét, elsősorban is a nemzetiségi kérdéstről. Az 1902–1903-ban rendszeresen (több kihagyással) megjelenő írások együttesen kirajzolták Bánffy politikai elképzeléseit: a 67-es magyar sovinizmus programját.⁶⁰

Mivel a főudvarmester nem volt különösebben teoretikus elme, ez a politikai összegzés felszínes, sok esetben frázisos és összességében sok tekintetben végig-gondolatlan volt.⁶¹ Mégis, kirajzolódott belőle Bánffy sovinizta egyénisége, és teljesen egyértelmű volt, hogy az „egységes magyar nemzeti állam” megteremtésének célját minden elé, akár a jogállam elé is helyezi. „Ma még jogállamról fantáziálni, – ami az egységes magyar nemzeti állam megalkotása nélkül csak papiroson lehetséges, – veszedelmes. ... A legfelsőbb elvül kitűzött jogegyenlőséget megvalósító, mindenki jogát biztosító szabadelvű állami organizmus kell ugyan, hogy a végcél legyen: – de, mint a fejlődés stádiumában levő államnak, erre ez idő szerint addig, míg az egységes magyar nemzeti állam megalakítva nincs, csak annyiban szabad törekednünk, amennyiben a szabadelvűség és jogegyenlőség az egységes magyar nemzeti jellegeknek gátat nem vet.”⁶² Kortárs és kései bírálói ezért a kijelentéséért Bánffyt azzal vádolták, hogy tudatosan szakított a szabadelvűség örökségével. Szövegeinek alaposabb elemzésével azonban kideríthető, hogy Bánffy ettől még magát liberálisnak vallotta, csak a nemzeti érdek kompromisszumok nélküli értelmezésével rítt ki politikustársai közül.⁶³ Sovinizmusa, ellenzéki korszakának legfőbb rétege megkérdőjelezhetetlen, maga is soviniztának vallotta magát abban az értelemben, hogy a „sovinizmus az ‘a nemzeti gondolat’, mely nem enged semmiben és érvényesül mindenben, hol a nemzeti érde-

⁵⁹ Báró Bánffy Dezső: A magyar nemzetiségi politika és a Hármas Szövetség. = *Magyar Közélet*, 1902. április 15. 265–269. A *Magyar Közélet* első száma 1902. március elsején látott napvilágot, és eleinte havonta kétszer jelent meg. A lap szerkesztői az induláskor: Zigány Árpád író és dr. Halmai (Hahn) Elemér ügyvéd. A lap kezdeti függetlenségi vonzalmait egyebek mellett az is igazolja, hogy a március 15-i szám ünnepi vezércikkét Kossuth Ferenc írta. (Kossuth Ferenc: Március 15. *Magyar Közélet*, 1902. március 15., 97–98.) Halmai korábban is közel állt a Függetlenségi Párthoz, 1901-ben felmerült, hogy Szentendrén képviselőjelöltséget vállal. (Erre: Kossuth Ferenc levele Halmainak. Budapest, 1901. február 15. OSZK. Kézirattár. Levelestár.)

⁶⁰ Bánffy cikkeit előbb 1902-ben, majd az újabb írásokkal együtt 1903-ban külön kötetben is megjelentette, Eötvös Károly előszavával. Báró Bánffy Dezső: *Magyar nemzetiségi politika*. Budapest, 1903.

⁶¹ Bánffy programjának elemzésére lásd: Ifj. Bertényi Iván: Kérlelhetetlenül. Bánffy Dezső báró nemzetiségi politikája. = *Pro Minoritate*, 2003/Tavaszi, 69–104., különösen: 82–95.

⁶² Báró Bánffy Dezső: *Magyar nemzetiségi politika*. Budapest, 1903. 19. (Első megjelenése: Bánffy Dezső: A magyar nemzetiségi politika és a „jogállam”. = *Magyar Közélet*, 1902. május 1.)

⁶³ Vö. Ifj. Bertényi Iván: A nevettségesség ő! Adalékok a magyarországi sovinizmus-fogalom századfordulós értelmezéséhez. In: *Magyar–szlovák terminológiai kérdések. A 2006. június 8-án és december 1-jén Esztergomban rendezett nemzetközi konferenciák anyaga*. Szerk.: Ábrahám Barna. Piliscsaba–Esztergom, 2008. 118–136.

kek kifejezésre jutnak.”⁶⁴ Ugyanakkor továbbra is igyekezett kitartani a liberalizmus bizonyos értékei és jellemvonásai mellett. Ilyennek tarthatjuk filoszemita, befogadó – de a magyarosodást nem csupán igenlő, hanem erőltető és sürgető – nemzetfelfogását, a katolikus egyház közéleti súlyának visszaszorításának igényét, az agrárius és konzervatív tendenciák elleni fellépést. Noha lehetséges, hogy ezek a megnyilatkozásai legalább részben a politikai támogatói körnek szóltak, és nem végiggondolt belső meggyőződést tükröztek, arra is érdemes felfigyelnünk, hogy a Bánffy körül 1903-ra kiformalódó körben a liberalizmus hagyományos felfogásán túlmenő, demokratikus, sőt, szociális eszméket propagáló személyek is voltak. Érezhetően az ő hatásukra nyilatkozta a főudvarmester 1903 nyarán: „a választói jog kiterjesztését jogos kívánságnak ismerem, a szociális reformokat szükségesnek tartom, egyebet nem mondhatok”.⁶⁵

Persze a szocializmust kormányfőként még rendőrségi kérdésként szemlélő Bánffyól nem lett, nem is lehetett szocialista, de környezetében, elsősorban a most már nyíltan őt támogató *Magyar Közélet* szerzői között ilyenek is voltak szép számmal.⁶⁶ Az általában huszoneves publicisták egyik csoportját alkotó baloldaliak mellett azonban nagyobb súlyt képviseltek a radikális nacionalisták, akik elsősorban a nemzetiségi kérdéstről írtak a lapban.⁶⁷ A két csoport között semmilyen feszültség nem mutatható ki, hiszen a nemzetiségi kérdéssel foglalkozók a magyarosítást is a haladás szolgálatában álló ügynek tekintették, és az egységes és modern magyar nemzeti állam megteremtésének programja beleillett a századelő progresszív világképébe. A nemzetiségek visszaszorításában talán legradiká-

⁶⁴ Báró Bánffy Dezső, 1903. 212–213. (Első megjelenése: Bánffy Dezső: A magyar nemzetiségi politika és a sovinizmus. = *Magyar Közélet*, 1903. július 15.)

⁶⁵ Beszélgetés Bánffy Dezsővel. A Nagyvárad Napló kiküldött tudósítójától. *Nagyvárad Napló*, 1903. augusztus 1. Idézi: *Ady Endre összes prózai műve*. IV. kötet. Budapest, 1903. január–december. Sajtó alá rendezte: Vezér Erzsébet. Budapest, 1964. 137–140. és 286.

⁶⁶ Többen közülük a szociáldemokrata párttal is szoros kapcsolatban álltak, mint a Népszavában is publikáló Gergely Győző (Vö. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. kötet. Budapest, 1914. 750–751.), vagy Mérő Gyula, aki a párt tagja is volt, ráadásul a Szabó Ervin-féle baloldali pártellenzékhez tartozott. (Vö. *Szabó Ervin levelezése*. II. kötet. 1905–1918. Szerk.: Litván György és Szücs László. Budapest, 1978. 995.; *Munkásmozgalom-történeti lexikon*. Szerk.: Vass Henrik. Budapest, 1972. 361.) Írásaikban az általános választójog, a szocialista eszmék és ideológiai kérdések (pl. a vallás és a katolikus egyház szerepének boncolgatása) játszotta a központi szerepet.

⁶⁷ Közéjük tartozott mindenekelőtt a Trianon után a revíziós propagandában is fontos szerepet játszó Ajtay József, továbbá Ludwig Rezső és Szemenyei Kornél. Valamennyien húszas éveikben jártak és még egyetemi éveik során kerültek egymással közelebbi ismeretségbe. Ajtay és a nála három évvel fiatalabb, de szintén a budapesti egyetem jogi karán végzett Ludwig már 1903 elején közösen jelentettek meg egy nagyobb lélegzetvételű tanulmányt (A dákoromán törekvések és azok bírálata. *Magyar Közélet*. 1903. február 1., 200–210. és 1903. február 15., 277–286.), Ludwig és a bölcsész végzettségű Szemenyei pedig egyetemista korukban közös röpiratot is adtak ki. (*Magyar diákélet és diákegyesületek*. Budapest, 1900). Vö. Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. I. kötet. Budapest, 1939. 311–312.

lisabb hangvételű Szemenyei és Ajtay ráadásul szabadkőműves is volt, s Szemenyei utóbb vezető szerepet is betöltött a mozgalomban.⁶⁸

Érdekes kettősség jellemezte Bánffy formálódó pártjának társadalmi bázisát is. A végül 1903. november 8-án Kolozsvárt Új Párt néven megalakuló politikai tömörülés helyi szervezeteinek vizsgálata során kiderült, hogy azokban a magyar nacionalista értelmiség és a liberális kereskedő polgárság dominált. Bár a vezető posztok elosztásánál érvényesült a század eleji presztízsfelfogás, és az elnöki pozíciót többnyire (keresztény) ügyvédek, értelmiségiek vagy ritkább esetben földbirtokosok töltötték be, a kisebb stallumok már (akár zsidó származású) üzletembereknek, kereskedőknek jutottak. Hasonló megállapításra jutott a dési pártszervezet megalakulásáról a belügyminiszternek jelentést küldő Bethlen Pál gróf főispán is. Ő a párt támogató bázisát az iparosokon kívül „a dési jobbmódú zsidóságban” látta, „akik úgy látszik, mintegy a budapesti lipótvárosi kaszinó révén Kolozsváron át közvetített irányító főlívás folytán csatlakoztak a mozgalomhoz.”⁶⁹ (Az igazság kedvéért tegyük hozzá, hogy az Új Párt híveinek harmadik csoportját a komolyabb politikai tömörülésekből kiszorult és más kétes elemek alkották.)⁷⁰

Az Új Párt, mint tudjuk, nem volt képes komolyabb támogatottságot és népszerűséget kiharcolni magának. Politikai súlya csekély maradt, de az a liberális-merkantil és radikálisan nacionalista irány, amelyet követett, eszmetörténeti

⁶⁸ Szemenyei Kornél felvételi kérelme. (1904. február 23-án lépett be.) MOL. P 1119. A Nemzeti Páholy iratai. 3. csomó. 5. tétel. Felvételi iratok. f294-300.; Ajtayra: Uo., 7. tétel. Levelek, iratok (1902-1917, és év nélkül). Az 1910. március 14-i „I. fokú munkán” Szemenyei volt a „kialapácsvezető”. Uo., 1. csomó. 2. tétel. Jegyzőkönyvek 1902. október–1912. január. f331-332.

⁶⁹ Gr. Bethlen Pál főispán bizalmas, 7-1904.eln. sz. jelentése kizárólag Tisza István saját kezéhez, Deés, 1904. január 28. MOL. K 148. Belügyminisztériumi Levéltár. Elnöki iratok. 276. csomó. (1904) 13. tétel: Az országgyűlés ügyei. 1657/bme/13.

⁷⁰ A Bánffyhoz csatlakozó országgyűlési képviselők közül feltétlenül ide kell sorolni a később ugyan magas posztra emelkedő Hock Jánost, akinek azonban ekkoriban meglehetősen rossz volt a megítélése. A pályáját kormánypárti képviselőként kezdő pap ugyanis az 1889-es nagy véderővita idején arra buzdította titokban helyi korteseit, hogy szervezzenek mozgalmat a törvényjavaslat vitatott paragrafusai ellen, hogy azután erre hivatkozva ellene szavazhasson, vagy legalábbis tartózkodhasson. A levelet azonban a *Pesti Napló* nyilvánosságra hozta, és Kaas Ivor báró ellenzéki képviselő felszólítására Hock kénytelen volt elismerni a szerzőséget. A Szabadelvű Párt értekezlete elítélte Hock magatartását és felszólították a konzekvenciák levonására. Hock ezt meg is tette, és kilépett a pártból, de mandátumát megtartotta. Szatmári Mór: *Hűsz esztendő parlamenti viharai*. Budapest, 1928. 130–133. A dési pártszervezet esetében pedig az a dr. Kustár Gyula lett az elnök, akiről Bethlen főispán már idézett jelentésében azt írta, hogy „izgága és okvetetlenkedő, összeférhetetlen”, aki ráadásul politikai tekintetben sem megbízható, hiszen az elmúlt két és fél évben négy különböző pártágyalapot is kiszolgált a kormánypárttól a Függetlenségi Pártig. Még érdekesebb figura volt a dési alelnök, a „jelenleg az önzetlen hazafi szerepében tetszelgő” Farkas János dési ügyvéd, aki pár évvel korábban a helyi románságot vezetni kívánó radikális „nationalista” volt, Bethlen jellemzése és a fennmaradt okmányok szerint is.

szempontból igen érdekes. Ez a furcsa kettősség tükröződött a párt 1904. február közepén nyilvánosságra hozott programjában is.⁷¹ A párt saját programját a 67-es kiegyezés alapján álló, demokratikus, szabadelvű és mindenekelőtt nemzeti programnak minősítette, a követelések között azonban a nemzeti elem túlsúlya figyelhető meg. Még a telepítés, az iparfejlesztés, a közigazgatás vagy a választójog kérdésében is érvényesült a magyarosítási szándék. Ehhez képest a demokratikus és liberális követelések többnyire csak a jelszavak szintjén érvényesültek, vagy még úgy is csak kényszerűen. Például liberálisan megígérték a felekezeti autonómia vagy a nemzetiségek nyelvhasználati jogának védelmét, ám mindig hozzátették, hogy mindez nem ütközhet a nemzeti szempontokkal. A Bánffy-párt szabadelvűsége a programban alig kitapintható, és megnyilatkozásaiból is inkább csak egyfajta „antikonzervatív” liberalizmus rajzolódik ki.

A szintén vállalt demokratikus jelzőt már több joggal használták. Bánffy lassan-lassan felismerte, hogy az ország etnikai viszonyai megkövetelik, hogy ne csak a régi értelemben vett magyar nemzet, ne csak a szűk politikai elit küzdjön a nemzetiségek törekvései ellen, hanem ebben a harcban a magyarság minél szélesebb tömegei vegyenek részt. Ez a felismerés eredményezte demokratikus irányba tett elmozdulását, de ugyanakkor korlátozta is demokratizmusát. Mivel fő célja a magyarság szupremáciájának megőrzése, sőt hatalmának növelése volt, a demokrácia olyan kiteljesedésébe nem nyugodhatott bele, ami ezt veszélyeztette volna. Demokratikus követelése a magyar etnikum megerősítését célozták, bár a választójog „tetemes bővítését” követelő pont nem tartalmazott etnikai cenzust.

Összességében tehát az Új Párt elsődlegesen korlátoktól megszabadított magyar nacionalizmusával akart híveket szerezni, így elsősorban ezt a sovinizmust állították agitációjuk középpontjába. Egy írásában Bánffy kísérletet tett arra, hogy az új párt három jelszava, a sovinizmus, a liberalizmus és a gazdasági érdekek képviselője között valamiféle rendet alkosson. A nehéz dilemmát a rá jellemző módon úgy oldotta meg, hogy leszögezte: „Ha lenni akarunk és magyarok akarunk lenni, úgy a sovinizta nemzeti törekvés kell, hogy a mi politikánkat is első sorban irányítsa, az egyén szabadságáról és vagyoni érdekeiről, ha már egysegesen nemzetiek vagyunk, könnyen lehetvén gondoskodni.”⁷² Amikor pedig Tisza István miniszterelnök kijelentette, hogy a nemzeti érdek nem előzheti meg a jogegyenlőséget, a *Magyar Közélet* egyik publicistája heves kirohanással válaszolt: „Én inkább lemondok a ‘szabadság szent eszményéről’, én inkább sárba

⁷¹ A párt programja 1904. február 12-én készült el. A következő napon „Az Új Párt szózata az országhoz” címen közzétették a pártalakítást megindokoló röpiratot is, majd február 16-án megjelent a 14 pontba sűrített, a nép számára leegyszerűsített változat, „Mi kell a magyar nemzetnek?” címmel. Valamennyi megtalálható: *A magyar polgári pártok programjai (1867–1918)*. Összeállította és sajtó alá rendezte: Mérei Gyula. Budapest, 1971. 115–127.

⁷² Bánffy Dezső báró: Sovinizmus, liberálizmus és gazdasági érdekek. = *Magyar Közélet*, 1903. december 4., 153–158.

tiprom ezt a jogegyenlőséget – fogalmazta meg indulatosan sovinizta credóját a publicista, – semhogy a legcsekélyebb mértékben is le tudnék mondani a nemzeti szempont, a nemzeti érdek feltétlen érvényesüléséről.”⁷³

Ha a két kategória nem lenne összeegyeztethetetlen, Bánffy programját a „sovinizta demokrácia” felé tett első lépésként jellemezhetnénk. Jászi Oszkár pár évvel későbbi igazságát, hogy ti. „nem lehet ötven százalékra demokráciát csinálni”,⁷⁴ Bánffyték nem fogadták el, és a sorrendet megfordították: aki beilleszkedik a magyar nemzetbe és elfogadja annak magyar jellegét, azok élvezhetik majd a szabadelvűség és a demokrácia áldásait. Bár a mából visszatekintve ez működésképtelen és zsákutcába torkolló felfogásnak tűnik, de ha a zsidóság asszimilációjának *ekkori* sikereit tekintjük, akkor kiderül, hogy Bánffy programja mellett is voltak felhozható érvek.

Ráadásul a kortársak sem feltétlenül érezték a Bánffy által felmarkolt gondolatokat integrálhatatlannak. A környezetében megtalálható baloldali értelmiségiek egyenesen egy történelmi szövetséget hirdettek. Egy publicista egyenesen Bánffy, Ruszt József (a Lipótvárosi Kaszinó alelnöke) és Bokányi Dezső együttműködését javasolta: „A protestáns magyarság politikai szívóssága, a nagy tőke ellenállhatatlan ereje és ezek az emberek itt lenn [ti. a tüntető munkások]: együttvéve olyan nagy hatalom, olyan triumvirátus, hogy öt év alatt elsöprik az egész reakciós Magyarországot!”⁷⁵ Úgy tűnik tehát, hogy míg egyfelől a nagypolitikában partvonalra szorított Bánffy a liberális és merkantil hagyományok radikalizálásával ötvözte népszerű sovinizmusát a hatalom visszaszerzése érdekében, addig a parlamenti politizálás szinte alatt szervezkedő baloldali köröknek egyenesen Bánffy jelentette azt a hidat, amely őket felemeli a nagypolitika és a hatalom részesei közé.

Tisza 1904-es parlamenti puccsával meginduló nagy válság során még szorosabbra szövődtek ezek a szálak, és a Bánffy-féle szövetségi politika kiszélesedett. Az aktív pártpolitizálás kedvéért a főudvarmesteri posztot is odahagyó Bánffy igyekezett tovább építeni jó udvari kapcsolatait, de ezenközben a kormányt bírálva a 48-asok jelszavainak egy részét is kisajátította. Sőt, Justh Gyula mellett neki sikerült a legszorosabb szálakat szőnie a szociáldemokratákkal, és a baloldali radikális értelmiség jó részével is kiváló kapcsolatokat ápolt. Amikor 1904 végén a koalícióba tömörült ellenzék Szegeden nagy tüntetést rendezett, a fő szónokok sorában Kossuth Ferenc mellett ott találjuk Bánffyt és a szociáldemokrata Weltner Jakabot is, s a radikális értelmiségieket tömörítő Társadalomtudományi Tár-

⁷³ Dr. Ludwig Rezső: A választási jog reformja. = *Magyar Közélet*, 1904. január 24., 3–5.

⁷⁴ Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. A Galilei Kör 1911. január 28-i ülésén tartott előadás. Idézi: *Jászi Oszkár publicisztikája*. Válogatás. Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket készítette: Litván György és Varga F. János. Budapest, 1982. 174.

⁷⁵ Dr. Várkonyi Oszkár: Bokányi. = *Magyar Közélet*. 1903. április 1., 179.

saság ekkor megalakuló szegedi szervezetének alelnökévé az Új Párt egyik helyi vezetőjét, Balassa Ármint választották.⁷⁶

A koalíció egyes politikusainak és közöttük Bánffynak ez a baloldali nyitása azonban hatalmasat veszített értékéből, amikor a Fejérváry-kormány belügyminisztere, Kristóffy József hirdette meg a (nevében) általános választójog programját. A szociáldemokraták és a radikális értelmiség jó része azonnal átpártolt a kormány táborába, vállalva akár a hazafiatlanság ódiáját is.⁷⁷

A válság, tudjuk, végül nem a demokratikus kibontakozás jegyében oldódott meg, így mindazok az erők, akik ezt az irányt képviselték, akár „hazafiatlan”, akár „sovíniszta” jelmezben, háttérbe szorultak a koalíciós korszakban. A koalíciós kormányzás zsákutcába jutása azután ismét előtérbe hozta a demokratikus(abb) választójog kérdését, s bár ennek a programnak 1909–1910-ben már inkább Justh Gyula függetlenségi pártja volt a zászlóvivője, de a veterán Bánffy is bekapcsolódott a küzdelmekbe. 1910. április 21-én megalakult a Választójog Országos Szövetsége. A szociáldemokrata vezéreket (Buchinger Manó, Garami Ernő, Kunfi Zsigmond) és polgári radikális értelmiségieket (Jászi Oszkár, Zsigány Zoltán) is magában foglaló szervezet elnöke Bánffy Dezső lett, alelnökké a szabadkőműves mozgalomban is vezető szerepet játszó neves belgyógyász-farmakológust, dr. Bókay Árpád egyetemi tanárt, a polgári radikális dr. Messinger Simont és a merkantil körök vezéralakját, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés vezetőjét, Sándor Pált választották, míg a titkári feladatokat a polgári radikális Rácz Gyula látta el.⁷⁸ A Szövetség az említettek mellett bírta a Justh-párt és a Vázsonyi-féle polgári demokraták támogatását is.⁷⁹

Felmerülhet a kérdés, hogy a nemzetiségek visszaszorítását első számú politikai céljának valló Bánffy hogyan vállalhatta el az általános egyenlő és titkos választójogért küzdő szervezet vezetését. Le kell ugyanakkor szögezni, hogy a választójogi szövetség nem volt egységes, hiszen tagjai között a mai fogalmaink szerinti, valóban általános választójog hívei mellett megtalálhatók voltak azok is, akik nemzeti érdekekre hivatkozva bizonyos korlátok közé szorították volna a jogkiterjesztést, és persze Bánffy is ide tartozott, noha elnökként igyekezett a két tábor között egyensúlyozni. 1910 májusában Ungváron tartott beszédében példá-

⁷⁶ A Társadalomtudományi Társaság szegedi ülésén részt vett Jászi mellett Pikler Gyula, Somló Bódog, Madzar József és Wolfner Pál is. Tóth Ede: A dualista rendszer válságának kezdeti tünetei Szeged politikai életében (1890–1904). In: *Szeged története*. III. kötet. 1. rész. 1849–1919. Szerk.: Gaál Endre. Szeged, 1991. 728–732.

⁷⁷ Jól jelzi ezt a szemléletet a konzervatív erdélyi függetlenségi Bartha Miklós újságcikke, melyben a hír hallatán szinte meglegedetten látta bizonyítottnak a két „nemzetellenes erő”, Bécs és a nemzetközi szocialisták összefogását. Bartha Miklós: Az új frigy. = *Magyarország*, 1905. július 30., 1.

⁷⁸ Az általános választói jog országos szövetsége. Magyarország, 1910. április 23., 6.

⁷⁹ A választói liga alakuló gyűlése. Pesti Hírlap, 1910. április 22., 4.

ul úgy fogalmazott: „az általános, egyenlő és titkos választójogot ... föltétlenül, de – nemzeti biztosítékokkal” követeljük.⁸⁰ A hozzá hasonlóan gondolkodók a szavazói jog kibővítését műveltségi cenzussal kapcsolták volna össze, mely még abban az esetben is a magyarság fölényét növelte volna, ha a valóban támadható etnikai cenzust nem foglalják bele.⁸¹ Ha mindezt kiegészítik a választókerületi beosztásnak olyan módosításával, mely szintén a magyarlakta vidékeket (és különösen a túlnyomó többségükben magyar túlsúlyú városokat) helyezte volna előnyösebb helyzetbe, akkor a választójogosultak számát akár kétszeresére is bővíthették volna anélkül, hogy abból a nemzetiségek jelentős előretörése lett volna várható. Sőt, egy megfelelően radikális bővítés a 20. század elején Bánffyék számára kifejezetten előnyösnek tűnt a magyarság szempontjából.

A veterán politikusnak azonban már nem adatott meg hosszú idő a demokratikus választójog melletti küzdelem vezetésében. (1910 novemberétől a Reformklubban is tevékenykedett, mások mellett Ferenc Ferdinánd legfőbb magyarországi bizalmasával, Kristóffy Józseffel együtt.) 1911 februárjában agyvérzést kapott, s felesége gondos ápolása ellenére 1911. május 24-én hajnali 2 óra 20 perckor elhunyt. A volt miniszterelnök búcsúztatói között a hivatalos politikai vezetés jelesei⁸² mellett szinte valamennyi baloldali és demokratikus irányzat képviselője szerepelt. A Választójog Országos Szövetsége és a Reformklub közös megemlékezésén Justh Gyula kiemelte: az egyik legnemesebb, legjelesebb és legszabadelvűbb ember halt meg, s úgy vélte: az a tény, hogy éppen Bánffy Dezső állt a választójogi liga élén, a legélénkebb cáfolata annak, hogy az általános választójog veszélyes a magyarságra. Rövid búcsúbeszédben emlékezett meg az elhunyt elnökről Bókay Árpád, Messinger Simon, Sándor Pál, Nagyatádi Szabó István és Leitner Adolf, míg a szociáldemokrata párt nevében dr. Kunfi Zsigmond fejezte ki megilletődöttségét.⁸³ A magyarországi progresszió legtekintélyesebb folyóirata, a *Huszadik Század* így búcsúztatta Bánffyot: „Akik hajdan azt mondták róla, hogy Magyarország legbalkánibb politikus, azoknak igaza volt. De most nekünk van igazunk, akik azt mondjuk, hogy a legbalkánibb magyar politikusból lett

⁸⁰ Rovás. Az Ujság, 1910. május 28., 1.

⁸¹ A Kristóffy-féle választójogi tervezethez készített statisztikai adatok alapján elmondható, hogy ha az 1874. évi XXXIII. törvény helyett a bármilyen nyelven írni-olvasni tudás lett volna a szavazati jog feltétele, a magyarok aránya 56,2%-ról 61,5%-ra nőtt volna, míg a nemzetiségi szempontból legveszedelmesebbnek tartott románok aránya 11,2%-ról még tovább, 7,4%-ra csökkent volna. MOL. I 35. Daruváry-hagyaték. 1. doboz. 2. csomó. Kormányzati válság 1905–1906, f262–264.

⁸² A részvétáviratok között ott volt Ferenc József és Khuen-Héderváry Károly gróf miniszterelnök is. Haláláról megemlékezett Berzeviczy Albert és Csáky Albin gróf, a képviselőház illetve a főrendiház elnöke; a budapesti közgyűlésen Fülep Kálmán főpolgármester és Vázsonyi Vilmos. Természetesen mindazok a szervezetek és testületek, melyeknek Bánffy valamikor vezetője volt, szintén megemlékeztek a halotról.

⁸³ Bánffy Dezső báró a ravatalon. Magyarország, 1911. május 26., 4.

Magyarország legnyugatibb, lett az új Magyarország első európai, első nagystíliú politikusa, aki felismerte, hogy a politikai feltámadást új politikai erők felszabaddításával kell keresni...⁸⁴

Bánffy politikai karrierje egészen kivételes, hiszen alig volt olyan arisztokrata, aki elmondhatta magáról, hogy a szociáldemokraták méltatták halálakor. Másfelől az is érdekes, hogy a századelő magyar progresszív mozgalma milyen nagyvonalúan félretette arisztokrata-ellenes előítéleteit, sőt, hajlandó volt még Bánffy miniszterelnökségének negatív emlékei fölött is szemet hunyni, és elfogadni a nagy politikai utat bejárt politikust vezérnek. Mindez talán magyarázható azzal is, hogy a korabeli magyar politikai élet és társadalmi felfogás olyannyira arisztokratikus volt, hogy még a demokratikus irányzat élére is okvetlenül egy főnemre volt szükség, mint ahogy az majd a Bánffyhoz képest sokkal ismertebb és nagyobb hatású Károlyi Mihály gróf esetében történt. A parlamenten kívüli baloldalnak a nagypolitikai jelenléthez egyszerűen szüksége volt valakire, aki ismertségével, rangjával, kapcsolataival alkalmas lehetett a korabeli politikai elit partvonalán elhelyezkedő progresszívek képviselőjére és eszméik propagálására. Elszigeteltségükre jellemző, hogy elfogadták akár Bánffy báró támogatását is, vagy – mint 1905-ben történt – a törvényellenesnek tartott darabontkormányét is.

Bánffy példája is jelzi, hogy a magyarországi arisztokrácia a századfordulón jóval színesebb és sokszínűbb volt annál a képnél, amit a baloldali hagyomány ránk örökített. A magyarországi arisztokrácia az évszázados felekezeti ellentétek mellett megosztott volt politikailag is. Épp Bánffy pályafutásából lehet látni, hogy nem igazolható az a tétel, miszerint a politikai, vagyoni, felekezeti és egyéb törésvonalakat egyfajta arisztokrata identitás át tudta volna hidalni. Bánffy Dezső báró veje, a szintén főnemes Feilitzsch Berthold szabolcsi főispán ugyanis nem követte apósát az ellenzékbe, hanem kitartott a Tisza-kormány mellett.⁸⁵

A magyar főnemesség ugyanakkor igencsak heterogén volt vagyoni szempontból is. Egyazon családon, vagy inkább nemzetségen belül is előfordulhattak hatalmas anyagi különbségek. A Bánffy-nemzetség egyes tagjai a 19. század végére például már kifejezetten szerény körülmények között éltek. A Bánffy Dezsőhöz érkezett kérvények alapján tudjuk, hogy a miniszterelnököt „Legkegyelmesebb Nagybátyjának” szólító báró Bánffy Sarolta a désaknai postamesteri állásért folyamodott, hiszen „muszáj valahogy élnem”.⁸⁶ A család egy másik tagja, a Szerdahelyen élő Bánffy Albert felesége szintén postamesternőként dolgozott – ami már önmagában jelezte a férj szerény anyagi helyzetét, hiszen a feleségek

⁸⁴ Biró Lajos: Bánffy. = *Husadik Század*, 1911/I. kötet, 721–722.

⁸⁵ MOL. K 148. Belügyminisztériumi Levéltár. Elnöki iratok. 289. csomó. (1905) 11. tétel: Főispánok, kormánybiztosok. 5169/bme.III.

⁸⁶ Br. Bánffy Sarolta levele Bánffy Dezsőnek, Deés, 1895. január 23. MOL. K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 4. csomó. Bánffy Dezső 1895 I. rész. f37–38.

munkába állása magasabb társadalmi körökben ekkor még kifejezetten ritkaságnak számított.⁸⁷

Mindez újabb érv lehet arra, hogy nem feltétlenül tartoztak egy társadalmi csoportba azok, akik főnemesi címeket és rangokat birtokoltak. Sem vagyoni helyzetük, sem politikai tájékozódásuk, sem identitásuk nem volt egységes, így mélyebb, az arisztokrácián belüli különbségeket előtérbe hozó kutatásokra volna szükség. A modern kori magyarországi arisztokráciával kapcsolatos tudományos ismereteinket az öröndetesen gazdagodó genealógiai ismeretekre is alapozva, további alapos kutatásokkal kell bővíteni.

⁸⁷ Ennek ellenére a miniszterelnököt alázatos hangú levelében tisztelt bátyjának szólító kérelmező arról számolt be, hogy neje már 11 éve postamesternő, s most a magasabb fizetéssel járó hátszegi állásra pályázná, hogy így jusson elegendő pénz öt gyermekük jobb neveltetésére is. Az egykor az elitbe tartozás emléke figyelhető meg ugyanakkor a család azon szándékában, miszerint a gyermekeket nem helyben kívánják neveltetni, ahol az oktatás színvonala gyenge, hanem inkább távoli iskolába adnák őket. Bánffy Albert levele Bánffy Dezsőnek, Szerdahely, 1896. november 19. MOL. K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 6. csomó: Bánffy Dezső, 1896. 175. ügyirat.

BARTA RÓBERT

EGY TÖRTÉNELMI OSZTÁLY HANYATLÁSA. ARISZTOKRÁCIA ÉS A POLITIKAI ELIT 1919 UTÁN

A fogalmi megközelítések tekintetében a politikai elitelméletek a magyar történetírásban az 1960-as években kerültek előtérbe, majd az 1990-es évektől kaptak újabb lendületet.¹ Az uralkodó osztály, uralmi elit, kormányzó réteg fogalmi tisztázása után vált elfogadottá a multipozicionális elit kifejezés², noha a két világháború közötti korszak elitcsoportjainak leírására a korábban használt fogalmak is alkalmasak. A politikai osztály a politikai döntések jogát intézményesen kisa-játítja, a kormányzati hatalom szervezeti rendszerébe olvasztott politikai elit pedig nem más, mint a kormányzó réteg. Amennyiben ez utóbbi csoport által elfoglalt pozíciókat tekintjük- törvényhozó hatalom, végrehajtó hatalom és a korporatív nyomásgyakorlás meghatározó szerepkörei (pressure group-ok)- könnyűszerrel a multipozicionális elithez jutunk. Az osztályuralom és az elituralom párhuzamos gyakorlása a pozícióhalmazokon keresztül olyan politikai elithálókat, holdudvarokat alakított ki, melyek nem csupán a hivatalos és látható színtereken mutatkoztak meg (political city), de a meghatározó politikai szereplők informális viszonyrendszerében is.³

A magyar arisztokrácia 1919 utáni sorsa szorosan összekapcsolódott az ország helyzetének radikális átalakulásával. Magyarország 20. századi történelmében az első igazi, nagy horderejű rendszerváltás nem az 1904–1905-ös alkotmányos és kormányzati válság volt, hanem a dualizmusnak a világháborús vereség nyomán bekövetkezett 1918 őszi teljes körű összeomlása. Ez nem csupán azt jelentette, hogy a régi politikai keretek, a pártok, a főrendiház és a parlament, vagyis az

¹ Stier Miklós: Uralkodó elit, kormányzati hatalom-kormányzó réteg a Horthy-korban.= *Századok*, 1983. 2. sz. 434–444., Püski Levente: A politikai elit változása 1919 után. In. *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor, Budapest, 1995. 400–406. A korabeli elitek átfogó leírását adják: Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., 1998. 191–223. (Továbbiakban Gyáni–Kövér 1998.) A Horthy-korszak elitcsoportjairól legújabban: *Elitek a Horthy-korszakban*.= *Rubicon*, 2007. 4–5. sz.

² Lengyel György: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. Budapest., 1993. 161.

³ Barta Róbert: Gróf Bethlen István politikai holdudvara.= *Rubicon*, 2007. 4–5. sz. 116–118.

egész politikai struktúra szétesett, hanem azt is, hogy olyan új politikai erők kerültek hatalomra, melyek az 1918 előtti elit szemében „szélsőségesek és felforgatók” voltak (szociáldemokraták, kisgazdák, kommunisták, liberálisok, keresztény középrétegek). Ez azonban megfordítva még inkább igaz volt. 1921 tavaszáig, tehát Bethlen István gróf első kormányának megalakulásáig általános volt a régi politikai garnitúrával szemben az elutasító, sőt ellenséges magatartás: rosszul, de eléggé el nem ítélni módon általánosítva, bűnbakként tekintették őket. Ehhez hozzá kell tenni hogy mindenképp rendszerváltásnak számított a gróf Károlyi Mihály vezette polgári demokratikus forradalom és a Kun Béla irányította szovjet-orosz típusú kommunista diktatúra is, hiszen mindkettő gyökeresen új, sokszor radikális és mindeközül Magyarországon ismeretlen elvekkel és eszközökkel kívánta ugyanazt a célt elérni; valamiféle kiutat találni az ország mély válságából és teljes mértékben reménytelennek tűnő helyzetéből. Így két és fél éven belül (1918 őszétől 1921 tavaszáig) legalább négy „rendszerváltás” zajlott le (a háborús vereség és a történelmi Magyarország összeomlása, az ezt követő két forradalmi kísérlet, majd a mindezeket radikálisan magtagadó és sikeresen gyökeret verő negyedik, a Horthy Miklóst kormányzóvá választó ellenforradalom).

Ma már a történelmi irodalomban arról sincs vita, hogy a Horthy-rendszer, különösen annak első időszaka – a gróf Bethlen István miniszterelnök által irányított konszolidáció – sok szempontból folytatása volt az 1918 előtti berendezkedésnek (elég csak a kormányzati hatalom társadalmi bázisára, a kiépülő politikai intézményekre, a kormánypárt struktúrájára, vagy a politikai élet szereplőire gondolnunk). Itt jöhetnek tehát a „túlélők” – az arisztokraták, akik persze 1918-ban az összeomlást legalább olyan rosszul viselték, mint bárki akkor az országban. Az első problémánk maga a fogalom, ki az arisztokrata 1918 után? Roppant egyszerű lenne a válasz, ha azt állítanánk, hogy ugyanaz, aki 1918 előtt, amennyiben a trianoni határokon belül nagybirtokából, vagyonából élt, s hozzá még a címét, rangját is használta. Ez azonban így túlságosan tág fogalom. Számunkra ugyanis az arisztokrácia azon tagjai a fontosak, akik a politika felsőbb köreiben 1918 után, de főként 1921 után is tevékenyen részt vettek a rendszer fenntartásában és irányításában. Természetesen az előbbi kérdést nem illik megkerülni és egyfajta válasz lehet az, hogy tárgyalt korszakunkban az arisztokrata az, aki szerepel a Gudenus János–Szentirmay László szerzőpáros *Összetört címerek* című könyvében⁴. Természetesen a műben nem szerepel mindenki és a szerzők amúgy is főként a magyar arisztokrácia 1945 utáni sorsát állították középpontba. Definíciójuk azonban kétségkívül kapaszkodó lehet; miszerint „... az arisztokrata kifejezés mai elsődleges jelentésében Európa-szerte azonosult a főrendi vagy főnemesi személlyel. Aki Magyarországon jogosan használt főnemesi rangot (... fő-

⁴ Gudenus János–Szentirmay László: *Összetört címerek*. Bp., 1989. 511. (Továbbiakban: Gudenus–Szentirmay, 1989.) A korszak arisztokratáinak rövid életrajzeit közli: *A magyar társadalom lexikonja*. Bp., 1931. 746.

herceg, herceg, hercegprímás, gróf, örgróf, báró, lovag, vitéz, stb.) azt mind magyar, illetve magyarországi arisztokratának, összességüket pedig magyar arisztokráciának tekintjük...”⁵

A nemzetközi szakirodalom is sokféle definíciót követ, attól függően, hogy a témával foglalkozó történészek az adott kor és ország arisztokráciájának mely jellemzőjét gondolják döntőnek (földbirtok, vallás, tőkeerősség, politikai, társadalmi pozíció, életmód, mentalitás, zártság, mobilitás). David Cannadine, a brit arisztokrácia hanyatlásáról és bukásáról szóló, a témában alapműnek számító könyvében, jobb híján és több száz szempont áttekintése után a legdöntőbb közös jellemzőnek a konzervatív szolidaritás és összetartozás tudatot tartja, s ezt még szigorú bírálói sem cáfolják.⁶

A magyarországi arisztokrácia első világháború utáni helyzetét némileg stabilizálta az, hogy a hitbizomány intézménye (1867: IX. tc.) továbbra is érvényben maradt és az így bebiztosított kötött gazdaságok körébe az ő birtokaik is beletartoztak. Amíg a háború előtti években ez 95 nagyobb birtoktestet jelentett (2,3 millió holdnyi területen), addig 1920 után már csak 58 ilyen birtokot tartottak számon (egymillió hold terjedelemben). Ez utóbbi birtokok nagy része lefedte az ezer holdnál nagyobb birtokosok körét (1920 után 525 fő).⁷ Gazdasági befolyásuk hanyatlásának biztos jeleként az arisztokrácia nagyrészt kivonult a birtokokon folytatott szakmai gazdálkodásból, átengedve a terepet a gazdatiszteknek.⁸ Ezzel párhuzamosan rohamosan terjedt a tőkés nagybérlet. 1930-ban az ezer holdnál nagyobb bérlők egyharmada a zsidó származású gazdasági elitből került ki. A magyarországi arisztokrácia fiatalabb generációjából a háború után egyre többen választottak polgári foglalkozást és hivatást, ez azonban nem csupán presztízsüket csökkentette, de életkörülményeik is romlottak. Politikai befolyásuk folyamatos csökkenését erősítette az általuk elfoglalt intézményi pozíciók átalakulása is. Ezen a helyen nem lehet arra vállalkozni, hogy a Horthy-rendszer politizáló, vagy közéleti szerepet vivő arisztokratáit teljes mértékben áttekintsük, mert noha az ezer holdnál nagyobb birtokok csaknem kizárólagosan arisztokrata tulajdonosainak száma az 1918 előttihez mérten mintegy felére csökkent és 526

³ Gudenus–Szentirmay 1989. 14–20.

⁶ David Cannadine: *The Decline and Fall of the British Aristocracy*. New Haven and London, 1990. 832.

J. M. Bourne a Cannadine mű ismertetésénél megjegyzi, hogy a szerző definíciói és következtetései kitűnőek, különösen a vagyoni helyzetet illetően, de a mű súlypontja az ír arisztokrácia, valamint a városokban élő arisztokraták áttekintésén van. J. M. Bourne recenziója. = *The Twentieth Century British History*, 1991. Vol. 2. No. 3. 380–386.

⁷ Gyáni–Kövér, 1998. 195–196.

⁸ A folyamatot jól érzékeltetik a korszakról szóló társadalomtörténeti és szépirodalmi művek. Ezek közül: Weis István: *A mai magyar társadalom*. Budapest., 1930. 239., Uő: *Hazánk társadalomrajza*. Bp., 1942. 171., Illyés Gyula: *Ebéd a kastélyban*. Bp., 1974. 337.

volt, ez azonban a kiterjedt rokoni szálakkal együtt több ezer főt, azon belül több száz politizáló személyt jelentett.⁹ A tanulmány leginkább arra tesz kísérletet, hogy áttekintse a magyar arisztokráciának, mint történelmi osztálynak az első világháború utáni helyzetét, visszaszorulását, ennek jellemzőit, s mindezt néhány arisztokrata elitcsoport vizsgálatán keresztül. Véleményünk szerint a Bethlen-időszak politizáló arisztokratáinak azon része lehet fontos, akik a politikai élet első vonalához tartoztak, vagy ahhoz közel álltak. Mindezek alapján az 1920-as évekbeli politikai élet három szintjén; a mindenkori kormányban (köztudott, hogy Bethlen István 1921. április 14. és 1931. augusztus 24. között ötször alakította át kormányát), az Egységes Pártban és a felsőházban szereplő arisztokratákat kívánjuk számba venni. Emellett érinteni kell a magyar arisztokrácia életmódbeli változásait, tevékenységük informális, többnyire zárt területeit (klubok, vadászatok, bálók, estélyek, utazások) és a gyakran mintaként tekintett brit arisztokrácia korabeli helyzetét.

Mindenképpen hangsúlyozni kell azonban, hogy a magyar arisztokrácia korszakbeli politikai szerepe ennél szerteágazóbb, sokrétűbb és persze rendkívül nehezen nyomon követhető. Elég a politikai döntéseket befolyásoló, de többnyire a háttérben maradó személyiségekre gondolnunk, akik közül példaként csak báró Perényi Zsigmondot említjük, aki mint a Magyar Nemzeti Szövetség elnöke, Bethlen régi barátjaként és iskolatársaként 1922-től hathatós kormányzati kontrollt biztosított a szélsőjobboldali, irredenta szervezetek fölött. Az ő pályája egyébként tipikusan a „túlélő” arisztokrataé, hiszen 1913-tól 1917-ig belügyminiszteri államtitkár, majd 1919 augusztusában rövid ideig belügyminiszter volt, később az 1930-as években koronaörként és felsőházi elnökként (1943. október – 1944. november) is Horthy, valamint Bethlen legfőbb bizalmasává vált, egészen a nyilas hatalomátvétel utáni tüntető lemondásáig.

Bethlen összesen 29 miniszterrel dolgozott együtt, akik közül heten voltak arisztokraták (gróf Klebelsberg Kunó, gróf Ráday Gedeon, gróf Bánffy Miklós, gróf Csáky Károly, gróf Károlyi Gyula, báró Prónay György és báró Korányi Frigyes). Közülük Klebelsberg és Korányi kétségkívül elsősorban szakmai hozzáértésük miatt vállalhattak szerepet, Ráday Gedeon és Bánffy Miklós esetében az volt a döntő, hogy mindketten középiskolás koruk óta szoros kapcsolatban álltak a miniszterelnökkel.¹⁰ Ráday és Bánffy képviselők sem voltak és a kormánypártokhoz sem tartoztak. 1918 előtti szerepük is kimerült annyiban, hogy Ráday szolgabíró, majd főispán volt, Bánffy pedig, noha minisztériumi tisztviselőként és főispánként is tevékenykedett, mégiscsak regényeiről, francianyelv tudásáról volt híres, és arról, hogy IV. Károly 1916-os novemberi koronázását, mint a dísz-

⁹ L. Nagy Zsuzsa: *Magyarország története 1918-45*. Debrecen, 1995. 183.

¹⁰ Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Bp., 1991. 212. (továbbiakban Romsics 1991.)

letek megtervezője, majdnem botrányra változtatta (az aransarkantyús lovak avatására felsorakozott harctéri szolgálatot teljesítetteket háborús uniformisban vonultatta fel.). Bánffy habitusát, értékrendjét¹¹ tekintve is inkább hasonlított a brit nonkonformista arisztokratákhoz.¹² Bethlen nyilván erdélyi gyökerei miatt is kedvelte. Csáky Károly honvédelmi minisztert (1923–1929) egyrészt szakmai karrierje, másrészt a családi háttér predesztinálta erre a tisztségre (apja gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter, valamint a főrendiház elnöke volt a dualizmus idején). Áttételesen és közvetve tehát a fiú a trianoni Magyarországon is folytatta a papa politikusi pályáját. Báró Prónay György esetében (aki miniszterelnökségi államtitkár volt, majd később mint közlelmezési államtitkár vezette a közlelmezési minisztériumot 1924 májusa és 1924 júliusa között) a Bethlenhez fűződő bizalmas politikai kapcsolat számított. Nem véletlen, hogy 1924-ben ő ismertette a felsőházi törvényjavaslatot az Egységes Párt értekezletén és a frankhamisítási ügyben Bethlen mellett tanúskodott. Prónay egyébként a kormánypárton belül is stabil Bethlen-támogatónak számított, 1922-ben és 1926-ban biztosan nyert mandátumot a kiskunhalasi választókerületben. 1918 előtti politikai múltja már csak korából adódóan is elhanyagolható volt (1887-ben született, első képviselősége idején 1922-ben tehát 35 éves volt), bár virilista jogon Pest vármegye törvényhatósági bizottságában azért helyt kapott. Ebben a társaságban talán az egyetlen kivételnek gróf Károlyi Gyula számított, akinek az ellenforradalomban játszott vezető szerepe, valamint a Horthyhoz fűződő barátsága Bethlen utolsó kormányában is biztosított számára egy külügyminiszteri tárcát (1930 decemberétől 1931 augusztusáig). Ennek ellenére Bethlen jelöltje 1931 augusztusában a miniszterelnöki posztra nem ő, hanem Teleszky János volt.¹³ Noha csak 7 arisztokrata viselt Bethlen idején kormányzati pozíciót, ez mégiscsak 15%-os növekedést jelent az 1919 és 1921 közötti időszakhoz képest, amikor az ekkor hivatalt viselt 45 miniszter közül csak 9% tartozott az arisztokráciához.¹⁴

Röviden összegezve és a kormányt tekintve megállapítható, hogy az ott jelenlévő arisztokraták egyrészt a miniszterelnökhöz fűződő régi, személyes kapcsolat és lojalitás (Bánffy, Prónay, Ráday) valamint a családi indíttatás (Csáky),

¹¹ Bánffy Miklós politikai pályájához: Szabó Imre László: Bánffy Miklós közéleti tevékenysége Erdélyben 1926 és 1949 között. = *Történeti Tanulmányok*, 2006. XIV. sz. 169–185., Takács Péter: *Bánffy Miklós világa*. Bp., 2006. 207.

¹² A brit arisztokrácia nonkonformista attitűdjei jól nyomon követhetőek W. S. Churchill pályafutásán keresztül. Erre nézve: John Charmley: Churchill: *The End of Glory. A Political Biography*. London, 1993. 742. Roy Jenkins: *Churchill*. I-II-k. Bp., 2005. 732. 505.

¹³ Teleszky miniszterelnökségét a kortársak szerint egyenesen Horthy akadályozta meg, kifogásolva az utolsó Tisza-kormány pénzügyminiszterének zsidó származását. Romsics 1991. 235–236.

¹⁴ Romsics 1991. 213. 235–236.

másrészt a szakmai hozzáértés és a politikai kvalitások (Klebensberg, Korányi, Károlyi) miatt kaphattak szerepet.

A Keresztény-Keresztyén Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt (Egységes Párt-ezen a néven 1922. február 22. és 1932. október 27. között) klasszikus konzervatív, keresztény, nemzeti programot képviselő gyűjtőpárt volt. Több mint egy évtizedes fennállása során folyamatosan kormánypárti szerepkört töltött be, többségi parlamenti képviseléssel.¹⁵

Az Egységes Párt nem volt nyugat-európai értelemben vett modern tömegpárt, noha kezdetben a párt vezetése megpróbálta átvenni a brit konzervatívok párt-szervezési mintáit. A községi, kerületi és vármegyei pártszervezetek szervezése azonban elakadt, mert az akkori magyar viszonyok között – a vidéki földnélküli parasztság és a földbirtokos helyi elit ellentétei miatt – konzervatív programmal modern tömegpártot nem lehetett megszervezni. Ezért az Egységes Párt, a dualizmuskori pártviszonyoknak megfelelően, megmaradt a képviselőcsoportból álló klub-pártnak, mely leginkább a közigazgatási apparátus képviselőin keresztül tartotta a kapcsolatot a társadalommal. A párt vezetése heti egy-két alkalommal ún. pártvacsorákat rendezett a Nemzeti Múzeum mögötti Károlyi palota földszintjén, ahol a párt vezetői főként a kormánypárti képviselőkkel találkoztak. A kormánypárti képviselőcsoporton belül az agrárius és merkantil ellentéteket megjelenítő és kiegyensúlyozó konzervatív centrum mellett a parasztdemokraták és a jobboldali radikálisok alkották a szélső pólusokat. Választási időszakokban a párt taglétszáma ugrásszerűen megnőtt, egyébként nagyobb létszámú, főállású, fizetett apparátussal az Egységes Párt nem rendelkezett. A párt legfőbb irányító szervein kívül a vármegyei, városi, községi közigazgatási apparátus és a helyi elitiek prominens képviselői jelentették az Egységes Párt állandó tagságát.

¹⁵ Az Egységes Párt történetével kapcsolatos fontosabb források és szakirodalom: A Keresztény-Keresztyén Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt (Egységes Párt) programja, 1922. tavasza. In: *Magyarországi pártprogramok, 1919-1944.* Szerk. Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc, Bp. 2003. 58–61., *Bethlen István gróf beszédei és írásai.* I. k. Bp., 1933. 192–198. 219–242. Bethlen István gróf Miniszterelnöksége tizedik évfordulójára 1921–1931. Emlékalbum. Szerk. Dr. Berecz Sándor, Bp., 1931. *Bethlen István titkos iratai.* Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szücs László, Bp., 1972., Hübner László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920-2000.* I. k. Bp., 2001. 31–54. Barta Róbert: Az Egységes Párt létrejötte. In: *Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára.* Szerk. ifj. Barta János és Pallai László, Debrecen, 2004. 321–335., Barta Róbert: Magyar konzervatívok a világválság árnyékában. Az Egységes Párt utolsó évei. In: *Magyarország és Európa.* Szerk. Orosz István, Mazsu János, Pallai László, Pósnán László, Debrecen, 2006. 143–153., Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945).* Bp., 2006. 41–70., Romsics, 1991. 141–175., Sipos József: Az Egységes Párt megalakításának történeti problémáiról. = *Múltunk*, 2002. 1. sz. 243–256., Hirata Takesi: A Bethlen-konzolidáció a nemzetközi politológiai irodalom tükrében. = *Rubicon*, 1997. 1. sz. 12–14., William M. Batkay: *Authoritarian politics in a Transitional State. Istvan Bethlen and the Unified Party 1919–1926.* Boulder, 1982. 169.

Az Egységes Párt elsősorban a nagybirtokos, nagytőkés, keresztény középosztálybeli rétegek, a közigazgatási, államhivatalnoki kar érdekeit képviselte. Emellett gyűjtőpártként is funkcionált, mert teret adott a különböző elitcsoportok érdekérvényesítési harcainak és bizonyos időszakokban az agrárdemokrata és a szélsőjobboldali, fajvédő csoportokat is integrálta. 1924-ig a párton belül jelen voltak a Nagyatádi Szabó István vezette agrárdemokraták, 1922–1923 között és 1927-től pedig Gömbös Gyula fajvédő csoportja. A mérsékelt konzervatív és liberális középrétegek, valamint a vidéki birtokos parasztság, főként a nyíltan szavazó körzetekben mindvégig biztosították a kormánypárt stabil tömegbázisát és választási győzelmét. 1930 után a kisgazdamozgalom önállósodását és a radikális jobboldal megerősödését az Egységes Párt vezetése a konzervatív arisztokrata nagybirtokos csoport kormánypárti mandátumokhoz juttatásával próbálta el-lensúlyozni.

Az vitatható, hogy az erdélyi származás általában milyen mértékű előnyt jelentett a korszakban a politikai karrier építésében, az azonban kétségtelen, hogy Bethlen bizalmi pozíciók esetén kétségtelenül preferálta „földijeit”. A kormánypárt parlamenti képviselői közül nagyjából minden tizedik erdélyi születésű volt, ők minden Erdélyt érintő kérdésben szilárdan a miniszterelnök mellett álltak (optáns ügyek, menekültügy, revíziós propaganda). Báró Horváth Emil 1921 és 1924 között miniszterelnökségi államtitkárként, Pásint Ödön Bethlen személyi titkáráként éppúgy az erdélyi bizalmi kör prominenseinek számítottak, mint Sebess Dénes, a miniszterelnök életrajzírója és politikai pályatársa. Érzékelhető, hogy Bethlen inkább az erdélyi arisztokratákat részesítette előnyben, de a komolyabb pozíciók esetében első volt a hozzáértés és a személyes lojalitás.¹⁶ Az Egységes Párt politikusai – köztük az arisztokraták – számos országos érdekképviselőti, szakmai és társadalmi szervezetben vállaltak aktív szerepet a társadalmi beágyazottság erősítése érdekében. Az Országos Kaszinó, az Úri Kaszinó, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE), a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GyOSZ), a Magyar Gazdaszövetség befolyásos szatellit szervezeteknek számítottak. A Nemzeti Szövetséggel, a Magyar Országos Véderő Egylettel (MOVE) és a Területvédő Ligával (TEVEL) fenntartott kapcsolat a jobboldali radikálisok megnyerése miatt volt fontos.

Az 1922 és 1931 között lezajlott három országos képviselőválasztás során (1922, 1926, 1931) összesen 263 kormánypárti politikus fordult meg az Egységes Párt parlamenti padsoraiban, közülük 27-en (mintegy 10%) voltak arisztokraták. Számuk tehát nem volt túlságosan nagy, szerepük annál inkább, amennyiben figyelembe vesszük, hogy közülük mindannyian rendelkeztek 1918 előtti politikai múlttal. Közéjük tartozott az összes kormánypárti honatya közül a legnagyobb földbirtokkal rendelkező gróf Festetics Sándor (1925-ben 30 488, 1935-ben

¹⁶ Barta Róbert: Gróf Bethlen István politikai holdudvara. = *Rubicon*, 2007. 4–5. sz. 117–118.

24 729 holdja volt), aki ugyan 1918 végén és 1919 elején három hétig hadügyminiszter volt gróf Károlyi Mihály kormányában, de ennél fontosabb szerepet kapott 1931-ben. Bethlen akaratából az enyingi választókerület mandátumával ekkor azért került a kormánypárt parlamenti padsoraiba, hogy némiképpen gátat szabjon az arisztokraták és nagybirtokosság jobboldali radikalizálódásának és a Gömbös Gyula köré tömörülő szélsőségesek előretörésének.¹⁷ (Furcsa fintora a sorsnak, hogy 1933-tól őt tekintjük a magyarországi nemzetiszocialista szervezkedés egyik megindítójának.). Vele együtt még 9 arisztokrata szerzett 1931-ben mandátumot,¹⁸ ez fontos – és véleményünk szerint mindezidáig kevésbé hangsúlyozott – jele annak, hogy a kormánypolitika és a miniszterelnök nemcsak a felsőház felállításával kívánta erősíteni a rendszer konzervatív alapú „stabilizátorait”, hanem a kormánypárti képviselők összetételének alakításával is. 1931-ben legalább tíz olyan politikus jutott egységes párti mandátumhoz, akik 1919–1920-ban Gömbös legszűkebb köréhez tartoztak (előtte Gömbösnek fél tucat híve is alig volt a kormánypártban). Nem nehéz tehát levonnunk a következtetést, miszerint Bethlen mindenképp semlegesíteni kívánta ez utóbbi tábor az előbbivel. Az ezer hold fölötti birtokkal rendelkező kormánypárti honatyák tábora szinte teljesen megegyezett az arisztokrata egységes pártiak csoportjával, így a törvényhozás szintjén – legalábbis a személyeket tekintve – a nagybirtokosság, ugyanúgy, mint 1918 előtt, döntően az arisztokráciát jelentette. Ebben a tekintetben a kormánypárt hűen követte a dualizmuskori mintákat, s erre Bethlen tudatosan törekedett.

Ennek legnyilvánvalóbb jele a felsőház újjászervezése volt, mely intézményt az 1918 előtti rendszerben egyértelműen az arisztokrácia uralta. Szerepe 1927 után is hasonló volt; gátat szabni a szélsőségeknek, a hagyományos konzervatív értékrend mentén lehetőleg képviselni a folyamatosságot a „régit” – 1918 előtti – Magyarországgal. Az újra felállított felsőház felépítése, szerkezete, a bekerülő tagok kiválasztásának szempontjai miatt már nem kizárólagosan az arisztokrácia intézménye volt. 1927-ben a felsőházi tagoknak „csupán” 27%-a (55 fő) volt arisztokrata, s ezért nem állíthatjuk, hogy a felsőház, szemben a régi főrendiházzal, ekkor is az arisztokraták intézménye. 1927-től az arisztokraták többnyire a pozíció és a hivatal elve alapján, esetleg intézményes formában, valamint születési alapon kerülhettek be. A felsőházi törvény alapján 42 hely (18%-os képviselés) gyakorlatilag automatikusan biztosított volt az arisztokrácia számára, mert a törvényhatóságok által beválasztott tagok fele a főnemesi családokból kerülhetett ki (ehhez még szükség volt évi kétezer pengő föld- és házadóra). A kiválasztás-

¹⁷ Barta Róbert: Az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor, Bp., 1995. 407–418.

¹⁸ gróf Almásy Alajos, gróf Károlyi Gyula, gróf Keglevics Gyula, báró Láng Boldizsár, báró Perényi Zsigmond, gróf Pongrácz Jenő, báró Urbán Gáspár, báró Urbán Péter, báró Vay Miklós.

nál fontos szempont volt, hogy minél több arisztokrata család jusson képviseléhez, számított a korábbi főrendiházi tagság is és természetesen az aktív közéleti szerep.¹⁹

A régi, patinás családi neveken és a nagy földbirtokon túl a bejutásnál a legfontosabb a szerteágazó, aktív közéleti szerep volt, tehát az, hogy a felsőházi arisztokrata a lehető legszélesebb kapcsolatrendszerrel tudja érvényesíteni a konszolidáció stabilitása érdekében. Sokan az agrárius nagybirtokos körökkel tartottak kapcsolatot, vagy a legitimistákkal, esetleg egyéni kvalitásokat felmutatva értelmiségi pályát futottak be. Az összes felsőházi tag alig több mint 1/3-a (37%-uk) a dualizmus idején is a politikai elithez tartozott, tehát önmagában az 1918 előtti főrendiházi tagság, vagy képviselőség már nem volt elégséges a felsőházba való automatikus bejutáshoz, de kétségkívül előnyt jelentett. Valójában az 1927-es felsőházba a régi főrendiház folytonosságát a régi arisztokraták és egyháziak képviselték, s ebben a tekintetben jelképes értelmű volt, hogy az a báró Wlassics Gyula töltötte be 1927-től 1935-ig a felsőház elnöki tisztét, akit utolsó főrendiházi elnökként IV. Károly nevezett ki (1918 júniusában).

A dualizmuskori arisztokraták száma a felsőházban 1934-ig csak mérsékelten csökkent, később annál radikálisabban, de az intézmény a szélsőjobboldallal szembeni stabilizáló szerepét egészen 1944 tavaszáig megtartotta, s ebben nagy szerepet játszottak a felsőházi arisztokraták. A vidéken élő arisztokrata azon túl, hogy jó eséllyel pályázhatott a felsőházi tagságra, a virilizmus intézménye miatt közvetett módon a helyi közéletet is döntő módon befolyásolta. Arra ugyan ritkán volt példa, hogy az arisztokraták személyesen jelentek meg törvényhatósági, vagy egyéb helyhatósági üléseken, ennek ellenére a közigazgatási és az államapparátus szinte soha nem konfrontálódott a helyi arisztokráciával.

A korszakban főként vidéken élő arisztokrácia mindenhol otthonosan mozgott, miután származását és életvitelét tekintve az első világháború után is „nemzetközi” maradt. Köreikben továbbra is rendszeresek voltak az utazások (rokonlátogatások, gyógyüdülések, világ körüli utak), ehhez azonban szükség volt a kiterjedt családi és rokoni kapcsolatrendszerre, melyet ügyesen hozzáigazítottak a háború utáni megváltozott viszonyokhoz.²⁰ Az arisztokraták világa továbbra is jól behatárolt és kifelé zárt maradt. Ez a Nemzeti Kaszinó keretein belül zajló exkluzív klubéletben még kevésbé látszott, mert a 4–500 tagot számláló országos szervezetnek csak mintegy fele volt arisztokrata, a Nemzeti Lovaregylet 60 fős társaságának azonban már csak arisztokrata tagjai lehettek. A főúri vadászatok és az

¹⁹ Püski Levente: *Társadalmi érdekképviselet és konzervativizmus. A felsőház felépítése a Horthy-korszakban*. Debrecen, 1996. 15–16. 50–52. 82–85. 108., Uő: *A magyar felsőház története 1927-1945*. Bp., 2000. 199.

²⁰ Odescalchi Eugénie: *Egy hercegnő emlékezik*. Bp., 1987. 192–246. (Továbbiakban Odescalchi 1987.)

arisztokrata vadász kultusz ápolása némi informális kapcsolódást jelentett a dzsentri réteg felé, de teljesen kizárták innen a nem nemesi elitet. Pallavicini Alfonsz őszi pusztaszeri vadászatain részt venni az arisztokrácián belül is a legnagyobb kiváltságok közé tartozott. Az Odescalchi-Lipthay házaspár rendszeres résztvevője volt a főúri vadászatoknak: „... Azokban az években, amikor még tehettük, gyakran meglátogattuk falusi otthonaikban rokonainkat. Többször elmentünk Fehérvár-Csurgóra, Károlyi József grófhoz. ... Kálózson is vendégeskedtünk, Széchenyi-Zichy Astánál. Férje, György ilyenkor meghitt kis vadászatokot rendezett tiszteletünkre. A legemlékezetesebb magyarországi vadászat azonban, amelyen részt vettünk, a híres nagy pusztaszeri vadászat volt. Pusztaszer Pallavicini Alfonsz otthona volt. Ott zajlottak le Magyarország legjelentősebb vadászatai, melyekre csak egészen kitűnő vadászokat hívott meg a háziúr, *a rokoni és baráti körből* (kiemelés: B.R.). Négy napig tartottak ezek a vadászatok, és általában tíz vendég vett részt rajtuk.”²¹ Az arisztokrata családok által szervezett bálók, fogadások és estélyek funkciója túlmutatott a hagyományos arisztokrata életvitel látványos reprezentálásán. Az itt létrejött, vagy létrehozott párkapcsolatok²² és a későbbi házasságok fontos eszközei voltak az elkülönülés hangsúlyozásának és a nem arisztokrata elitcsoportok kirekesztésének. A fővárosban a Nemzeti Múzeum környékén és a budai Várban lévő arisztokrata paloták rendszeres színterei voltak a bálók, estélyeknek. Emellett a Stefánián lévő Park Klubban rendezték a legfontosabb arisztokrata összejöveteleket. Odescalchi Eugénie érzékletesen írt a korszak utolsó nagyobb arisztokrata esküvőjéről, Széchenyi Ditta és Széchenyi Márton 1934-ben megkötött frigyéről: „...A menyasszonyi estélyt az esküvő előestéjén a Park Klub fényes termeiben tartották. Gazdag büfé várta a nagyszámú násznépet, miközben a távoli szalonból halk cigányzene szólt... Az esketést, a királyi várkápornában, „Öspi”-nek becézett volt apáti esperesük végezte. Tíz koszorúslány és tíz vőfély vette körül a menyasszonyt. Márton díszmagyarban esküdött. A koszorúslányok egyforma, virágos mintájú, földig érő selyemruhában, a vőfélyek szintén díszmagyarban voltak. Széchenyi Viktor a virágokkal díszített násznagybottal igen ünnepélyesen hatott. A várkáporna bejáratánál két díszbe öltözött „pandúr” állt őrséget, meg két fehér kesztyűs rendőr. Az ünnepi kerethez semmi sem hiányzott.”²³

A bethleni konszolidációs politikának számos tekintetben zsinórmértékül szolgált Nagy-Britannia, nem érdektelen tehát összevetni a két ország arisztokrá-

²¹ Uo. 253–254.

²² Az arisztokrata családok különös gondot fordítottak az eladósorba kerülő lányok műveltségének fejlesztésére: „Akkor arisztokrata körökben szokás volt az ún. „világba járás”, vagyis a fiatal lányt bemutatása küszöbén elviszik egy idegen nagyvárosba, hogy ott magasabb szinten bővíthesse a műveltségét, hangversenyek, operák, múzeumok látogatása, a szobrászat, építészet, festészet megismerése révén.” Odescalchi 1987. 166–167.

²³ Odescalchi 1987. 169–170.

ciájának korabeli helyzetét. A 19. századi brit politizáló arisztokrácia három, jól elkülöníthető csoportból állt: a hagyományos (ősi) arisztokrata földbirtokosok, a kereskedelmi vállalkozásokon meggazdagodott (főleg kelet-indiai kereskedelem) arisztokraták és a „katonai dinasztiák”. Ez utóbbi csoportban volt a legnagyobb mobilitás, ide érkezett a legtöbb „hommes nouveaux”. A korszakban néhány nagy arisztokrata család, a rokonokkal együtt, szinte teljesen kisajátította a politikai kulcspozíciókat (Grey, Derby, Cecils). A 20. század elején és főleg az első világháború után a brit arisztokrácia helyzete nagymértékben megváltozott. Kettős folyamat zajlott le: a nagy politizáló arisztokrata családok hanyatlása és kihalása, valamint a nagy vagyonok, földbirtokok fokozatos megszűnése. 1914-től az arisztokrácia nagy részét már nem is úgy nevezik, hogy landed aristocracy (földbirtokos arisztokrácia), hanem business classes (üzlettel foglalkozó „osztályok”), és vagyonuk, illetve anyagi helyzetük alapján sokkal inkább már az upper-middle class-ba (felső-középosztály) tartoztak. Az 1910-es évektől megkezdődött a nagy földbirtokok eladása; 1918 vége és 1921 vége között kb. 6-8 millió acre (4-6 millió kat. hold) arisztokrata föld cserélt gazdát Angliában és még kb. 1-2 millió acre Skóciában.²⁴ Ez a két világháború között is folytatódott, bár nem ilyen intenzitással. A nagy földbirtokos arisztokrácia hanyatlása szorosan kapcsolódott a brit belpolitikai struktúra 1918 utáni átrendeződéséhez, amit elsősorban a Munkáspárt felemelkedése, valamint a Liberális Párt szétesése okozott. Különösen a Munkáspárt követelte a földbirtokok örökösödési adójának a növelését (főleg 1929-ben), ami az egyik további oka volt e réteg hanyatlásának. Így az 1920-as években a Konzervatív Pártnak is nagyobb mértékben kellett támaszkodnia a felsőbb középosztályra, bár a párt arisztokrata jellege, főleg a vezetést tekintve, mindvégig megmaradt. Ugyan a konzervatív párti elit a korszakban nagyrészt arisztokratákból állt, de az 1919-es képviselőházban a 333 konzervatív képviselőből 158 új volt, és nagy többségük foglalkozása a kereskedelemhez, valamint az iparhoz kötődött.²⁵

Az arisztokrácia szerepét tekintve, a bethleni Egységes Párt esetében hasonló folyamatnak vagyunk tanúi. A párt ugyan döntően a földbirtokosok és a nagytőkések érdekszövetségére épült, de az arisztokrácia képviselőit itt is csak néhány csúcspozícióban találjuk meg. A pártelitben és a kormányban ugyan nem volt elhanyagolható az arisztokraták súlya és befolyása, de ehhez hozzá kell tennünk azt, hogy kétféle arisztokrata kerülhetett az Egységes Párt vezérkarába, vagy a Bethlen-kormányba: vagy kiváló szakmai tudással, vagy olyan, aki vállalja a bábu szerepét Bethlen kezében. A korszak külügyminiszterei ez utóbbi csoportnak szép példái. További hasonlóság az is, hogy az Egységes Párt elitjének arisztokratái többnyire személyes, baráti, volt iskolatársi kapcsolatban álltak a pártvezér-

²⁴ F. M. L. Thompson: *English Landed Society in the Twentieth Century*. = *Royal Historical Society Transactions*, 1990. 1991. Fifth and Sixth Series. 13-15.

²⁵ W. L. Guttsman: *The British Political Elite*. London, 1963. 291.

miniszterelnökkel; a vezető, bizalmi pozíciókba való kiválasztás nagymértékben a személyi hűség alapján történt.²⁶ Figyelemre méltó párhuzam az is, hogy mindkét párt vidéki politikájában elsősorban a helyi arisztokráciára, földbirtokosságra támaszkodott, hiszen a helyi politizáláshoz pontosan olyanokra volt szükség, akik megfelelő társadalmi ranggal és megbecsüléssel rendelkeztek, volt idejük és pénzük képviselniük a helyi ügyeket. A nagy különbség a két párt arisztokrata bázisa között abban állt, hogy az Egységes Pártban a földbirtokos-arisztokrata csoport jóval nagyobb mértékben volt jelen, mint a brit Konzervatív Pártban. Másképpen; a magyar nagybirtokos-arisztokrata réteg hanyatlása a korszakban nem volt olyan mértékű, mint a brit arisztokráciáé. Különösen igaz lehet ez a megállapítás az 1931-es magyarországi választások nyomán egységes párti mandátumhoz jutott arisztokrata nagybirtokosok esetében, akik mind Bethlen embereinek számítottak és eredményesen ellensúlyozták az akkor szintén mandátumhoz jutott mintegy tucatnyi Gömböshöz közel álló politikust. Az 1930-as évek magyar belpolitikájának jobbratolódása miatt a fentebb említett nagybirtokos-arisztokrata csoport szerepe a továbbiakban nem lehetett mérvadó, de parlamenti jelenlétük mindenképp a rendszer konzervatív „stabilizátorait” erősítette.

Mintegy száz olyan arisztokrata politikust vizsgáltunk, akik a bethleni konszolidációban a politika felsőbb szintjein komolyabb szerepet vállaltak. Az arisztokrácia létszámának 1918 utáni csökkenéséhez képest ez véleményünk szerint számottevő létszám, s rájuk Bethlen főként 1922 után támaszkodott. Sokuk csak a miniszterelnökhöz fűződő baráti, iskolatársi viszony miatt kerülhettek reflektorfénybe, mások vagyonuk, társadalmi kapcsolataik révén, de jó néhányan elsőrangú szakemberek is voltak. A magas műveltségi szint magától értetődő volt, szinte kivétel nélkül exkluzív középiskolákba és híres külföldi egyetemekre jártak. Politikai múltjukat, közéleti szerepvállalásukat, a konszolidációban betöltött szerepüket, értékrendjüket figyelembe véve rendkívül sokszínű társaság volt ez, az európai hírű szakemberektől kezdve (Klebelsberg, Wlassics, Korányi) az ellenforradalom vezetőin át (Károlyi Gyula) az amatőr írókon és művészpártolókon keresztül (Bánffy Miklós) a bohém párbajhősökig és életművészekig (Kaas Albert).

Az egyházi és a katonai elit csúcsain mindvégig megmaradt az arisztokrata túlsúly, nem úgy a diplomáciai pályán. 1918 után, az Osztrák-Magyar Monarchia külügyi apparátusához képest a diplomáciai kar megfeleződött és ennek a létszámnak már csak mintegy fele volt arisztokrata.²⁷ Mindez már az 1930-as évek tendenciáit jelezte, azzal együtt, hogy az új évtizedben az arisztokraták szinte tel-

²⁶ Romsics 1991. 212–213.

²⁷ A diplomaták újabb nemzedéke már jórészt karrierdiplomatának számított és már nem volt elsődleges követelmény az arisztokrata származás. A folyamatot jól tükrözik a kortárs diplomata visszaemlékezések. Ezek közül: Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Bp., 1987. 493., Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz...: Egy volt diplomata emlékirataiból*. Bp., 1996. I–II. k. 458. 510., Újpeéry Elemér: *Végállomás Lisszabon*. Bp., 1987. 546.

jesen eltűntek a parlamenti kormánypárti frakcióból. Az 1931–1935 közötti parlamenti ciklusban 16 nagybirtokos, közülük 11 arisztokrata, 1935–1939 között 15 fő, az 1939-es választások után mindössze 7 kormánypárti honatya képviselte az arisztokráciát. A felsőházban azonban az ezer hold fölötti arisztokrata nagybirtokosok aránya alig változott (1927–55 fő, 1934–52 fő, 1942–55 fő~ 20%). A kormányzati hatalom szintjén 1932 után már látványosabb volt visszaszorulásuk, hiszen 1944 őszéig mindössze öt arisztokrata töltött be miniszteri tisztséget. A Csákyak, Telekiek, Bánffyak ugyan többé-kevésbé továbbra is fenn tudták tartani politikai befolyásukat és kapcsolatrendszerüket, de az arisztokrácia egésze, főként Gömbös miniszterelnökségétől kezdve jelentősen kiszorult a politikai és kormányzati szférából. A magyar arisztokrácia visszavonulását mintegy belülről stimulálta az 1920-as évekbeli legitimizmusuk,²⁸ mely a két királypuccs után légtüres térbe, politikai karanténba zárta a legitimista arisztokrata politikusokat. A későbbiekben pedig a szélsőjobb felé hajló kormánypolitika nem elsősorban az arisztokráciából, hanem a középosztályból egészítette ki a politikai osztályt.

Végső soron a bethleni konszolidáció arisztokratái a régi Magyarországot, annak konzervativizmusát és a folytonosságot képviselték a Trianon utáni világban. Folyamatos visszavonulásuk ellenére kiegyensúlyozó, rendszerstabilizáló szerepük fontos volt, a személyes, társadalmi és politikai kapcsolati hálók segítségével, a vagyon, a műveltség és a szakértelem felhasználásával közvetve, vagy közvetlenül, de jelen voltak a politikai osztályban. A magyar arisztokrácia, mint politikai vezető osztály leginkább 1932 után veszítette el létjogosultságát. Szerepüket és tevékenységüket lehet ugyan bírálni, de ezek a politikusok kétségkívül hozzájárultak egy olyan ország és rendszer újjáépítéséhez, melynek életképességében 1919 után még itthon is kevesen hittek.

²⁸ A legitimizmus korszakbeli történetéhez: Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két háború között*. Bp., 1998. 314.

PÜSKI LEVENTE

**EGY ARISZTOKRATA TEKINTÉLY:
GR. KÁROLYI GYULA**

Bethlen István 1931. augusztus végi lemondása Károlyi Gyula előtt nyitotta meg az utat a miniszterelnöki bársonyszék felé. Olyan pozícióról volt szó, melynél – befolyás és hatalom tekintetében – többet, nagyobbat elérni aligha lehetett a két világháború közötti Magyarországon. Bár a politikai körökben jólétesültek számára a döntés aligha okozott meglepetést, a közvélemény számottevő része némileg értetlenül, csodálkozva konstataálta a személycserét és nem alaptalanul. Az addig meglehetősen csendes, visszahúzódó életet élő Károlyi pályája gyorsan és az ilyenkor megszokott háttér nélkül ívelt meredeken felfelé. 1930. december 9-én külügyminiszter lett Bethlen kormányában, bő háromnegyed évvel később pedig már miniszterelnök. Méghozzá úgy, hogy az ellenforradalom győzelmét követően aktívan nem politizált: nem volt tagja az Egységes Pártnak, nem szervezett maga köré politikai táborot vagy értelmiségi holdudvart, az országgyűlés képviselőházába is csupán 1931 nyarán – már aktív külügyminiszterként – került be. Ilyen körülmények között számos kortárs gondolkodhatott el azon: milyen képességek, tudás, kapcsolatok, vagy egyéb tényező tette lehetővé ezt a szokatlan karriert.

Persze ha a felkérés egy évtizeddel korábban érkezik, aligha okozott volna különösebb meglepetést. Károlyi Gyula pályájának első időszaka ugyanis lényegében véve a közéleti szerepet vállaló mágnások tipikus jegyeit mutatta. Károlyi az egyik legnagyobb és legtekintélyesebb főúri család sarjaként született 1871-ben, a Szabolcs megyei Nyírbaktán. Szüleitől hatalmas uradalmakat örökölt, amihez – a kor fogalmai szerint – nívós neveltetés társult: középiskoláit a budapesti piarista gimnáziumban végezte el, az érettségit a budapesti egyetem jogi kara követte, melyet berlini és bonni tanulmányút egészített ki. Az arisztokrata körökben bevett szokásnak megfelelően nemzetségén belül választott magának házastársat, a szintén igen gazdag Károlyi Melinda személyében.¹ Az a nagy földvagyon, mellyel ő, illetve felesége rendelkezett,² biztosította számára a gyors közéleti érvé-

¹ Gudenus József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. II. kötet, Bp., 1993. 36. (továbbiakban Gudenus 1993.)

² Az 1911. évi gazdacímár tanúsága szerint Károlyi Gyula 16562, felesége pedig 17 826 holddal rendelkezett. *Magyarországi gazdacímár*. Szerk. Rubinek Gyula, Bp., 1911.

nyesüléshez szükséges gazdasági háttérrel. Annál is inkább mivel földje viszonylag kevés, de nagy terjedelmű birtoktestre tagolódott, köztük a Bánátban található, igen jó minőségű szántóval rendelkező, több mint 5000 holdas mácsai uradalommal.

Vélhetően a birtokaival való törődés sok idejét és energiáját lekötötte, ezért csupán 34 évesen kapcsolódott be aktívan a politikai életbe: főrendiházi tagként az 1905/06. évi ún. nemzeti ellenállás oldalán vállalt szerepet. Előbb a Függetlenségi és 48-as, majd 1913-tól az Andrássy Gyula által vezetett Alkotmánypartot erősítette. Pártvonalon tehát Tisza mágnás ellenfeleinek sorait gyarapította, miközben érdekességként számos kortárs megjegyezte, hogy külső megjelenésében mennyire hasonlít a századelő karizmatikus államférfiához.³ 1906–1910 között – Arad vármegye és Arad város főispánjaként – közigazgatási hivatalt vállalt. Politikai-társadalmi presztízsét közben egyéb tényezők is erősítették: 1902-ben cs. és k. kamarás lett, 1916-ben pedig bekerült a Magyar Tudományos Akadémia igazgatótanácsába. Addigi pályájának konzekvens folytatásaként az I. világháborút követően elhatárolódott a forradalmi mozgalmaktól. Ismert, hogy a Tanácsköztársasággal való nyílt szembehelyezkedés jegyében 1919. május 5-én Aradon ellenforradalmi kormány alakult a vezetésével.⁴ Néhány napos működés után a kormány át kívánta helyezni székhelyét Szegedre, de a kormánytagok egy részét – köztük Károlyit is – a román csapatok internálták. Még ugyanezen hónap végén, május 28-án kiszabadult és a következő napon a Tisza-parti városban újjászervezte kormányát. Ez a szerveződés még több mint egy hónapig létezett, de – érdemi politikai háttér és nemzetközi támogatás híján – komoly hatalom nélkül. Végül Károlyi – megunva a kilátástalan küzdelmet – július 5-én lemondott és visszavonult aradi birtokaira. Elvileg, amennyiben újból be kíván kapcsolódni a politikába – addigi ismereteire, világháborús szereplésére, az ellenforradalmi kormányban betöltött pozíciójára építve – komoly karrier várhatott volna rá. Károlyi azonban véglegesnek gondolta visszavonulását. Egy 1945-ös rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyv szerint bár nem volt nagy bizalma kormánya sikeres működését illetően, de hitt abban, hogy Szegeden egy nemzeti összefogás jöhet létre.⁵ Ehelyett – jelentette ki – „felelőtlen, ötletszerű” alakulatokkal és szövetségekkel kellett megküzdenie és a nagyhatalmak bizalmatlanságával, melynek képviselői reakciós és germanofil tömörülésként tekintettek kormányára.⁶ Lemondását követően a politika világtól megcsömörlő Károlyi 1923-ig Mácsán élt, majd azt követően előbb Budapestre, majd Szatmár megyébe költözött. Végül utóbbi hely, a

³ Újság, 1931. aug. 30. 5. Pesti Napló, 1932. febr. 21. 11. Tiszával nemcsak külső hasonlóság állt fenn, hanem távoli rokonok is voltak.

⁴ Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Bp., 1935. 202–205. (továbbiakban Gratz 1935.)

⁵ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) P 416 Károlyi Gyula hagyatéka, 14. fiók, 89. cs. Károlyi rendőrségi kihallgatása 1945-ben. 5–8.

⁶ Gratz 1935. 205.

Mérk és Vállaj között fekvő uradalmi központ, Tiborszállás vált állandó lakhelyévé. A kényszerű lakhelyváltás háttérében külső okok húzódtak meg. A Trianont követő romániai földreform földjei javától fosztotta meg a családot, köztük a nagykárolyi és mácsai uradalomtól, ráadásul – más államokétól eltérően – mindenfajta anyagi kárpótlás nélkül. Károlyi Gyula több mint 16 ezer holdas birtoka alig több mint 1000 holdra olvadt. Feleségét lényeges kisebb veszteségek érték: közel 18 ezer holdas birtoka nagyjából 10 ezer holdnyira csökkent.⁷

Károlyi itt új kastélyt építtetett, s feleségével együtt idejük és energiájuk túlnyomó részét a gazdálkodásnak szentelték. Károlyi életmódját ettől kezdve a visszavonultság és a puritanizmus határozta meg. Az év túlnyomó részét Tiborszálláson töltötte, meglehetősen tradicionális keretek között és csak a téli hónapokra költözött Budapestre.⁸ Bár virilis birtokosként részt vehetett volna Szatmár megye közéletében, ezzel a lehetőséggel alig élt. Legismertebb beszédét akkor mondta el, amikor a megyei közgyűlés a törvényhatóság örökös tagjának választotta meg.

A kortársak egyszerű megjelenésű, vidéki úriemberként jellemezték,⁹ ugyanakkor kivétel nélkül elismerték, hogy egyéniség, olyan egyéniség, akire oda kell figyelni.¹⁰ Földszintes kastélya távolról sem volt hivalkodó, tulajdonosa származását és hatalmát hirdető épület. Személyes igényei szinte minimálisak voltak, a sörön és a pipán kívül semmilyen különös kedvtelésnek nem hódolt. A közéletben is többnyire a pipás emberként, vagy a söröző arisztokrataként emlegették.¹¹ A rendszerint mágnásoknak tulajdonított szórakozási formáktól távol tartotta magát: bár tagja volt, de nem számított a Nemzeti Kaszinó törzsvendégének, nem kártyázott, vadászott, nem voltak nőügyei, költséges külföldi útjai. Autót soha nem használt, helyette birtokain lovas kocsival közlekedett, ha pedig Pestre kívánt menni, akkor kocsival Mátészalkára vitette magát, onnan pedig vonattal utazott tovább – „természetesen” másodosztályon. Rádió nem volt a kastélyban és a

⁷ *Magyarország földbirtokosai és földbérlői*. Összeállította és kiadta a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1925. 428. és 467. Igen érdekes, hogy a 4 381 holdnyi vállalji uradalom megmaradt ugyan a család kezén, de a Gazdacímtár szerint az első világháború előtt még a férj, majd azt követően már a feleség nevében szerepelt.

⁸ MOL P 416 Károlyi Gyula hagyatéka, 14. fiók, 89. cs. Károlyi rendőrségi kihallgatása 1945-ben. 12. Budapesti tartózkodásai alatt valószínűleg Reviczky utcai palotájában lakott.

⁹ Márai szerint „nem nagy charmeur, szokásai túlzottan patriarchálisak, közmondásszerű, hogy kismenüt eszik polgári vendéglőkben.” Újság, 1931. nov. 8. 5. A diplomata Barcza Györgynek pedig – római találkozásuk után – egyszerű, pipázó, gyenge nyelvtudással rendelkező falusi úrként maradt meg emlékezetében. Barcza György: *Diplomataemlékeim*. I. k. Bp., 1994. 277.

¹⁰ Ahhoz képest, hogy viszonylag rövid ideig és keveset szerepelt a politikai élet első vonalában, kortársai soha nem kerülték el, hogy személyét legalább röviden ne jellemezzék. A Pesti Napló újságírója, Dernői Kocsis László egyfajta korrajznak tekinthető könyvében külön fejezetet szentelt Károlyinak.

¹¹ Újság 1931. nov. 8. 5.

telefont is csak később, külügyminiszteri kinevezése után vezettette be, kulturális igényeit pedig leginkább könyvtárának falai között elégítette ki. Híres történet, hogy a környékbeli települések lakói hamarabb tudták meg Károlyi külügyminiszteri kinevezését, mint a grófné.¹² A mondottakból következően nagy társasági élet egyáltalán nem volt jellemző Tiborszállásra, leginkább az egyik szomszéd birtokos, a Károlyival rokoni kapcsolatban is álló Piret de Bihain báró tekinthető gyakori vendégnek. Budapesten a Reviczky utcában saját palotája volt, de annak csak kis részét használta saját céljaira.

Alkalmazottai és a korabeli sajtó általában szófukar, zárkózott, nehezen barátkozó egyéniségnek, „szigorú erkölcsű, józan embernek” írták le őt.¹³ Tartózkodása mögött azonban nem főúri gög húzódott meg, társaságban ugyanis közvetlen, barátságos modor jellemezte és nem csak saját osztálya köreiben. A Pesti Napló munkatársa, Dernői Kocsis László szerint sajtókörökben azt beszéltek róla, hogy odahaza rendszeresen járta a cselédházakat, reggelente cselédeivel evett és szidta a pazarló életformájáról elhíresült Esterházy Tamás grófort.¹⁴ A szintén arisztokrata származású, később komoly politikai karriert befutó gr. Dessewffy Gyula is fontosnak tartotta kiemelni megemlékezésében, hogy Károlyi az alkalmazottaival mindig sokat törődött és „cselédsége másutt nem található magas színvonalon élt”.¹⁵ Egyéniségének fenti vonásai valóban egyfajta tradicionális és patriachális személtre utaltak.¹⁶

Ezt a képet a már említett Dessewffy tovább kívánta fokozni, amikor egy Károlyival folytatott beszélgetésére hivatkozott. A beszélgetés során Károlyi kifejtette, szerinte akkor tévesztett utat az ország, amikor megengedték, hogy a földbirtok kereskedelmi vállalatá fejlődjön.¹⁷ Elképzelhető, hogy Dessewffy hűen adta vissza az elhangzottakat, de a szatmári gróf gyakorlati gazdasági tevékenysége ennek az ellenkezőjére utal. Arra, hogy Károlyi nemcsak gondos, hozzáértő, hanem pénzügyileg is igen racionálisan gondolkodó és sikeres gazda volt. A román földreform a 6000 holdas mácsai uradalomból meghagyott számára 500 hold szántót és 600 hold belsőséget. Károlyi azonban hamar belátta, hogy ekkora és egyébként is erősen szétaprózott földdel nem lehet egy ilyen túlméretezett kastélyt és a hozzá tartozó gazdasági épületeket fenntartani – és levonta a konzekvenciákat. A szántókat eladta a környékbeli parasztoknak, a kastély berendezését elszállíttatta, és végleg háttal fordított gyermekkorára helyszínének. Állítólag az

¹² Magyarország 1931. okt. 7. 5.

¹³ Pesti Napló 1932. febr. 21. 11.

¹⁴ Dernői Kocsis László: *Politikusok és kalandorok*. Bp., 1973. 211.

¹⁵ Dessewffy Gyula: *Tanúvallomás* Bp., 1997. 53. (továbbiakban Dessewffy 1997.)

¹⁶ Erre utal az az apró momentum is, hogy birtokain a gazdatisztek felé még mindig divott az olyan régies megszólítás, mint tisztartó és kasznár. Magyarország, 1931. okt. 7. 5.

¹⁷ Dessewffy 1997. 53.

épületet csak azért nem került eladásra, mert nem akadt rá vevő, illetve kétséges volt, hogy az esetleges új tulajdonos hajlandó lesz gondozni a két aradi vértanúnak – Damjanich és Lahner tábornokoknak – a parkban fekvő síremlékét.¹⁸ Tiborszállásra költözve Károlyi nagy energiával vetette bele magát birtokai fejlesztésébe. Kastélya körül jelentős fásításba kezdett, sőt egy vadasparkot is kialakított. (Jellemző módon ez utóbbi sem termelt veszteséget.) Személyesen, illetve feleségével irányított birtokainak elsősorban állatállománya és dohánytermesztése vált híressé. Takarékos életformájának, valamint jó gazdálkodásának köszönhetően soha, még a nagy gazdasági válság éve alatt sem adósodott el, sőt fejlesztéseit mindig saját anyagi erőből tudta megvalósítani. A román földreform következtében elszenvedett veszteségei dacára valamelyest növelni is tudta mérki földállományát.¹⁹ A birtokaival kapcsolatos ügyek irányítására Budán, a Margit rakpart közelében külön irodát tartott fenn.²⁰ Károlyinak ezt az életformáját igen plasztikusan, bár nem teljesen pontosan jellemezte utóbb a Magyarország című napilap riportere. „A fényűző ősök, az oroszánvadász Károlyi Istvánok, az Esterházyakkal vetekedő gavallérok... után valahogy a patriarkális kismemes józansága, a gyűjtögető, rendezgető, ültetgető, vagyonát méhmódra szaporító Károlyi-ősök szelleme ütött ki Károlyi Gyula grófban”.²¹ Egyes sajtóforrások évi 150–200 ezer pengőre becsülték éves jövedelmét.²² Egy későbbi, 1934. évi kimutatás szerint a gróf évváró vagyona 2 533 184 pengőt, jövedelme pedig közel 100 ezer pengőt tett ki.²³ Mindez azt jelenti, hogy Károlyi jövedelme magasnak mondható ugyan, de birtokai méreteihez képest nem tekinthető kirívónak.²⁴

Károlyinak ez a zárkózott, vidéki életformája a 20-as évek közepétől kezdett oldódni. A Bethlen-kormány 1926-ban keresztül vitte a törvényhozás két kamarás formájának a visszaállítását. A reform keretében korlátozott formában ugyan, de

¹⁸ Pesti Napló, 1932. febr. 21. 11. Bár nem ismert, de vélhetően hasonlóan alakult a helyzet a szintén Romániához került, nagykárolyi birtokokat illetően is.

¹⁹ Egyes sajtóforrások szerint a világháború után vásárolta a mérki uradalmat. Ezzel szemben a mérki uradalmi központ még a 19. században jött létre, Károlyi Gyulának már a századelőn volt itt 839 kat. hold földje, ami a 20-as évek közepére 1172 holdra növekedett. Magyarország földbirtokosai és földbérlői... 467. Vö: Pesti napló, 1930. dec. 10. 3.

²⁰ *Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai.* Szerk. Sipos Péter. Bp., 1999. 254. (továbbiakban Zsitvay 1999.) Egyébként valószínű, hogy a saját, illetve felesége birtokainak igazgatása nem különült el egymástól.

²¹ Magyarország 1931. okt. 7. 5.

²² Uo. 5.

²³ MOL P 416 Károlyi Gyula hagyatéka, 207. fiók, 19. cs. Az összegek nagyságrendje alapján valószínűnek tűnik, hogy férj és feleség együttes vagyonáról és jövedelméről van szó.

²⁴ Károlyi külügyminister-elődje, Walkó Lajos a 30-as évek közepén 50–60 ezer pengős jövedelemmel bírt. Ugyanekkor Festetics Sándor grófnak több mint 27 ezer holdas birtoka 340 ezer pengős jövedelmet biztosított a számára. *Nevek és számok, az utolsó három évben bevallott vagyonok és jövedelmek.* Összeállította: Biró László és Tibor György. Bp., 1937. 15–32.

megmaradt az arisztokrácia azon joga, hogy bizonyos számú tagok választhasson sorai közül a jövőendő felsőházba.²⁵ A felsőházi választásokra 1927 januárjában került sor. A szatmári gróf egy nagy és népes történelmi család tagjaként, s persze kiváló gazdálkodóként felkerült a jelöltlistára és szinte egyöntetű támogatással meg is választották.²⁶ Ennél nagyobb szerephez azonban egyelőre nem jutott. A felsőházba bekerülő mágnások névsorának kialakításánál, az előzetes tárgyalásoknál leginkább Széchenyi Emil és Zichy Aladár játszott vezető szerepet. Károlyi a második kamarában sem tartozott az intézmény aktív, illetve befolyásos tagjai közé. Ugyanakkor 1928-ban – a Bethlen-kormány javaslatára – az országgyűlés két háza öt választotta meg a Széchenyi Béla halálával megüresedett koronaöri méltóságra. A poszt elnyerése főúri körökben rangos elismerésnek számított és részben illeszkedett Károlyi egyéniségéhez, hiszen inkább díszes méltóság volt, mellyel nem járt állandó, aktív közéleti szerepvállalás. Mégis, sajátos módon éppen a koronaörségével kapcsolatban mutatkozott meg, hogy Károlyi minden visszafogottsága és szerénysége ellenére önálló és öntudatos egyéniség. 1930-ban ugyanis – biztonsági okokra hivatkozva – visszautasította Serédi Jusztinián hercegprímásnak a kormány által pártfogolt azon kérését, hogy rövid időre tegyék közzemlére a koronázási ékszereket.²⁷

1930 decemberében betegségére hivatkozva lemondott posztjáról Walkó Lajos, az addigi külügyminiszter – a bethleni politikusgarnitúra egyik oszlopos tagja – és Károlyi került a helyére. Szigorúan véve persze semmi nem predesztinálta erre a tisztségre. Diplomáciai tapasztalatai nem voltak, külügyekkel soha nem foglalkozott és különösebb személyes külföldi kapcsolatokkal sem rendelkezett. Jellemző módon a miniszterváltáskor a korabeli sajtó inkább a távozó Walkóról emlékezett meg meleg szavakkal és alig szentelt figyelmet utódjának.²⁸

A külügyminiszteri poszt betöltése nemcsak azt jelentette, hogy Károlyi immár nyíltan szakított addigi életformájával, hanem azt is, hogy külügyminiszterként bekerült Bethlen kabinetjébe, s ezzel visszavonhatatlanul a legfelső politikai vezetőréteg tagja lett. Károlyi nagy agilitással és felelősségtudattal látott munkához, ami részben pótolta szakismereti, tudásbeli hiányosságait. Rövid minisztersége alatt több nemzetközi rendezvényen személyesen képviselte Magyarországot, külpolitikai témájú nyilatkozatai, tevékenysége visszafogottságot, mutatott és – ami megóvta őt a nagyobb hibáktól – láthatóan nem állt elő nagyszabású egyéni elképzelésekkel, tervekkel. Miniszteri kinevezése után sajtónyilatkozatot

²⁵ A mágnások mindig feleannyit választhattak, mint a törvényhatóságok, – ez 1927-ben 38 főt tett ki – és a tagsági idő tíz évre szólt.

²⁶ Károlyi a 150 szavazatból 146-oz kapott. Pesti Napló, 1927. jan. 9. 2.

²⁷ MOL P 416 Károlyi Gyula hagyatéka, 8. fiók, 32. cs. Károlyi Gyula levele Bethlennek, 1930. márc. 30.

²⁸ Pesti Hírlap, 1930. dec. 10. 2. Magyarság, 1930. dec. 10. 7. Magyar Hírlap, 1930. dec. 10. 3.

adott, melyben az addigi külpolitikai program folytatását ígérte, a 8 Órai Újságnak adott interjújában pedig még egyértelműbben jelentette ki: „semmiféle új és speciális törekvésem nincsen a magyar külpolitika vitelében, illet ne is várjanak tőlem”.²⁹ Említett nyilatkozatában,³⁰ majd később több ízben is beszélt aktuális külpolitikai kérdésektől, melyek valóban illeszkedtek az addigi külpolitikai irányhoz. Így például szkepszissel fogadta azokat a nemzetközi terveket, melyek a dunai térség stabilitásának erősítését pusztán a szomszédos országok gazdasági kapcsolatainak erősítésétől várták. A német-osztrák vámuniót illetően várakozó álláspontra helyezkedett, illetve inkább az olasz-osztrák gazdasági közeledést tartotta kívánatosnak, ugyanakkor – az óvatos diplomata közhelyeit elővéve – általában véve szorosabb kapcsolatokat remélt a szomszéd államok felé. Egyértelműen síkraszállt a békés revízió megvalósítása mellett és az olasz szövetség kiemelt jelentőségét hangoztatta. Ennek pozitív visszajelzéseként az 1932. március végi, római gabonakereskedelmi konferencia ideje alatt fogadta őt Mussolini és az olasz király is.³¹ Később ezt tovább differenciálta azzal, hogy a bensőséges olasz kapcsolatok mellett lehetőséget látott a viszony javítására Németországgal és Franciaországgal is.³² Nyilatkozatai alapján úgy tűnik maga is elismerte a bethleni politikának a 20-as évek végétől érzékelhető azon törekvését, miszerint célszerű lenne, ha Párizs nagyobb szerephez jutna a magyar külpolitikában. Ennél többre, azaz egy erőteljes francia orientációra azonban láthatóan nem gondolt. A legnagyobb gesztus, amire személy szerint hajlandó volt, annak kijelentése, hogy egy esetleges olasz-francia közeledés nem áll szemben Magyarország érdekeivel.³³ Nyilatkozatainak talán egyetlen feltűnő eleme az volt, hogy nem tért ki Angliára, a Londonnal való jó viszony ápolására.

A kor bevett szokásának számított, hogy ha valakiből miniszter lett, akkor annak rövid időn belül illetett képviselőséget szereznie. Károlyi ennek megfelelően elindult az 1931. július végi országgyűlési választásokon és Székesfehérvárott szerzett mandátumot. Fehérvár vezető körei – Csitáry G. Emil polgármesterrel az élen – városfejlesztési terveik támogatására országos hírű és tekintélyű politikust kívántak megnyerni a város képviselőjének. Bár eredeti tervük Wekerle Sándor pénzügyminiszter lett volna, de Wekerle elutasító döntése után teljes mellszélességgel álltak ki Károlyi mellett.³⁴ Az egyhangú választást ugyan nem sikerült biztosítani, de a szatmári gróf meggyőző fölényrel – a szavazatok közel 70%-ával –

²⁹ 8 órai Újság, 1930. dec. 13. 3.

³⁰ Magyarország, 1930. dec. 13. 3., Budapesti Hírlap, 1930. dec. 18. 3.

³¹ Magyarország, 1931. jan. 25. 4.

³² Budapesti Hírlap, 1931. aug. 25. 2.

³³ Pesti Napló, 1931. ápr. 8. 3.

³⁴ Farkas Gábor: *Politikai viszonyok Fejér megyében 1919–1945*. Bp., 1980. 141.

nyert. Ellenfelei közül a szociáldemokrata párti Brumiller László csupán a voksok 7,1%-át, a keresztény párti Ketskés Elek pedig alig 23%-át szerezte meg.³⁵

Röviddel a választások után – a közvélemény meglepetésére - Bethlen benyújtotta lemondását és helyét az a Károlyi foglalta el, aki változatlanul távol tartotta magát a közvetlen pártpolitizálástól és inkább szakminiszternek tekintette magát. Ráadásul úgy nyerte el magas pozícióit, hogy egyikre sem ő volt Bethlen jelöltje. A külügyminiszterség esetében Bethlen régi hívét, gr. Khuen-Héderváry Sándort, míg a kormányfői bársonyszékben az ismert pénzügyi szaktekné, Teleszky Jánost látta volna szívesen.³⁶ Igaz, Károlyi személye mindkét esetben elfogadhatónak tűnt számára: nem kellett attól tartania, hogy a külügyekhez és az állami bürokráciához keveset értő Károlyi át tudja venni a minisztériumi apparátus irányítását. Ráadásul Károlyiban nem buzogtak hatalmas egyéni ambíciók, aki ennek köszönhetően tudomásul vette, hogy Bethlen változatlanul intenzíven foglalkozik külpolitikai ügyekkel. A kormányfőség esetében pedig megnyugtatólag hathatott az erdélyi grófra, hogy Károlyit, hozzá hasonlóan mélyen konzervatív világnézet jellemezte³⁷ és nem kívánta kezébe venni az Egységes Párt irányítását. Így 1932 augusztusában egy olyan szokatlan politikai szituáció jött létre, miszerint a kormányfői és a pártvezéri funkció kettévált, lehetőséget hagyva Bethlennek egy esetleges későbbi visszatérésre a kormány élére.³⁸ Apró momentum, de valószínűleg Bethlen azt sem felejtette el, hogy 1926 elején, amikor a frankhamisítási per alatt súlyos helyzetbe került, Károlyi – átmenetileg szakítva passzivitásával – kiállt mellette.³⁹

Károlyi előtérbe kerülésénél a döntő tényezőt kétségtelenül a kormányzó akaratára jelentette. Mindkét pozíció esetében Horthy volt az, aki ragaszkodott Károlyi személyéhez. Szűk politikai körökben tudott volt, hogy Horthy nagyra becsüli Károlyit.⁴⁰ Vélhetően utóbbi Tiborszállásra költözése után is tartották a személyes érintkezést – a téli pesti tartózkodások alatt –, de kapcsolatuk eredője minden bizonnyal arra a tényre vezethető vissza, hogy Károlyi 1919 júliusában meghívta kormányába hadügyminiszternek Horthyt. (Megnyitva ezzel utóbbi számára egy nagyívű politikai karrier lehetőségét.)

³⁵ Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza*. II. k. Bp., 2001. 88.

³⁶ Romsics Ignác: *Bethlen István*. Bp., 1991. 228. és 235–236. (továbbiakban Romsics 1991.)

³⁷ Törvényhatósági bizottsági örökös taggá választása után rá jellemző egyszerűséggel jelentette ki, hogy „én a konzervativizmus képviselője vagyok”.

³⁸ Romsics, 1991. 236.

³⁹ Károlyi ugyanis azon kevés mágnás közé tartozott, aki akkor aláírta a kormány támogatására felszólító sajtónyilatkozatot. Pesti Napló, 1926. márc. 7. 5.

⁴⁰ A budapesti német követ szerint Horthy egyenesen zseniális embernek tartotta Károlyit. Márkus László: *A Károlyi Gyula-kormány bel-, és külpolitikája*. Bp., 1968. 298. (Továbbiakban: Márkus, 1968.) Zsitvay szerint Horthy már 1930 kora őszén szerette volna Károlyit a kormányzati pozícióban látni. Zsitvay, 1999. 178.

A fentiekben túl persze néhány egyéb tényező is szólt a szatmári gróf mellett. Egyenes jelleme, ügyes gazdálkodása mind nagyobb elismerést szerzett magának arisztokrata körökben, melyet családi kapcsolatok erősítettek.⁴¹ A frankhamisítási ügyben történt kiállása ellenére tisztelettel tekintettek rá a legitimista csoportok is. Az 1931-es képviselőválasztáson tulajdonképpen rokonának, a legitimisták egyik meghatározó politikusának, Károlyi Józsefnek örökölte meg a helyét. Utóbbi a választások előtt nyíltan bejelentette a képviselőségről való lemondását és hozzátette: a megüresedő helyre – a családi tanács egyetértésével – személyesen javasolja Károlyi Gyulát.⁴² Hasonlóan pozitívan nyilatkozott róla az egyik legvemhesebb stílusú legitimista politikus, Pallavicini György is, a korabeli angol lapok pedig – erős túlzással – mérsékelt legitimistaként jellemezték.⁴³

A közvélemény számottevő részének szemében éppen bizonyos személyes tulajdonságai miatt tűnt vonzónak. A 30-as évek elejére – a válság éveiben – mind szélesebb körök támadták Bethlent, azzal vádolva, hogy kormányfősége a korrupció, a pazarlás, a személyes kapcsolatok és összekötések eluralkodásához vezetett. Bethlennel szemben Károlyi olyan személyiségnek tűnt, aki pozícióját sem maga, sem mások egyéni céljaira nem fogja felhasználni.⁴⁴ Ezt a képet csak erősítette első lépéseivel: azzal kezdte külügyminiszterségét, hogy lemondott szolgálati autójáról és hivatalos külföldi útjai költségeit saját pénzéből fizette.⁴⁵ A korszak neves diplomatája, Hóry András visszaemlékezésében külön kiemelte, hogy a korszakban Károlyi volt az egyetlen külügyminiszter, aki a hivatalával járó reprezentációs költségeket maga állta.⁴⁶ Végül a személye iránti bizalmat fokozta az, hogy az agrárérdekeltségű csoportok joggal várhatták, hogy a jó gazda hírében álló nagybirtokos akar és tud is majd tenni az érdekükben.

Károlyi részben beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Bethlen meglepedésére a kormánypárt belső ügyeibe érdemben nem folyt bele, sőt mindig elismeréssel szólt elődjéről, annak tevékenységéről. Ebben odáig elment, hogy amikor átvette a hivatalát – állítólag –, a miniszterelnökség tisztviselői előtt kijelentette: „egy pillanatig sem hiszem, hogy teljesen méltóan tudom őt pótolni”.⁴⁷ Mindezek ellenére nem volt báb Bethlen kezében és megmaradt önálló személyiségnek a maga

⁴¹ Egyes utólagos vélekedésekkel szemben Károlyi nem állt közvetlen rokonságban Horthyval. Horthy Paulette férje szintén a Gyula nevet viselte, de ő Károlyi Imre fia volt. Károlyi Gyula két leánya révén az Andrássy és az Esterházy családdal került közeli rokonságba. Egyik veje a korszak egyik ismert politikusa, Esterházy Móric lett. Gudenus, 1993. 36–39.

⁴² Székesfehérvári Napló, 1931. jún. 3. 1. A kettejük közötti egyetértés további jeleként Károlyi Gyula köszöntőt mondott József búcsúlakomáján. Székesfehérvári Friss Újság, 1931. jún. 13. 1.

⁴³ Magyarország 1931. aug. 25. 4., Márkus 1968. 109–110.

⁴⁴ Nem ismert, hogy Károlyi valaha is protekciózott volna bárki érdekében.

⁴⁵ Magyarország, 1931. jan. 25. 4.

⁴⁶ Hóry András: *Bukaresttől Varsóig*. Sajtó alá rendezte: Pritz Pál, Bp., 1988. 412.

⁴⁷ Magyar Hírlap, 1931. aug. 26. 1.

csendes, szívós módján. Az ellenzék egyes csoportjai számára viszont különösen az tűnhetett biztatónak, hogy Károlyi nem zárkózott el annak lehetőségétől, hogy kormánya parlamenti bázisát az Egységes Párton kívül más politikai erők felé is kiszélesítse.⁴⁸

Kormányzati erőfeszítéseinek zömét a valóban igen súlyos államháztartási gondokra, a hiány csökkentésére, illetve megszüntetésére koncentráta. Ebbeli igyekezetében néhány igen kényes kérdés sem számított tabunak előtte. Kormányfőségét azzal kezdte, hogy felszámolta a politikai államtitkárságok többségét, a kormányzati intézmények vezetői számára pedig megszüntette a szolgálati autó használatát. Sajtóforrások szerint döntésével mintegy 50 gépkocsit állított le, amivel évi félmillió pengő költségmegtakarítást lehetett elérni.⁴⁹ A közéleti tisztaság erősítése jegyében 1932 tavaszán sor került egy új összeférhetlenségi törvényjavaslat benyújtására, amely a képviselői összeférhetlenség erőteljes szigorításával kívánta visszaszorítani a korrupciót, növelni az országgyűlés tekintélyét. Az 1932. évi VI. tc. az uzsora jellegű hitelszerződéseknek kívánta útját állni. A különböző nagyvállalkozások kizrészvényeseinek fokozottabb védelme érdekében előkészületek történtek a részvényjog reformjára, 1932. januári, pontosabban újévi nyilatkozatában pedig a miniszterelnök egyértelmű ígéretet tett az álláshalmozások megszüntetésére.⁵⁰

Ismert, hogy Károlyi miniszterelnöki tevékenysége – jóllehet számos rész-eredményt tudott felmutatni – igen hamar kudarcba fulladt és kinevezése után alig egy évvel lemondásra kényszerült. Reformjai, vagy éppen ellenkezőleg, azok elmaradása, komoly feszültségek kialakulásához vezetett. Egyes nagytőkés gazdasági körök a részvényjog átalakítását sérelmezték,⁵¹ a kormánypárti képviselők számottevő részének az összeférhetlenség szigorítása sértette az érdekeit. A közalkalmazottak körében fizetésescsökkentő lépései miatt vált népszerűtlenné, az agrártársadalom pedig a mezőgazdaság súlyos helyzetén legalább enyhítő reformok elmaradását kérte számon. Utóbbihoz kapcsolódva az országgyűlés két házának agrárius körei egyre keményebben támadták a kormány politikáját⁵² és idővel nemcsak az ellenzék különböző csoportjai, hanem a kormánypárt is szembefordult Károlyival. Ő maga utóbb nemes egyszerűséggel arra vezette vissza

⁴⁸ Károlyi nem tartotta kizártnak egy szélesebb, koalíciós jellegű kormányzás – ún. nemzeti koncentráció – megvalósításának lehetőségét. Romsics, 1991. 237–238. L. Nagy Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak 1931–1945*. Bp., 1986. 12–13.

⁴⁹ Romsics, 1991. 237., Új Nemzedék, 1931. aug. 27. 1.

⁵⁰ Nemzeti Újság, 1932. jan. 1. 3. Az álláshalmozást a korabeli közfelfogás elsősorban a köztisztviselőkre nézve tartotta negatív és megszüntetendő jelenségnek.

⁵¹ Az ügy háttérére nézve: Zsitvay 1999. 233.

⁵² Romsics 1991. 240–243., Püski Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945*. Bp., 2000. 60–61. (továbbiakban Püski 2000.)

gyors bukását, hogy 1932 szeptemberében az Egységes Párt „kétséget nem tűrő módon nyilvánította ki bizalmatlanságát velem szemben”.⁵³

Tagadhatatlan, hogy a kormány a gazdasági válság csapdájában vergődött és túlságosan is nagy és sokféle elvárásnak kellett volna megfelelnie, de a gyors kudarcban bizonyos személyes tényezők is fontos szerepet játszottak. Károlyi nem volt egy kifejezetten koncepciózus egyéniség, a közélet tisztaságát erősítő tervek túl nem rendelkezett politikai reformelképezésekkel, sőt konzervatív politikusként nem is kívánt változtatásokat végrehajtani a bethleni berendezkedésen.⁵⁴ (Valószínűleg sokat javított volna a kormány megítélésén, ha vállalja a választójog teljesen titkossá tételének programját.) Lázár Andor – Gömbös egyik híve – szerint „úgy érzik a képviselők, hogy a kormány nem tud olyan programot adni amellyel a nemzeti életet fokozni és munkáját növelni lehetne... a miniszterelnök, ha a pártban megkérdezzük programját illetőleg, rendszerint a pengő értékálló voltának fenntartását említi, más ideákat ritkán hallunk tőle”.⁵⁵ Mindehhez társult az a tény is, hogy Károlyi változatlanul idegenül mozgott a pártpolitizálás területén.⁵⁶ Nem volt képes összefogni az Egységes Pártot – ezt a feladatot Bethlenre próbálta áthárítani – és politikusi-értelmiségi holdudvart sem tudott szervezni maga köré.⁵⁷ Politikai életbeli magányosságát mindössze néhány szerencsés lépése enyhítette. Mindenekelőtt az ő felfedezettjének tekinthető Keresztes-Fischer Ferenc, akinek a Károlyi-kormányban indult el nagyívű politikai karrierje a belügy élén.⁵⁸ Sikerült megnyernie magának igazságügyminisztere, Zsitvay Tibor feltétlen lojalitását. Olyannyira, hogy kormányzati együttműködésük egy ket-tejük közötti, több évtizedes barátság kezdetét jelentette.

Közszereplései során hamar nyilvánvalóvá vált, hogy Károlyi nem jó szónok és parlamenti debatterként sem állja meg a helyét, s a politikai napilapok vissza-visszatérő megállapítása lett, hogy Bánffy óta nem volt ilyen rossz szónok a kormány élén. Márai Sándor szerint „Különbö a közepesnél is gyöngébb szó-

⁵³ MOL P 416 Károlyi Gyula hagyatéka, 14, fiók, 89. cs. Károlyi rendőrségi kihallgatása 1945-ben. 21.

⁵⁴ A kortárs Kozma Miklós szerint Károlyi politikailag Bethlen folytatása, de közgazdaságilag nem. Márkus 1968. 279.

⁵⁵ Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim*. Bp., 1995. 201.

⁵⁶ Zsitvaynak úgy nyilatkozott, hogy „én nem vagyok pártvezérnek való”. Zsitvay 1999. 179.

⁵⁷ Részben ennek köszönhető, hogy már kormánya személyi összetételének kialakításánál is Bethlen segítségére szorult. Romsics 1991. 236. Ugyanakkor közszájon forgott az a történet, miszerint – a kormánypárti vezetők meglepetésére – Karafiáth Jenőből azért kultuszminiszter, mert a rövidlátó gróf összetévesztette őt a posztra eredetileg kiszemelt Hóman Bálinttal.

⁵⁸ Károlyi saját bevallása szerint nem akarta Bethlen valamelyik emberét megtenni belügyminiszternek, ezért esett választása az agilis főispán hírében álló Keresztes-Fischerre. MOL P 416., Károlyi Gyula hagyatéka, 14, fiók, 89. cs. Károlyi rendőrségi kihallgatása 1945-ben. 16.

nok, hangja erőtlen...szóképei sápadtak, mondatkörei ütem nélkül valók.”⁵⁹ Még a vele szemben igen megértő Zsitvay Tibor is úgy látta, hogy Bethlen közvetlenül is sziporkázó, fényes szónoki képessége szinte kirívó ellentétként hatott Károlyi Gyula rideg, tárgyilagos, de egyúttal darabosan nehézkes és szavakat keresgélő előadási módjával szemben”.⁶⁰ Ehhez kapcsolódva egyrészt tudatosan lebecsülte, másrészt nem is igazán értette meg, milyen fontos szerepe lehet a médiának (sajtónak) a politikai élet és a mindenkori közhangulat formálásában. Hogy mennyire, azt éppen az utódjával való összehasonlítás mutatja. Gömbös miniszterelnökségét a közvélemény jelentős része kedvezően fogadta és maga Gömbös is mindent megtett annak érdekében, hogy a nyilvánosság felé demonstrálja reformszándékait és tenni akarását. A pusztá eredmények oldaláról nézve viszont – hasonló időintervallumot figyelembe véve – a Károlyi-kormány teljesítménye semmivel sem maradt el, sőt bizonyos értelemben felül is múlta utódját. Gömbös sokat ígért ugyan, de miniszterelnökségének első évében pénzügyi vonalon lényegében a Károlyi-vonalat folytatta, újdonságként egyedül a gazdavédelmi intézkedéseket tudta felmutatni, melynek bevezetésére már elődje kormányfősége alatt megkezdődtek az előkészítő munkálatok. Ezzel szemben levette a napirendről Károlyi számos reformkezdeményezését, köztük mindenekelőtt a részvényjog és az összeférhetetlenségi újraszabályozását.⁶¹ Kettejük egyénisége, politizálási stílusa között igen lényeges különbségnek tekinthető, hogy amíg Gömbös nemcsak fel-, hanem – demagóg módon – ki is használta a médiában rejlő lehetőségeket, addig, Károlyi fellépése a stílusában visszafogott, de korrekt politikus képét mutatta. Soha nem ígérgetett felelőtlenül⁶² és kormányzati tevékenységét nem kívánta a közhangulat változásaihoz igazítani.⁶³

Károlyi igen hamar belátta kormányfői működése kudarcát és levonta a tanulságokat. 1932. október 1-én otthagya a miniszterelnöki bársonyszéket, néhány héttel később nyílt levélben képviselőségéről is lemondott és visszavonult kedvelt vidéki környezetébe, Tiborszállásra. A távozás, bár némi csalódottsággal történt,⁶⁴ inkább megkönnyebbülést jelenthetett a számára, hiszen a hatalomhoz

⁵⁹ Újság, 1931. nov. 8. 5. Milotay szerint Károlyi beszédeinek unalmasságával csupán Teleki Pál vetekedhetett. Magyarország, 1933. dec. 13. 1.

⁶⁰ Zsitvay 1999. 191.

⁶¹ Gömbös leginkább a Károlyi-kormány által bevezetett statárium megszüntetését tudta pozitívumként felmutatni.

⁶² Az Estnek adott nyilatkozatában határozottan el is ítélte a „könnyelmű ígéretek politikáját”. Az Est, 1931. dec. 25. 1–2.

⁶³ Jellemző módon a fehérvári kerületében 1932 elején tartott képviselői beszámolójában figyelmeztette hallgatóságát, nehogy felüljön a tökéletes hangulatnak. Budapesti Hírlap, 1932. jan. 24. 3.

⁶⁴ Zsitvay szerint Károlyi egyes kormánypártiakat bizalmas körben pojácáknak nevezett. Zsitvay 1999. 234.

nem ragaszkodott, a bürokratikus feladatokat – jóllehet lelkiismeretesen igyekezett munkáját végezni – mindig terhes kötelezettségnek tekintette, a kicsinyes politikai taktikázásoktól pedig kifejezetten irtózott. A korabeli sajtó kritikusan, de érzékelhető jóindulattal tekintett vissza tevékenységére. A legitimista színezetű polgári napilap, az Újság szerint „sok volt a fád vicc a pipáról meg a sörről, aztán mutatott valamilyen hangtalan, savótlan, színtelen erélyt, melynek negatív szívvösságában nem volt oka senkinek kételkedni. Tartotta a pengőt és a statáriumot s rövidesen köztudomású lett, hogy becsületes ember”. Majd hozzátette, hogy vannak olyan egyéniségek, „kiknek hivatásuk két úgynevezett egyéniség között aláépíteni szürke és szívos munkával”, de az emberek „nem ezt a vidéki jellemet várták”. Őt ún. „passzív erények jellemezték, nem költekezett, az igaz, de nem is épített. Nem alkotott, de stabilizált... a távozót rokonszenves, futó pillantások kísérik, s valamilyen unalommal gondolnak rá”.⁶⁵ Elsősorban konzervatív körökben, ha számos tekintetben nem is értettek egyet politikájával, elismerték erőfeszítéseit, korrekt egyéniségét. Horthy bizalma sem ingott meg benne, és változatlanul a kormányzó közeli, belső tanácsadói közé tartozott.

Kudarcát tehát sokan nem feltétlenül tekintették bukásnak, személyes presztízsét bizonyos értelemben meg tudta őrizni, így visszavonulása ezúttal sem bizonyult teljesnek és véglegesnek. Külügyminisztersége valamint képviselősege annakidején azt jelentette, hogy le kellett mondania koronaőri posztjáról és felsőházi tagságáról. 1933-ban Gömbös ismét fel kívánta kérni koronaőrnek, amit Károlyi – arra hivatkozva, hogy neki „csak kellemetlen teher minden díszes állás” – udvariasan, de határozottan visszautasított.⁶⁶ Ugyanakkor a főrendi arisztokraták választottjaként ismét bekerült a felsőházba, nem véletlenül. A felsőházi ülések a maguk higgadt, méltóságteljes hangulatukkal, valamint az a tény, hogy a tagok többsége – akárcsak Károlyi – idős és hozzá alapvetően hasonló felfogású és mentalitású személyekből állt, nagy vonzerőt gyakorolhatott a volt kormányfőre. Szemmel láthatóan ez volt az a politikai közeg, ahol jól érezte magát, ahol valóban lehetőség nyílt képességei kibontakozására. Részben nagyobb politikai ambícióktól mentes, korrekt jellemének köszönhetően jó személyes kapcsolatot tudott kialakítani kormányfő-utódjával, Gömbös Gyulával is.⁶⁷ Igen hamar egyfajta vezéregyéniséggé nőtte ki magát a második kamarában és egyfajta összekötő láncszem lett a kormány-kormányzó-felsőház hármásban. Gömbös 1935-ben megbízta őt egy felsőházi tagokból álló, ún. 21-es vagy elit bizottság létrehozásával és vezetésével, annak érdekében hogy intenzívebb együttműködést tudjon kialakítani a második kamarával. Károlyi vállalta a feladatot, de a szerveződés nem

⁶⁵ Újság, 1932. okt. 2. 1.

⁶⁶ MOL P 416 Károlyi Gyula hagyatéka, 8. fiók. 32. cs. Koronaőri tisztséggel kapcsolatos iratok.

⁶⁷ Károlyi utóbb úgy nyilatkozott, hogy politikailag sok mindenben nem értett egyet Gömbössel, de személyileg korrekt viszonyt tudott kialakítani vele. MOL P 416 Károlyi Gyula hagyatéka, 14. fiók, 89. cs. Károlyi rendőrségi kihallgatása 1945-ben. 21–22.

vált egyfajta miniparlamentté, egyre ritkábban tanácskozott, és tevékenysége Gömbös halála után fokozatosan elhalt.⁶⁸ Bár a bizottság sem formalizált módon működött, Károlyi a 30-as évek második felében a még lazább, még kötetlenebb politikai vacsorákat részesítette előnyben. A parlamenti ülészek kezdetétől ezekre nagyjából heti rendszerességgel került sor, melyeken a Károlyi által meghívott, hozzá bizonyos fokig közel álló politikusok és közéleti személyiségek megvitaták az aktuális politikai kérdéseket, illetve Károlyi tájékoztatta őket a fontosabb ügyekről.⁶⁹ Végeredményben egy olyan szituáció alakult ki melyben Károlyi – beleértve a felsőház üléseit is – igen keveset szerepelt a nyilvánosság előtt, a háttérben azonban, egyfajta szürke eminenciásként, komoly szerepet játszott. Kállay Miklós, a későbbi miniszterelnök úgy jellemezte helyzetét, hogy „ha népszerűsége nincs is, de súlya van az országban”.⁷⁰ Egyénisége, visszafogott magatartása, korrektsége úgy tűnik egyfajta tiszteletet is keltett, hiszen még a vele szemben álló politikai körök sem ragadtatták magukat vele szemben durva és sértő támadásokra.

A mondottakból következően Károlyi, ha nem is tekinthető a felsőház tényleges vezetőjének – ehhez nagyobb szervező erő és agilitás kellett volna –, de véleménye, állásfoglalása jelentékeny befolyással bírt a felsőház működésére és ezen keresztül a mindenkor kormány pozíciójára is. 1935-ben, a meglehetősen viharos képviselőházi választások után sikerrel mérsékelte a második kamarában tapasztalható igen éles, Gömbös ellenes hangulatot, mint ahogyan a Darányi Kálmánnal, majd Imrédy Bélával történő szembefordulása 1938-ban és 1939-ben, komoly szerepet játszott a két kormányfő bukásában.⁷¹ Érdeklődésének megfelelően a felsőházban leginkább az alkotmányjogi és az agrárkérdések tárgyalásakor mutatott nagyobb aktivitást, sőt utóbbi téma kapcsán – rendhagyó módon – a szélesebb nyilvánosság elé is hajlandó volt kilépni. Az a tény, hogy a 30-as években a földkérdés, egy újabb földosztás gondolata mind erőteljesebb jelentkezett a hazai közéleti diskurzusban, ami arra ösztönözte, hogy személyesen is bekapcsolódjon a vitába. Azzal a céllal, hogy a nyilvánosság előtt szálljon szembe a földreformpárti tábor, illetve elsősorban a népi írók állításaival, 1935-ben nagyszabású adatgyűjtésbe kezdett. Mintegy 50 nagybirtokról gyűjtött be anyagok, s annak összesítése alapján azt kívánta bebizonyítani, hogy a nagybirtok Magyarországon nagyobb munkaerőt és magasabb színvonalon képes eltartani, mint a kisbirtok. Kezdeményezéséből rövidesen komoly közéleti vita kerekedett, és bár mondanivalója lényegét fenntartotta, de – a kritikák hatására – azzal a lényeges kiegészítéssel, hogy a nagybirtok fölénye a kisbirtokkal szemben csak akkor

⁶⁸ Püski 2000. 75–76.

⁶⁹ Zsitvay 1999. 253–254. Szerinte ezeken a beszélgetéseken alkotmányjogi ügyekben ő, míg gazdasági kérdésekben Baranyai Lipót, a Nemzeti Bank kiváló szakembere vitt vezető szerepet.

⁷⁰ *Horthy Miklós titkos iratai*. Összeállította: Szinai Miklós, Szücs László. Bp., 1962. 332.

⁷¹ Püski 2000. 102–103. és 107–109.

helytálló, ha az összehasonlításnál – ahogyan ő tette – a jól és korszerűen irányított uradalmakat veszik alapul. Károlyi tehát egyáltalán nem tradicionális érvekkel állt elő, hanem a vitának – ideológia, érzelmi, és politikai elemek helyett – a tényekre és adatokra épülő szakmai síkra terelésére törekedett. Az már egy más kérdés, hogy később egészében is publikált anyaggyűjtése hosszabb távon csak kevésbé befolyásolta a témáról folyó diskurzust.⁷²

A 30-as években jelentős átrendeződés ment végbe Magyarországon a politikai és szellemi életben egyaránt, amely elsősorban a különböző jobboldali radikális irányzatok előretörésében volt megragadható. A meglehetősen szilárd társadalom-, illetve világképpel rendelkező Károlyira azonban ezek a változások szinte alig hatottak. A volt kormányfő két ízben is lehetőséget kapott nézetei kifejtésére: a Tisza István Társaskörben és a Nemzeti Kaszinóban. Az arisztokrácia krémjét összegyűjtő kaszinóban szokás volt, hogy évente egy alkalommal – a Széchenyi István emlékére megrendezett vacsorán – egy-egy neves közéleti személyiséget kérjenek fel egyfajta pohárköszöntő beszéd elmondására. 1934-ben a szatmári grófra jutott ez a megtisztelő feladat, a társasági és politikai élet neves képviselőinek részvétele mellett. Károlyi beszéde teljes egészében hű volt addigi önmagához. Mélyebb eszmei mondanivaló helyett megelégedett Széchenyi magasztalásával. Aktuális, személyre szabott elemeket leginkább akkor lehetett felfedezni, amikor Széchenyi értékelésénél a tehetség mellett a lelki és erkölcsi tartás fontosságát, az egyéni érdek és érvényesülési vágy kikapcsolását hangsúlyozta. Hozzáteve, hogy Széchenyi „elhatározásait nem az irányította, hogy a közhangulat mellette vagy ellene fordul”.⁷³ Károlyit láthatóan nem érintették meg azok az eszmék, melyeket 1919 után főleg a különböző jobboldali radikális irányzatok karoltak fel. Bár hithű katolikus volt, a keresztény gondolatot nem tekintette az állami élet összefogó erejének. Idegenkedve szemlélte a diktatúrák megerősödését és mintegy üzenve a mind szélsőségesebbé váló Imrédy-féle kormánypolitikának, 1939. január végén a felsőházi tagoknak rendezett politikai vacsorán kijelentette, hogy „Magyarországon a parlamentáris kormányforma az egyedüli, mely alkalmas arra, hogy az országot fenntartsa”.⁷⁴ Távol tartotta magát az antiszemizmustól is: 1919 nyarán, a szegedi ellenforradalmi szervezkedések alatt éppúgy, mint kormányfősége idején,⁷⁵ valamint a II. világháború éveiben. 1939 elején egy darabig kész volt élére állni annak a felsőházi mozgalomnak, amely

⁷² Püski Levente: Az agrárkérdés a 30-as évek Magyarországon nagybirtokos nézőpontból. In: *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. I. k. Szerk. Püski Levente, Timár Lajos, Valuch Tibor. Debrecen, 1999. 115–122.

⁷³ MOL P 416 Károlyi Gyula hagyatéka, 15. fiók, 60. cs. Széchenyi emlékbeszéd.

⁷⁴ Pesti Napló, 1939. jan. 31. 3.

⁷⁵ Gratz 1935. 210–211. Röviddel, kormányfői kinevezése után tanácskozott, az Egységes Párt egyetlen izraelita vallású képviselőjével, Dési Gézával és nyíltan közölte vele, hogy elítél minden felekezeti megkülönböztetést. *Nemzeti Újság*, 1931. szept. 25.

korlátozott formában ugyan, de enyhíteni kívánt a II. zsidótörvény rendelkezéseiben. Bár Károlyi láthatóan soha nem törekedett nézetei, eszméi részletes kifejtésére – nem is volt teoretikus alkat –, alapvetően élete végéig egyfajta liberális színezetű konzervativizmus jellemezte őt.

Károlyi végül a felsőházban megtalálta a számára megfelelő, testreszabott politikai tevékenységet, ez a szerep azonban a 30-as évek végén veszélybe került. Bár a szatmári gróf is örömmel fogadta Teleki miniszterelnökségét és a szélsőjobb visszaszorítását remélte tőle, hamar kiderült, hogy az új kormányfő nem akceptálja felsőházi politikustársának a II. zsidótörvény enyhítésére tett erőfeszítéseit. A súlyos dilemma elé kerülő Károlyi, aki soha nem szerette a bonyolult helyzeteket, rá jellemző megoldást választott. Lemondott felsőházi tagságáról és ezzel minden politikai szerepvállalásról, s – elhárítva minden marasztalást – ismét a visszavonulás mellett döntött.⁷⁶ Persze eddigi pályája fényében aligha meglepő, hogy ez a visszavonulása sem bizonyult véglegesnek. 1942 tavaszán – ezúttal államfő kinevezés révén – ismét felsőházi tag lett. Bát kinevezésének időpontja nagyjából egybeesett a kormányzóhelyettesi tisztség létrehozásáról folyó tárgyalásokkal, aligha valószínű, hogy ez állt volna az ügy mögött. Valószínűbb, hogy Károlyi reaktiválására azért került sor, hogy fogja össze, szervezze maga köré a felsőházi tagságot. Sokan ezt várták Bethlen Istvántól is, aki röviddel Károlyi lemondása után, 1939 nyarán lett felsőházi tag, Bethlen azonban nem kívánta politikustársa helyét elfoglalni. Károlyi végül – némi húzódozás után – a maga módján késznek mutatkozott régi feladata ellátására,⁷⁷ és szakítva addigi visszavonultságával ismét elfoglalta helyét a második kamarában. Ezzel visszakanyarodott ahhoz a politikai szerepkörhöz, amely talán legjobban illett egyéniségéhez, s melyet egészen 1944-ig, a rendszer összeomlásáig töltött be.

⁷⁶ Püski 2000. 113–114.

⁷⁷ Károlyi röviddel a felsőházba való ismételt bekerülése után felkérést kapott Kállay Miklós kormányfőtől a 21-es bizottság újjászervezésére is, amit – némi húzódozás után – elvállalt. MOL P 416 Károlyi Gyula hagyatéka, 15. fiók, 60. cs. Károlyi levele Wekerle Sándornak, 1942. febr. 21.

SZABÓ IMRE LÁSZLÓ

**EGY NONKONFORMISTA ARISZTOKRATA:
BÁNFFY MIKLÓS**

A 20. század első évtizedei a két világháborúval és a Trianoni békeszerződéssel, a gazdasági világválsággal és a szélsőséges ideológiák térnyerésével a magyar történelem talán legösszetettebb és leginkább vészterhes korszaka volt. Ezen történelmi, sorsfordító helyzetben csak a legjelentősebb politikusok és államférfiak számára adatott meg a történelmi halhatatlanság és az utókor emlékezete. A többiek, köztük az a Bánffy Miklós, aki sokoldalú közéleti tevékenységével hívta fel magára kortársai figyelmét, a feledés homályába merültek. Bánffy Erdély leggazdagabb¹ arisztokratájaként született az Osztrák–Magyar Monarchia hajnalán 1873. december. 30-án, Kolozsváron. A dúsgazdag és nagy történelmi múlttal rendelkező Bánffyak az évszázadok során végig az erdélyi és a magyarországi politikai elithez tartoztak, bár mindig a háttérben maradva politizáltak. Nem volt ez másként Bánffy Miklósnál sem. A Bánffyak az Árpád-kor korai századaiban kaptak nemesi kiváltságot. Az Anonymus által rögzített, bizonytalan hitelű hagyomány szerint a Bánffy-Tomaj nemzetség alapítója Tonuzoba (Tanisz-Aba) besenyő vezér volt, aki népével Taksony nagyfejedelem idején (955 körül) költözött Magyarországra. Taksony nagyfejedelem adományaképpen Abád és környéke (a mai Kunmadarastól a Tiszáig terjedő terület) került Tonuzoba birtokába, ahová ő és besenyő kísérete le is telepedett. Tonuzobát a történelmi hagyomány Tomaj, Szalók, Bő és Örkény nemzetségek őseinek tekinti. Szerepe vitatott: egyes forrásaink rejtélyes nemzetségei (Maglód, Tátony) kapcsán Vazul rokonának és ('disznó' értelmű török neve miatt) Szent Imre herceg gyilkosának tartják, míg más források csak megrögzött pogánynak, aki a kereszténység ellen tiltakozva ősi szokás szerint (élve vagy holtan?) nejevel, Vivossal (Ujjas?) az Abádi révnél temetkezett el.²

¹ Az erdélyi mágnások viszonylatában a Bánffyak nemzetsége (összesen öt család) 73 ezer hold földel rendelkezett, s ezzel a második helyet foglalta el a Telekiek után (tíz Teleki család 132 ezer hold, a harmadik a Kemény nemzetség – hét család – 51 ezer holddal) a mintegy félszáz erdélyi mágnáscsalád között. A legvagyonosabb erdélyi földesúr azonban éppen Bánffy György 25 692 hold földel. Ld. *Erdély története*. Főszerk: Köpeczi Béla. I–III. kötet, Budapest, 1987. 1582.

² *Korai magyar történelmi lexikon*. Főszerk: Kristó Gyula Budapest, 1994. 679. illetve. Karácsony János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1900. 1014. (továbbiakban Karácsony 1900.)

Bánffy gondolkodására nagy hatással volt családjának történelmi múltja, nem véletlen, hogy írói életművének az Erdélyi trilógiának főhőse Abády Bálint, nevével és jellemével egyértelmű utalás a Bánffyak történelmi hagyatékára. Jeles ősből pedig nem volt hiány, gondoljunk csak Tomaj Dénesre, aki 1222–1224 között főlovászmester, tárnokmester (1224–1231) később erdélyi vajda (1233–1234), majd 1235–1241 között nádor, tárnokmestersége idején egyben szolnoki ispán (1228–1230), a nádori tisztsége mellett 1236-ban bihari, majd szolnoki ispán.³ 1241 tavaszán Tomaj Dénes kapta feladatául, hogy a várható tatár betörést megakadályozandó a vereckei szorosban felállított gyepűt védje seregével. A tátarok azonban, amint azt Dénes nádor március 6.-ai a királyhoz jutatott üzenetében, a király tudomására hozta, lerontották a határvédő gyepüket. Tomaj Dénes csatát vállalva 1241. március 12-én megsemmisítő vereséget szenvedett a Magyarországra betörő Batu kán vezette mongol főseregtől. Az ütközetben maga Dénes is megsebesült, üldözői elől (Siban vezette mongolelőrs) azonban sikerül Pestre, a királyhoz menekülnie, Dénes ezt követően újból beállt az uralkodó seregébe, s a Muhi csatában (1241. április 11.) bekövetkező haláláig híven szolgálta urát.⁴ Hasonlóan kiemelkedő személyiségként említhetjük Bánffy Györgyöt (1660?–1708) az erdélyi fejedelemség első gubernátorát.

A művészetek iránt érdeklődő Bánffy, aki Székely Bertalannál festészetet Mikszáth Kálmánál pedig irodalmat tanult, a külföldi diplomáciai tanulókévek (Fiume 1899 és Berlin 1900) után 1901-től a kormánypart országgyűlési képviselője lett, a tekei választókerületet képviselte szabadelvű programmal. Bánffy a „nemzeti ellenállás” idején annak ellenére szemben állt a bécsi udvarral, hogy mélyen irtózott az ellenzéki oldal közjogi szörszálhasogatásától, semmi sem állt tőle távolabb, mint az ellenzéki kuruckodás, amit annyira ostorozott az Erdélyi Trilógia lapjain.⁵ Megcsömörlötten a budapesti politikától, Bánffy hátat fordított a parlamenti politizálásnak és 1906-ban Kolozs megye főispánja lett. 1910-ben azonban váratlanul lemondott tiszteről és visszatért a parlament üléstermébe. Bánffy választási programbeszédében erdélyi voltából indult ki: hangsúlyozta a földművelő nép támogatásának szükségességét, de állást foglalt az ipartörvény reformja mellett is, továbbá a pártok fölött átnyúló regionális mozgalom, a transzszilvanizmus gondolatait fejezte ki beszédében. Bánffy szerint Erdély az Unióval, „a magáról való lemondásból erkölcsi jogot szerzett” arra, hogy köve-

³ Karácsony 1900. 1015.

⁴ *Magyarország története 1242-ig*. Főszerk: Székely György. Budapest, 1984. 1387–1388. 1425.

⁵ Bánffy regényében lesújtó véleménnyel van a dualizmus korának belpolitikájáról, szerinte a magyar uralkodó osztály politikailag éretlen, gyakorlatilag cselekvésképtelen, egyedül az obstrukcióhoz ért, nem képes megmondani, mit akar, csak azt, hogy mit nem; a hadsereg magyar vezényleti nyelvén kívül semmiféle érve nincs, a munkásság érdekeit mellőzi, a nemzetiségeket maga ellen vadítja, és a forradalmi mozgolódások ellen a kivándorlást tudja orvosságnak. Ld. Bánffy Miklós: *És hijjával találtattál*. Kolozsvár, 2002. 155.

telje „Magyarország központi kormányától, hogy ugyanazzal a szeretettel, ugyanazzal a megértéssel kezelje a mi dolgainkat, mint amilyen buzgósággal és szeretettel kezeltük volna mi magunk” és követelte, hogy a nemzetiségi kérdésben elsősorban az erdélyiek hallgattassanak meg.⁶

1912 őszén Bánffy Miklós Zichy János gróf vallás és közoktatásügyi miniszter megbízásából az állami színházak, a Magyar Királyi Operaház és a budapesti Nemzeti Színház főintendánsa lett. Bánffynak ekkorra ismét elege lett a szünni nem akaró politikai csatározásokból és örömmel vállalta a megbízást. Végeredményben a Nemzeti Színház és az Operaház élén kifejtett tevékenysége fogja majd széles körben ismertté és elismertté tenni a nevét. Bánffy, aki személyes, bár elfogult kritikusa, Illés Endre szerint „mindenbe belekapott, minden érdekelt, és mindig a rendhagyóért nyúlt”,⁷ a Nemzeti Színházak élén kibontakoztathatta az újdonságok a modernség iránt vonzó művészi hajlamait. Bánffy a botrányok ellenére sikeres igazgatója lett az érkezése előtt alig látogatott, anyagilag a tönk szélére került állami színházaknak. Bánffy Hevesi Sándort tette meg főrendezőnek, közös munkájuk szinte lázba hozta Budapestet. Támadták őket, de óriási sikereket arattak, szinte minden bemutatójuk kasszasiker volt, különösen a Mozart-ciklus vált nagy eseményé. Meghívta ismerősét, Giacomo Puccinit, és előadatta a népszerű olasz mester legújabb operáját: A Nyugat lányát. Bánffy a konzervatív ízlésű színházi közvéleménnyel szemben harcolta ki Bartók Béla csodálatos és méltán világhírű operáinak a bemutatását (A fából faragott királyfi 1917; A kékszakállú herceg vára 1918). A díszleteket és jelmezeket maga Bánffy Miklós tervezte.

Ferenc József temetése után december 1-én Bánffy Miklós kapta a bizalmi megbízást Tisza Istvántól, hogy irányítsa IV. Károly koronázásának művészi rendezését. Bánffy Miklós szabadkezet kért és kapott Tisza István miniszterelnöktől. Benczúr Gyula, Györgyi Dénes, Kós Károly és Kismarti-Lechner Ernő segítségével alakították át a Mátyás-templom belső terét. A középkori miniatűr képekből merítették a díszítés motívumait, így az egész templomot sötétvörösbe öltöztették, hogy nyugodt háttére legyen a díszruhás tömegnek. Csúcsos baldachinok kerültek a két trón fölé, a templom pillérei számára pedig hosszú függönyburkolást rendeltek. A magyar politikai elit szokás szerint nagy jelentőséget tulajdonított a szimbólumoknak így a koronázást a háborús viszonyok ellenére igazi pompával rendezték meg.⁸ A koronázási ceremónia fontos politikai és közéleti eseménynek számított, a Ferenc József örökébe lépő Károly királlyá koro-

⁶ Hétfői Híradó. 1910. április. 25. Az újságpéldány megtalálható Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) Bánffy Miklós iratai C/6. 1/9. sz.

⁷ Illés Endre: *Írók, színészek, dilettánsok*. Budapest, 1968. 657. (továbbiakban Illés 1968.)

⁸ A koronázás körül dúló politikai viharokra ld. Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest, 1994. 400–403.

názása alkalmából 24 magyar politikusnak (köztük gróf Bethlen Istvánnak) titkos tanácsosi címet adományozott.⁹ Volt azonban a koronázásnak egy Bánffy által tervezett meglepő része, amely majdnem botrányba fullasztotta az egész pompás előadást. A koronázási szertartás után IV. Károly a templomban frontról hazatérő tiszteket avatott lovaggá. Ez az esemény (Bánffy rendezésében) egy szürrealista képpé vált, amely egyszerre mind egy háborúellenes politikai tüntetési gesztus volt. Bánffy szerette volna a középkori dicső és pompázatos díszletek közé becsempészett, egyfajta fronthangulat segítségével megmutatni a valóságot az öszszegyűlt „úri” társaságnak. „És akkor e bíboröböl nyilasában megjelentek a föl-avatandó ...aransarkantyús lovagok. Vagy ötvenen lehettek. Csupa frontharcos tiszt. Csukaszürke egyenruhák. Kopottak. Foldozottak. Elnyűtt bőrvövek, megbar- nult szíjak. A fáradt bakancsokon meglátszott, mennyit kefélték erőszakosan, hogy kifényesedjenek valahogy. Az élükön mankósok, falábasok. Sántítva, ko- pogva, nehéz lélegzéssel. A harctér tragédiája ömlött be az ajtón, lepte el az oltár előtti térséget, hol még néhány perccel azelőtt minden csupa ragyogó csillogás volt. Néhányan, a nyomorékbak székekre omlottak. Az épek, azok kiket meg- kímélt a sors merev, katonás vigyázállásban sorakoztak. A blúza mindenkinek telis-tele volt vitézségi érdemmel, rendjellel. Szótlanak mind. ...a szemük mere- dő egykedvűséggel nézett maga elé. Azoknak a tekintete ez, kik nap-nap után néznek farkasszemet a halállal... Sorban álltak és vártak. Nem néztek se jobbra, se balra, akárha roham előtt várták volna a parancsot... A király visszajött. Koron- ásan, palástosan. Elfoglalta az előre húzott trónt. Elhangzott az első név. Ketté- roppant, szürke emberroncs tápázkodott föl két fekete mankóra. A tisztiszolgája elkapta, hogy el ne vágódjék. ...Ott a trónlépcsőn összeomlott, miközben Szent István pallosa háromszor érinté a vállát.”¹⁰ Az utolsó magyar király, IV. Károly rövid és viszontagságos uralkodása ezzel kezdetét vette.

Bánffy Miklós 1918 őszén – Bethlen István mellett és nem mögötte – azon fi- atal erdélyi politikus generáció reprezentatív képviselőjének számított, akinek a véleményét már bizonyos, Erdélyt érintő kérdésekben nem lehetett figyelmen kí- vül hagyni. Jászi Oszkár november 13–14.-ei aradi tárgyalásaira úgy érkezett, hogy a keleti-Svájc tervéhez megnyeri Bethlen és Bánffy támogatását is.¹¹ Bánffy Miklós azonban 1919–1920 folyamán fokozatosan háttérbe szorult. Bánffy 1919 elején Károlyi Mihály és Bethlen István megbízásából külföldi diplomáciai útra indult. Bánffy útjának célja a nyugati közvélemény fölvilágosítása a magyaror- szági helyzetről, valamint az, hogy személyes ismeretségei és kapcsolatai révén igyekezzék a megkötendő békeszerződés esetére Erdély hovatartozását Magyar- ország számára kedvezően eldönteni azzal, hogy kapcsolatai révén szimpátiát

⁹ Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest, 1991. 60. (továbbiakban Romsics 1991.)

¹⁰ Bánffy Miklós: *Emlékeimből*. Budapest, 1943. 37–38. (továbbiakban Bánffy 1943.)

¹¹ Romsics 1991. 72–73.

ébredt a magyar kormány célkitűzései iránt.¹² Bánffy 1919 nyarán részt vett a magyar-román tárgyalásokon, melyeken a magyar fél a későbbi trianoni határoktól némileg kedvezőbb határokat kívánt elérni. (A tárgyalások a határkérdések mellett nemzetiségi és gazdasági ügyeket is érintettek.)¹³ Bánffy Miklós 1919 őszén a Magyar Királyság Pártjának prominens képviselője a béketárgyalások alatt pedig újabb ezúttal sikeres Angliai útjával próbált támogatást nyújtani a magyar békedelegációnak.¹⁴

1921. április 14-én Bethlen István miniszterelnök kinevezte Bánffy Miklóst Magyarország külügyminiszterévé. Kormányzásának első két évében Bethlen István törekedett a győztes nagyhatalmak bizalmának a megnyerésére, ám ugyanakkor a status quo gyors és erőszakos megváltozásának a lehetőségével is számolt. Bethlen ehhez a külpolitikai elképzeléshez keresett külügyminisztert.¹⁵ Szigorúan vett szakmai szempontból Bánffy felkészültsége és diplomáciai előélete hagyott kívánni valót maga után. Igaz, hogy több nyelven beszélt, franciául akár egy született párizsi és nem volt számára teljesen ismeretlen a politika (országgyűlési képviselő két ciklusban, főispán) és diplomácia (1919-es „Stokholmi” és 1920-as Londoni útja) világa, valamint a nagy és fontos intézmények (Állami Színházak) vezetésében is volt némi gyakorlata, de diplomáciai képzettség sok éves vagy évtizedes tapasztalat nem állt mögötte. Esetében elsősorban az bizonyult döntőnek, hogy középiskolás korától fogva szoros kapcsolatban állt Bethlen Istvánnal. Mégsem mondhatjuk, hogy Bánffy csak Bethlen elképzeléseinek szolgái megvalósítója lett volna. Bethlen a konszolidáció első éveiben semmiképpen sem tudta a külügyek irányítását is maradéktalanul a kezében tartani, bár egyértelmű, hogy döntő befolyása és beleszólása volt Bánffy külügyminiszteri tevékenységébe. Eben a sok feladatott igénylő két évben egy olyan külügyminiszterre volt szüksége, akivel nem csak régi és szoros barátságot ápolt, de akinek politikai meggyőződése is rendkívül közel esett az övéhez. Bánffy „diplomáciai ügyességét” Louis de Robien francia diplomata dicsérte irigylésre méltóan: gróf Bánffy Miklós – írta – „nagyon művelt és szellemes. Művész, és ... ízlése van... Nagyon kifinomult, ...tökéletesen csiszolt” ember, „egyszerre nagyúr és bohém.”¹⁶ A politika Bánffy számára olyan játszma volt, amit mindig adott tényezőkkel kell játszani. Bánffy emberként és politikusként egyszerre volt gőgös és leereszkedő,

¹² Bánffy útjára ld. Barcza György: *Diplomata emlékeim 1911–1945*. Budapest, 1994. I. 124–125. illetve. Bánffy, 1943. 120–229. valamint Romsics 1991. 75–77.

¹³ A tárgyalások szerződéstervezeteit ld. R. L. Bánffy Miklós iratai C/6. II./9. A tárgyalásokra részletesen ld. Romsics Ignác: *Gróf Bethlen István politikai pályája 1900–1921*. 204–208. Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 1996. 142–159.

¹⁴ Romsics 1991. 101–102., illetve Bánffy Miklós: *Huszonöt év*. Budapest, 1991. 35–36.

¹⁵ Romsics 1991. 127. Bethlen személyi politikájára lásd. uo. 213–214.

¹⁶ Bánffyra és a magyar arisztokrácia diplomáciai szerepére lásd. Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két világháború között*. Budapest, 1995. 9–36.

cinizmusa nem ismert határt. Bánffy fontoskodva, tekintélyének egész súlyával tudott helyzeteket kimagyarázni, fantáziáját nem korlátozta a valóság, színészkedett, ha kellett, játszott a szavakkal. Talleyrand-tól tanulta: „a szavak arra valók, hogy elrejtsek a gondolatokat”.¹⁷

Bánffy személyével kapcsolatban 1921 elején a közvélemény is megértő volt „A legnemesebb portrék egyike... a kormányban gróf Bánffy Miklós, aki talán nem járta ki a diplomaták iskoláját, de mindenesetre megtanult minden lehetőt az élet iskolájában. Nemes művészelke a politikából sem csinálhat alantas játékot és tökéletesen rendelkezik mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyekre egy jó külügyminiszternek szüksége van. ...meg van benne a nemzeti érzéstől kezdve minden egészen a gazdasági tudásig és érzékig.”¹⁸ Bánffy 1921. május 10-én mondta el parlamenti bemutató beszédét. Expozéja a fennálló viszonyokba történő beilleszkedés szándékának fokozott hangsúlyozásával tűnt ki, és jobban szólt a külföldnek, mint a hazai közvéleménynek. Bánffy kiemelte annak fontosságát, hogy a párizsi békét teljes egészében végre kell hajtani, mert: „Nem szabad illúziók, csalóka remények után indulnunk. ...Mert szükséges, hogy az ország megmaradt ereje ne meddő küzdelmekre, ...de a nemzet megszilárdítására, szellemi és anyagi javainak a megvédelmezésére fordíttassék.”¹⁹ Bánffy hangsúlyozza, hogy a trianoni békeszerződés illetve a Millerand-féle kísérőlevél az a két okirat, amely a keretet alkotja a magyar külpolitikának, és ezek szolgálnak alapul a szomszédokkal folytatandó békés tárgyalásokhoz. Bánffy beszédének reálpolitikai üzenetét a hazai közvélemény is megértette, „Az Est” szerint: „egy költő ajkáról a reálpolitika szükségessége és fontossága hangzott el...”²⁰

Bethlen és Bánffy külpolitikáját 1921–1922-ben egyfajta magyar „teljesítési” politikaként jellemezhetjük. A győztes nagyhatalmak támogatásának megszerzése mellett ugyanakkor a Németországgal való együttműködés lehetőségét is keresve politizáltak.²¹ Annak érdekében, hogy Magyarország és a magyar kormány ne csak szavakban, de tettekben is bizonyítsa mérsékelt és megbékélésre hajló politikáját 1921. május 23.-án Magyarország kérte felvételét a Népszövetségbe és 1921. július 26-án törvénybe iktatta a trianoni békeszerződést. A népszövetségi

¹⁷ Lásd. Mikó Imre: Bánffy Miklós emberközben. In. Bánffy Miklós: *Emlékeimből – Huszonöt év*. Kolozsvár, 2000. 341. (továbbiakban Bánffy 2000.)

¹⁸ Nagy Magyarország 1921. április. 24. 2. Új Emberek, új remények c. (szerző nélkül).

¹⁹ Magyar Külpolitika. 1921. május. 15. 6.

²⁰ Az Est 1921. május. 12. 5.

²¹ Bethlen és Bánffy Franciaország és Németország irányában folytatott politikájára lásd. Romsics 1991. 127–128., illetve 140–141.

felvételi kérelem miatt a kormányt és személy szerint Bánffyt is támadások érték azok részéről, akik a status quo-ba átmenetileg sem akartak beilleszkedni.²²

A megbékélési látszatpolitika ellenére sem adta fel azonban Bethlen István és a magyar külpolitika a revízió lehetőségét és az adott szűkös politikai mozgástérben el is követett minden tőle telhetőt, hogy e halovány reményt életben tartsa. Az 1921. májusában Csehszlovákiával folytatott marienbadi tárgyalásokon Bánffy etnikai határkiigazítást kért, ami alatt valamivel kisebb terület értett, mint amit utóbb, az első bécsi döntés értelmében Magyarország visszacapott. Benes, csehszlovák külügyminiszter ezzel szemben csak Komárom és Losonc vidékének az esetleges átengedéséről volt hajlandó tárgyalni. Marienbadból hazatérve Bánffy tájékoztatta Bethlent, aki külügyminiszterével együtt úgy vélte, hogy ilyen minimális engedmények fejében nagy hiba lenne, ha Magyarország egy kétoldalú egyezmény formájában önként is lemondana a csehszlovák fennhatóság alá került többi volt magyar területről.²³ A másik kísérlet ugyancsak Bánffy Miklós nevéhez köthető, aki 1922 őszén genfi tartózkodása idején a marienbadi tárgyalásokhoz hasonló, de előzetes felhatalmazás nélküli tárgyalásokba bocsátkozott Nincic jugoszláv külügyminiszterrel a jugoszláv-magyar határ módosításáról. Elvben megállapodtak, hogy a Jugoszláviához került, de vendek és magyarok lakta Muraköz és Dél-Vas megye esetében népszavazással, a baranyai határszakaszon pedig terület- és lakosság cserével lehetne egy etnikailag igazságosabb határvonal elérésére törekedni. Mielőtt azonban Bethlen és a magyar minisztertanács állást foglalhatott volna, Pasic, jugoszláv miniszterelnök kategorikusan abrogálta az előzetes megállapodást és külügyminiszterét eltiltotta a további tárgyalásoktól. Bethlen 1921 végi és Bánffy 1922-es politikai akciói az utolsók voltak azoknak a háború utáni próbálkozásoknak a sorában, amelyekkel a magyar diplomácia kísérletet tett egy etnikai elvű teljes vagy részleges határmódosításra.²⁴

Bánffy számára – külügyminisztersége alatt – a legnagyobb kihívást Burgenland ügyének a rendezése jelentette. 1919. július 20-án a békekonferencia úgy döntött, hogy a történelmi Magyarország 4 312 km²-nyi nyugati peremvidékét Ausztriának adja. A két állam 1920 februárjában tárgyalásokba bocsátkozott a határkérdés megegyezéssel rendezéséről, s a meginduló tárgyalásokat a nagyhatalmak is jó szemmel nézték. Az osztrák fél elsősorban frissen szerzett jogait szerte volna érvényesíteni, a magyar kormány pedig a nemzetközi viszonyok változásában bízva megpróbálta elodáztatni a rendezést. 1921 májusára a magyar kormány feladta a komolytalannak tartott bajor–osztrák–magyar szélsőjobbaldali

²² Bánffy és Bethlen csatlakozás melletti érveire Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, 1988. 80–81. (továbbiakban Juhász 1988.)

²³ R. L. Bánffy Miklós iratai. Huszonöt év. Gépírat. 26–33. (továbbiakban Bánffy Huszonöt év.) Illetve Romsics 1991. 128.

²⁴ Romsics 1991. 139–140. illetve Bánffy Huszonöt év. 47–50.

tervezgetéseket, a keresztényszocialistákkal elkezdett korábbi eszmecserek nem vezettek eredményre, a magyar delegáció által tett javaslatok (terület megtartása biztonsági és gazdasági előnyökért cserébe) alapján pedig nem lehetett érdemi tárgyalásokat folytatni. Bánffy-nak és a magyar kormányzatnak be kellett látnia, hogy reális ajánlattal kell előállniuk, amelyről a siker reményében lehet tárgyalni az osztrák kormánnyal. Bánffy terve az volt, hogy az osztrák kormány megnyerhető a terület megosztásának és ehhez próbált külföldi támogatást szerezni. Az olasz és csehszlovák közvetítés eredményeként a három nagyhatalom magyarországi képviselői október 6-án meghívták Magyarországot egy Velencében tartandó találkozóra a Burgenlandi kérdés megoldása céljából. A tárgyaláson Ausztria hozzájárult, hogy Sopron és 8 Sopron környéki falu hovatartozásáról népszavazás döntsön.²⁵ A velencei döntés az ország első politikai, külpolitikai sikere volt. Ebben a sikerben szerepet játszott az, hogy két vesztes államról volt szó valamint a magyar kormánynak a kedvező helyzetet felismerő ügyes taktikája, amellyel kihasználta a nagyhatalmi ellentéteket.

Bánffy Miklós külügyminiszterként nem egy esetben tett bizonyosságot arról, hogy képes szokatlan utakon járni. A genovai konferencián magyar részről Bánffy folytatott először tárgyalásokat Csicszerinnel, a szovjet külügyi népbiztossal.²⁶ Bánffy felismerte továbbá, hogy a Szovjetunióban maradt mintegy 26 250 magyar hadifogoly, zömükben tisztok hazahozatala a kormány népszerűségét növeli és elkövet mindent, hogy meggyorsítsa a hadifoglyok ügyének megoldását.²⁷

A sikerek ellenére Bánffy 1922 őszére bukott politikus lett, világossá vált ugyanis, hogy a Millerand-féle kísérő levél alapján folytatott megegyezési diplomáciának rövidtávon nincsen igazi realitása, mivel az új győzők semmit sem adnak és az ország nem számíthat a győztes nagyhatalmak megértésére, illetve támogatására. A belpolitikai életben így felerősödtek a megbékélési politika, valamint a Bánffy elleni kritikák is. A „népek csodálatraméltó békeszervezetéről” beszélő Bánffy szavait „diplomataikus ömlengésnek” nevezték, a francia békék által létrehozott Népszövetség iránt a közvélemény pedig vajmi kevés megértést mutatott: „... a Népszövetség nekünk csak költség, esetleg megalázásokat jelent, hasznot nem”.²⁸ A belpolitika intrikáit az európai események felerősítették. 1922. szeptember 9-én a török hadsereg elfoglalta Szmírnát, ennek eredményeként megbukott a nemzetközi tekintélynek örvendő Lloyd George, októberben pedig

²⁵ Ormos Mária: *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921.* Győr, 1990. illetve Bánffy, Huszonöt év. 65–87. Fülöp Mihály–Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században.* Aula. 1998. 129–134. Romsics 1991. 130–138. Juhász 1988. 82–84.

²⁶ A genovai konferencia adta diplomáciai alkalmat kihasználva Bánffy saját költségén egy kétszáz fős fogadást rendezet a külföldi diplomaták és politikusok számára. Az állófogadás apjának Bánffy Györgynek állítólag félmillió lejébe került Bánffy 2000. 343.

²⁷ Bánffy Huszonöt év. 110–111.

²⁸ Budapesti Hírlap. 1922. szeptember. 14. 1.

nem az európai formátumú, széles látókörű liberális, a Bánffy és sokak által várt Francesco Saverio Nitti került hatalomra Olaszországban, hanem Mussolini. Egy pillanatra úgy látszott, hogy a párizs-környéki békerendszeren repedések mutatkoznak. Bánffy felismerte, hogy az ő személye nem „illeszkedik” bele az új külpolitikai helyzetbe, levonva a tanulságokat 1922. december 14-én lemondott a külügyminiszteri posztról. A lemondás okai között meg kell még említenünk a hadsereg és a kormánypárt jobboldali radikális tagjai részéről a Bethlen kormányra nehezedő nyomást, melyet a kormány részben mérsékelt miniszterei elbocsátásával próbált mérsékelni. A Bethlen kormány így kihangsúlyozta és egyszerűsített meglovagolta a jobboldali radikális képviselők és politikusok népszerűségét.²⁹

Maga Bánffy, mint külügyminiszter, az általa játszott politikai szerepet évtizedekkel később ekképpen összegezte: „Az összeomlás utáni első évtizedek feladata volt a romokat eltakarítani. Helyreállítani azt a gazdasági és társadalmi bázist, amin az erkölcsi újjáépítés megindulhat.”³⁰ Bánffy később úgy látta, hogy ennek a feladatnak az akkori Bethlen István által vezetett kormányzat meg is felelt. De Bánffy tovább megy ennél, amikor arról beszél, hogy „... a társadalmi és gazdasági rend csak föltétele egy nemzet újjászületésének. Eszköz csupán és lehetőség. Lehetőség arra, hogy valóságossá, hibáinak és mulasztásainak megismerésével, összefogással és kölcsönös megértéssel új célok és közös nagy új ideálok felé vezettessék a nemzetet.”³¹ Ennek a magasztos feladatnak Bánffy szerint már nem tudott megfelelni a magyar politika és különösen az 1930 után következő kormányok a múlt hibáinak feltárása helyett a revízió „mindent vissza” hamis jelszavával dobálóztak. Anélkül, hogy felkészítették volna, a nemzetet arra, hogy a „mindent vissza” esetén milyen feladatokkal kell szembenézni. Ez a miatt is nagyon veszélyes volt, mert a trianoni Magyarországnak természetes szövetséges nélkül egymagában kellett volna megküzdenie céljaiért. Végzetes mulasztásként értékelte Bánffy az 1920 utáni években megindult reformok abba maradását is.³²

1923-as erdélyi látogatását követően Bánffy elhatározta, hogy visszatér szülőföldjére Erdélybe, és irodalmi munkába fog. Az 1926 utáni korszak Bánffy Miklósnak, az írói és irodalomszervezői korszaka lesz. Bánffy kamaraszínházat és jótékonyági bálakat szervezett. Ekkor jelentek meg nagy regényei, a Reggeltől estig (1927), a Fortélyos Deák Boldizsár memoriáléja (1931) és az Erdély történet című trilógiája (Megszámláltattál...1934., És hijjával találtattál...1937., Darabokra szaggattattál... 1940.), Martinovics című drámáját 1929-ben Budapesten is

²⁹ Lorman. Thomas: The right-radical ideology in the Hungarian Army, 1921–23. *Central Europe*, Vol 3, No. 1, May 2005. 80.

³⁰ R. L. Bánffy Miklós iratai. C/6. A Magyar politika kritikája. IV/5. d. 3.

³¹ R. L. Bánffy Miklós iratai. C/6. A Magyar politika kritikája. IV/ 5. d. 3.

³² Bánffy Huszonöt év. 175–176.

bemutatták Odry Árpád, Csontos Gyula és Tímár József szereplésével. A darab jakobinus-forradalmi gondolkörét a korabeli magyar közvélemény megbotránkozva vette tudomásul.³³ Bánffy írói főművének az Erdély történet című trilógiát tekinthetjük, a műről és Bánffy irodalmi kvalitásairól azonban megoszlottak a vélemények.³⁴ „Sok rossz író ismertem, dilettáns csak egyet. Bánffy Miklóst. A rossz írók között akadtak nagyon rosszak, alig rosszak. Olyanok is, akiknek a tehetsége vagy a gerince valamiképpen eltörött. De Bánffy Miklós nem volt rossz író, ő nagyméretű dilettáns volt. Persze én Proustot is dilettánsnak nevezném. A szicíliai herceget, Tomasi di Lampedusát is. Vagy a tépelődő, legfontosabb kéziratát befejezetlenül hagyó, szerény Kafkát is. Csak Bánffy Miklós nem volt olyan érdekes és izgalmas, mint Proust, Lampedusa vagy Kafka. Ő is jelenség volt, mint amazok. De inkább csak jelenség, mindenbe belekapott, minden érdekelt, és mindig a rendhagyóért nyúlt.”³⁵ E sorokat Illés Endre, Bánffy Miklós szubjektív kritikusa írta Bánffyról és az ő irodalmi értékeiről. Illés Endre Bánffy Erdély Történetét „rokonszenves könyvnek” nevezte és legfontosabb érve amellett, hogy Bánffy komoly és elismerésre méltó író helyett legfeljebb csak egy ügyes kezű műkedvelő, az, hogy Bánffy nem tudott elrugaszkodni arisztokrata származásától és ősei múltjától és szerinte a regény két részre hullik szét. Az „Egyik fele érdektelen szerelmek története, tele életunalommal, boldogtalansággal, jóra való vágyakkal, a francia romantika kelléktárából kölcsönvett naiv bonyodalmakkal, elfogott szerelmeslevéllel, örült férjjel, beteg gyerekekkel, zülléssel, végül felmagasztosulással.” A regény „másik fele... az erdélyi és magyarországi felső tízezer életének páratlanul izgalmas megjelenítése. Egy új, megsokszorozott, huszadik századi, az eredetnél színesebb és dúsabb Apor Péter-freskó. Jelentés az osztály hivalkodó gazdagságáról, majd kevély, cifra, felfordult állapotjában koldusságra való változásáról.”³⁶ A második világháború utáni diktatúra nagyhatalmú irodalmár ura így csinált Bánffyból önmaga múltjától és társadalmi pozíciójától szenvedő, féltehetséges amatőr író, a hatalom számára besorolhatatlanul kellemetlen Erdély Történetből pedig félresikerült és éppen ezért olvashatatlan és így Illés szándékának megfelelően olvasatlanul maradó magyar nagyregény-ígéretet. Mindenesetre Bánffy trilógiája hatalmas alkotás, Pomogáts Béla szerint nemcsak a mű kivételes terjedelme (1250 oldal), hanem epikai anyagának

³³ Pomogáts Béla: *A romániai magyar irodalom*. Budapest, 1992. 39–40. (továbbiakban Pomogáts 1992.)

³⁴ Bánffy Miklós írói megítélésére Lásd. Illés Endre előszavát. Bánffy Miklós: *Megszámláltat... Szépirodalmi Kiadó*. Budapest, 1982., Illés 1968. 657–679. illetve, Pomogáts Béla: *Kisebbség és humánium. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*. Budapest, 1988. 84–107. valamint Nemeskürty István: *Tűnődések, történelemről, irodalomról*. Budapest, 1985. 286–294. (továbbiakban Nemeskürty 1985.) Illetve. Takács Péter: *Bánffy Miklós világa*. Budapest, 2006. 167–190.

³⁵ Illés 1968. 657.

³⁶ Illés 1968. 672–674.

sokrétűsége miatt is. Irodalomtörténeti helyét Nemeskürty István Babits: „Halálfia” és Kassák: „Egy ember élete” című regénye mellett jelölte ki.³⁷ Az első kötet a Megszámláltattál megjelenésére a kortások is felfigyeltek. A Nyugatban Nagy Lajos tetszésének adott hangot. Nagy beismerése szerint a regény „elsősorban, mint etnográfiai közlemény” ragadta meg. Mint „az abesszinek, a csuvasok, a négerék és a cigányok, vagy akár foglalkozási ágak szerint a kubikosok és a kovácsok” úgy érdeklí őt ez „az egzotikus nép, amelyet arisztokráciának neveznek. Ez a Bánffy-könyv egy valóságos, tökéletes és teljes és hiteles ismertetés a grófokról, bárókról és hercegekről, férfiakról, azok asszonyairól s a kisasszonyokról. Kellemesen elszórakoztat, ha arról olvasok, hogy ez a különös nép mikor kel, mikor fekszik, mit és hogyan eszik. Hogyan öltözködik, mit olvas, miről gondolkodik, mire nézi a napot? Mit tart a koldusról, a padonalvóról, a gazdag polgárról, a költőről, a tanárról, Gaussról, Freudról, Einsteinról, Shawról. Mi a véleménye a szabadságról, a munkáról, a tőkéről? Mit gondol, vagy gondol-e egyáltalában valamit, amikor az a helyzet: nekem havi tízezer pengő, a földmunkásnak napi nyolevvan fillér”. Bánffy közüli való író, „jól ismeri... – jól ismerteti ezt a népet.” Ennek az etnográfiai csoportnak a tagjai „nem sajnálják a lelki és szellemi munkát attól, hogy órákon át aktíve lenézzék a körükbe került rangon aluli főispánt, aki csak egyszerű nemes.” Nagy Lajos állítja, hogy ezeket „olvasni... épp oly szórakoztató, elcsudálkozató, mint mikor az expedíciós filmekben... a törpe-négerék harci felvonulását, vagy a zulukafferek dobszóra űzött rángatózó táncát” tanulmányozza az ember.³⁸

Bánffy fő tevékenysége azonban az Erdélyi Helikon írói csoportosulás szellemi irányítása volt.³⁹ A marosvécsi Helikon irányzatok, esztétikák és ideológiák gyűjtőmedencéje volt, s mint irodalmi parlament szabadelvű irányt követett. Ezt a szabadelvűséget azoknak a középrétegeknek a gondolkodása is megkövetelte, amelyet a helikonista irodalom képviselt. A marosvécei tömörülés megértésre törekedett a többségi nemzettel és a többi kisebbséggel, az európai műveltség igényének hangot adván nem támogatta azokat a konzervatív és nacionalista törekvéseket, amelyek a magyar-párti vezetőség politikájában öltöttek testet.⁴⁰ A helikoni csoport létrejötté természetesen kompromisszumot jelentett, s a meg egyezés érdekében kellett elfogadnia a konzervatívoknak gróf Bánffy Miklós vezető szerepét. Bánffy meg is felelt e megegyezési irodalompolitika követelményeinek, magatartása a konzervatív liberalizmust fejezte ki, nem idegenkedett a

³⁷ Lásd. Nemeskürty 1985. 286–294.

³⁸ Lásd. Nagy Lajos: Megszámláltattál. = *Nyugat*, 1935. 5. szám. Figyelő rovat.

³⁹ Bánffy anyagilag is tevékeny szerepet játszott az Erdélyi Helikon és Szépmíves Céh működésében. Saját költségén nyomdagépet vásárolva járult hozzá a Szépmíves Céh sikeres munkájához, amely fennállása során nem kevesebb, mint 164 könyvet adott ki.

⁴⁰ Pomogáts Béla: *A transzilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Budapest, 1983. 73. (továbbiakban Pomogáts 1983.)

reformoktól, s általánosabb, világpolitikai összefüggésekben volt képes megközelíteni a nemzetiségi közélet és művelődés ügyét.⁴¹ A helikoni gondolat és a transzilvanizmus lényegét egy olyan, Erdélyből kiinduló modern irodalmi áramlattal ragadhatnánk meg, amely elsősorban az erdélyi magyarság kisebbségi helyzetével a maga szociális, szemléleti, irodalmi problémáival foglalkozik, modern európai szellemben, szemlélőt tartva az erdélyi magyarság kapcsolatát a többségi nemzettel.⁴² A „transzilvánista” mozgalom és irodalom magáénak vallotta az erdélyi történelem szabadelvű hagyományait. Ahogy Kuncz Aladár „Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában” című tanulmánya megállapította, az „erdélyiség” tulajdonképpen a nemzetek, vallások, világszemléletek, népi szokások, társadalmi osztályok és külső hatalmi érdekek bölcs és eszes kiegyensúlyozását jelentette. Az egymás mellett élés, az egymás iránt tanúsított türelem a történelmi Erdély értékes politikai és etikai öröksége volt, gondoljunk csak a vallásszabadságot biztosító 1557-es és 1568-as erdélyi törvényekre. A transzilvánisták őszintén hittek a pluralista erdélyi kultúra eszméjében és ezt az örökséget szerették volna tovább vinni.⁴³

Bánffy Miklós aktívan a 1938–1941-es válságos időben kapcsolódott be újra a politikai életbe. Bánffy – írói célkitűzései mellett – hangsúlyozottan fontosnak tartotta a román-magyar megbékélést. A perszonaluniós gondolatok és elképzelések 1919-ben még nem voltak idegenek Bánffytól.⁴⁴ A külügyminiszeri székben eltöltött két év, valamint Erdélybe való hazatérése azonban jelentősen megváltoztatták elképzeléseit. A perszonal-unió magyarországi és romániai támogatottsága minimális volt, nem beszélve arról, hogy sem a két ország politikai elitje, sem a nagyhatalmak nem adták volna áldásukat e kényes és bizonytalan jövőjű állam létrehozására. A gondolattal 1919-ben Bánffy is eljátszozott, később azonban a nagypolitikai erőviszonyok és a magyarság romló erdélyi etnikai és hatalmi pozícióinak köszönhetően elvetette. Bánffy erdélyi politikai elképzeléseinek tökéletesen megfelelt a helikoni transzilvanista ideológia burkolt és kisé ábrándos keleti-Svájc elképzelése. Bánffy célja a román politikai elit és a királyi udvar egyes befolyásos politikusaikhoz fűződő jó kapcsolatainak kihasználásán keresztül az volt, hogy erősítse az erdélyi magyarság politikai, társadalmi és elsősorban kulturális pozícióit. Ezért is lesz Bánffy 1938-tól a Magyar Népközösség vezetője. A királyi diktatúra válságos éveiben a Magyar Népközösség vezetői megpróbálták kihasználni a rendelkezésükre álló szűkös politikai mozgásteret. Bánffy egyik politikai alapelve volt az erdélyi német kisebbséggel való együttműködés, ezért meg-

⁴¹ Uo. 75–77.

⁴² Marosi Ildikó: *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves céh levelesládája 1924–1944*. Bukarest, 1980. 21–22.

⁴³ Pomogáts 1992. 42–45. illetve Pomogáts 1983. 80–81.

⁴⁴ Lásd. Bánffy Miklós politikai írásait, R. L. Bánffy Miklós iratai. C/6. II. 9. sz.

állapodott a Német Népközösség vezetőségével, hogy egymás jelöltjeit kölcsönösen támogatni fogják, Bánffy a Német Népközösségnek jutatott németországi támogatást akarta kihasználni („amit ők kiharcolnak maguknak, azt mi is követeljük”).⁴⁵ Bánffy 1943-ban vállalt újból diplomáciai feladatot, Bethlen megbízásából, de egyúttal a magyar kormány képviselőjében 1943 júniusában Bukarestben tárgyalt. Mindenekelőtt Antonescu megbízottjaival, Mironescu volt miniszterelnök és külügyminiszterrel, de titokban a Bethlenhez hasonlóan ellenzéki és nyugatbarát Maniuval is folytatott megbeszéléseket. Bánffy és a román vezetők tárgyalásai újból bebizonyították, hogy a két ország nagyhatalmi kényszer és közreműködés nélkül képtelen bármiféle békés megegyezésre. A nem hivatalos magyar-román eszmecsere közös kiindulópontja a hadi helyzet volt. A két tárgyaló fél abban megegyezett, hogy a németek a legnagyobb valószínűség szerint elvesztették a háborút. Hasznos volna tehát, ha Magyarország és Románia valamilyen együttműködést hozna létre, azzal a céllal, hogy a tengelyhatalmaktól elszakadva a nyugati szövetségesek oldalára álljon.⁴⁶ A tárgyalások mindjárt az elején megrekedtek, Mironescu ugyanis a területi kérdésekről akart beszélni, és azt kérte Bánffytól, hogy adja írásba, hogy Magyarország teljes egészében elismeri a trianoni határokat, ezt Bánffy elutasította és szerette volna, ha a románok elfogadják a második bécsi döntést tárgyalási alapnak, ezt azonban a román kormány képviselője utasította el.⁴⁷ Nem hoztak több eredményt a Maniuval folytatott tárgyalások sem. Bethlen István Maniunak küldött üzenetében kifejtette, hogy Németország elvesztette a háborút, ezért ebben a pillanatban két dolgot tehetnek. Az egyik, hogy a két ország béke-párti erői összefognak és a háborúból való kilépéssel megrövidítik azt, elkerülve országaik hadszíntérré válását. A másik, hogy beismerik: Erdély kérdésében a két fél nem tud megegyezni, s ezért a végleges döntést a nagyhatalmakra bízzák, addig pedig elfogadják a pillanatnyi status quót. Maniu azonban minden felvetésre kitérő választ adott.⁴⁸ Macartney szerint 1943 második felében mindkét fél kísérletet tett, hogy a megegyezés halovány reményét a számtalan felmerülő nézeteltérés ellenére életben tartsa, ugyanakkor tekintélyes számú csapatokat állomásoztatott közös határaik mentén. A magyar politikusok többsége mégis megpróbálta mérsékelni nyilvános beszédek hangnemt

⁴⁵ „Du, Florian, de geh voran, du hast die grossen Stiefel an.” Mikó Imre: *Bánffy Miklós emberközelben*. 344.

⁴⁶ Lásd. R. L. Bánffy Miklós iratai. A magyar politika kritikája. C/6. IV/5. d. 5.

⁴⁷ Lásd. Csatári Dániel: *Forgószélben. Magyar-román viszony 1940–1945*. Budapest, 1969. 247–248. (továbbiakban Csatári 1969.

⁴⁸ Lásd. Romsics 1991. 292–293. valamint R. L. Bánffy Miklós iratai. A magyar politika kritikája. C/6. IV/5. d. 3–6. Illetve. Csatári 1969. 240–251.

és követelései mértékét.⁴⁹ A bizalmatlanság és a rugalmatlan, egymástól messze eső álláspontok azonban megakadályozták a megegyezést.

Bánffy Miklós politikai szerepe ezzel tulajdonképpen véget is ért. 1944 szeptemberében még találkozott Horthyval, s a kihallgatáson arra kérte Horthyt, hogy Magyarország szakítson a németekkel, és Románia példájára kérjen fegyverszünetet. Horthy elvben elfogadta Bánffy álláspontját, de az országban állomásozó nagyszámú német katona miatt óvatosságra intett. Horthy egyúttal megbízást adott Bánffynak, hogy vegye fel a kapcsolatot Dálnoki Veress Lajos hadseregpáncsnokkal és utóbbi a szovjetekkel való fegyverszünet megkötése érdekében keressen egy megbízható, oroszul jól beszélő tisztet, aki át tudna menni a szovjet arcvonal parancsnokához a fegyverszüneti tárgyalások felvételére.⁵⁰ Bánffy a nyilasok hatalomátvétele után azonnal lemondott felsőházi tagságáról, azzal az indokkal, hogy ezt követően magyar törvényhozásról többé szó sem lehet.⁵¹ Budapest ostromát még lakásán vészelte át, de 1945 tavaszán haladéktalanul visszatért Kolozsvárra. Itt bekapcsolódott az újjáépítésbe, színművet írt az ellenállási mozgalomról (Az ostoba Li), megjelent egy regénye is „Bűvös éjszaka” címmel, valamint tagjává fogadta az újonnan alakult Romániai Magyar Írószövetség és munkatársa lett az induló Utunknak. A háború után Romániában újra és újra bizonyítania kellett, hogy 1944 őszén nem a németekkel együtt menekült el, hanem ugyanazért szállt sikra, amiért Románia 1944. augusztus 23-án.⁵² Az ellene felhozott igaztalan vádak mélyen érintették Bánffyt. Világossá válik a számára, hogy a háború utáni Romániában nincsen számára jövő. Bánffy ezt követően ismételen szülőföldje, Erdély elhagyása mellett döntött. 1947-től sorozatosan kellett kérvényeznie Magyarországra való áttelepülését, míg végre azt 1949-ben engedélyezték számára.⁵³ Bánffy Miklós 1949. október 15-én érkezett meg Budapestre. Budapesten Bánffy kapcsolatokat keresett magyar politikusokkal, írókkal.

⁴⁹ C. A. Macartney: October fifteenth. *A history of modern Hungary 1929–1945*. II. University press, Edinburgh, 1957. 179.

⁵⁰ R. L. Bánffy Miklós iratai. *A Magyar politika kritikája*. C/6. I/B. 6–8.

⁵¹ Bánffy levelének másolata, amit br. Perényi Zsigmondnak a Felsőház Elnökének írt megtekinthető R. L. Bánffy Miklós iratai I/9. számon.

⁵² Az igazolások, többek között Balogh Edgár 1945. március 26-ai levele, hogy Bánffy Miklósnak nem voltak kapcsolatai a németekkel megtekinthetőek a R. L. Bánffy Miklós iratai C/6. I/5. számon.

⁵³ A kiutazási engedély megadásában fontos szerepet játszhatott Bánffy Miklós Petru Groza román miniszterelnökhöz intézett 1949. augusztus 16-ai levele. Bánffy levelében egy korábban a Bolyai Egyetem által tőle bérelt és utóbb a Babeş Egyetemnek átadott emelet elmaradt bérleti díjának és a Magyarországra való hazatérésének ügyében írt. Ennek a levélnek és Groza közbenjárásának következményeként másfél hónapra rá megjött a kiutazási engedély. Lásd. Bánffy Miklós testvérehez Barcsayné Bánffy Katinkához írott 1949. szeptember 30-ai levelét. Bánffy Miklós mindkét levele megtalálható: R. L. Bánffy Miklós iratai C/6. Bánffy Miklós levelezése III/1. A levelet közli Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje*. Kolozsvár, 2002. 211–212.

Folytatni kívánta egyeztető munkáját a két nép, a két állam között. Erre azonban az akkori viszonyok között már nem volt lehetősége. A „vörös” Budapesten, már senki se törődött gróf Bánffy Miklóssal aki a hazatelepülés után röviddel, 1950. június 6-én halt meg Budapesten.

Bánffy politikai pályája kezdetben egy Bethlen Istvánéhoz hasonlítható fiatal arisztokrata politikus karrier története. Nem tagadható Bánffy alapos műveltsége, széles látóköre, munkabírása, tisztos akarása. A dúsgazdag mágnás azonban nem akart komoly politikussá válni. Bánffy fiatalon a politikát csak amolyan úri passzióknak tekintette, ami éppúgy hozzátartozik az arisztokrácia mindennapjaihoz, mint a bálók vagy a vadászatok. Bánffy a hatvanon túl a harmincas években íródott Erdélyi Trilógiájában fiatal kori önmaga felett gyakorolt kritikát, amikor a regény főhősében Abády Bálintban önmagát a „művészes”, mindig más utakat, lehetőségeket keresőt és barátját a komoly politikussá válni akaró, éles eszű és ravasz konzervatív erdélyi politikus Bethlen István személyét egyesíti.⁵⁴ Bánffy magát sohasem tartotta politikusnak, politikai szerepvállalásait minden esetben a történelmi helyzet és a kényszer szülte. Bánffy Miklóst élete során meglepőbbnél, meglepőbb szerepekbe és helyzetekbe sodorta az élet. Egy fiatal konzervatív erdélyi politikus, egy kreatív, korát megelőző szürrealista színi direktor, egy középkorú diplomata, aki Magyarország külügyminisztereként részt nyitott a trianoni határokon és mérsékelt politikájával tevékeny szerepet játszott a bethleni konszolidáció sikerében, egy idős író, akit nem irodalmi sikerek vezérelnek, s fő célja az erdélyi magyarság megóvása. Ezekben a szerepekben Bánffy gyakran megmutatta az újat, a szokatlant kereső művészi hajlamait. Bánffy Miklós politikusként ennek ellenére realista, vagy inkább pragmatista volt, inkább az erőviszonyok, mintsem az elvont ideák vezették. Egyéni céljai is mindig valami közösségi célhoz kapcsolódtak, politikustól pedig ennél többet elvárni aligha lehet. Arról pedig nem Bánffy Miklós tehetett, hogy az egyetlen maradandónak tűnő alkotását, szeretett szülőföldje, az erdélyi magyar irodalom és kultúra megmaradásáért folytatott két évtizedes munkáját nyomtalanul elsöpörte az újabb vesztes világháború.

⁵⁴ Az Abády név és a regénybeli Abády Bálint életrajzi adatainak egy része, családjának története Bánffyra, más adatok Bethlen Istvánra utalnak. A Bethlen Istvánra vonatkozó utalásokra Lásd. Romsics 1991. 27.

A KÖTET SZERZŐI

BALOGH JUDIT	adjunktus, Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet (Miskolc)
BARTA RÓBERT	docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézete (Debrecen)
IFJ. BERTÉNYI IVÁN	egyetemi adjunktus, ELTE, Történelmi Intézete (Budapest)
BRIGOVÁ CZ LÁSZLÓ	PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézete (Debrecen)
DÁNÉ VERONKA	levéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (Kolozsvár/Cluj)
EGYED EMESE	professzor, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar irodalom tanszéke (Kolozsvár/Cluj)
JAKÓ KLÁRA	történész, tudományos kutató (Budapest–Kolozsvár/Cluj)
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA	adjunktus, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézete (Debrecen)
KÓNYA PÉTER	professzor, Eperjesi Egyetem, Történelmi Intézet (Eperjes/Prešov)
PAPP KLÁRA	professzor, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézete (Debrecen)
PÁLFFY GÉZA	főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete (Budapest)
PRISZLINGER ZOLTÁN	PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézete (Debrecen)
PÜSKI LEVENTE	docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézete (Debrecen)
SZABÓ IMRE LÁSZLÓ	PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézete (Debrecen)
VELKEY FERENC	docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézete (Debrecen)